

Juridisko un Sociālo Zinātņu
un Sociālo Zinātņu **BALTIJAS ŽURNĀLS**

Juridisko un Sociālo Zinātņu
BALTIJAS ŽURNĀLS

Baltic Journal
of Legal and Social
Sciences

Rīga:

Baltijas Starptautiskā Akadēmija

ISSN 2592-8813

 IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING

EDITORIAL BOARD

The editorial board implements the editorial policy of the Journal, determines the topical topic of the Journal, organizes scientific review and editing of articles, approves the content of the regular numbers of the Journal, prepares materials for publication, determines issues of distribution of the Journal.

The Senate of the Baltic International Academy approves the composition (or changes) of the editorial board.

Editor-in-chief of the Journal:

Dr. sc. Soc. **Vladislav Volkov** (*Latvia*)

Members of the editorial board:

J.D., PhD., LL.D. **William Elliot Butler** (*USA, UK*)

Dr. iur. **Mikhail Brinchuk** (*Russia*)

PhD. in Law **Sergiy Glibko** (*Ukraine*)

Dr. hist. **Ivelin Arginov Ivanov** (*Bulgaria*)

Dr. habil. iur. **Viktoras Justickis** (*Lithuania*)

Dr. iur. **Sandra Kaija** (*Latvia*)

PhD. in Law **Tatiana Kalin** (*Estonia*)

Dr. iur. **Valery Matveichuk** (*Ukraine*)

PhD. **Irena Mikulaco** (*Croatia*)

Dr. iur. **Aleksandr Petrishyn** (*Ukraine*)

Dr. psych. **Irina Plotka** (*Latvia*)

Dr., PhD. **Pietro Andrea Podda** (*Czech Republic*)

Dr. habil. iur. **Gerhard Robber** (*Germany*)

Dr. psych. **Aleksey Ruzha** (*Latvia*)

Dr. hist. **Helena Shimkuva** (*Latvia*)

Dr. iur. **Andrejs Vilks** (*Latvia*)

Dr. iur. **Vladimirs Vituško** (*Belarus*)

Dr. habil. sc. **Jacek Zelinski** (*Poland*)

Cover design author professor **Mihail Kopeikin** (*Latvia*)

Baltic Journal of Legal and Social Sciences,

Number 3. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2021, 204 pages.

Baltic International Academy is a co-publisher of this periodical.

Printed and bound in Riga by LLC Publishing House "Baltija Publishing".

Journal is available: www.baltijapublishing.lv/index.php/bjlss

DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813>

Type of publication from the application:

Journal-Digital-Online

Issue ISSN 2592-8813

Contents

Александр Байков

ФОРМАЛЬНАЯ ЛОГИКА И ЛОГИКА ПРАВА В ПРОЦЕССЕ АНАЛИТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРАВА КАК СЛОЖНОСОЧИНЕННОЙ СИСТЕМЫ 5

Юрій Бідун

СТВОРЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ ТА ЇЇ НАПОВНЕННЯ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....24

Людмила Васильєва

ПРИРОДА “SELF” ЛЮДИНИ ПУБЛІЧНОЇ ЧЕРЕЗ ДЕТЕРМІНАНТИ ФЕНОМЕНА АГРЕСІЇ В СУЧАСНОМУ ВІРТУАЛЬНО-ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....31

Леонід Велитченко, Сьюй Болунь

СИСТЕМНІ АСПЕКТИ АТРИБУЦІЇ..... 38

В’ячеслав Гордієнко, Галина Гордієнко

ЗАГИБЕЛЬ ІЄРАРХІВ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРІАРХІЇ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 48

Mariia Dmytriiieva

THE PECULIARITIES OF LEGAL CERTAINTY IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS..... 59

Ольга Зіборова

КРИТЕРІЇ ТА ОЗНАКИ СТИЛІВ МАТЕРИНСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДИТИНИ, ЯКА МАЄ ВІДХИЛЕННЯ У ПСИХОФІЗИЧНОМУ РОЗВИТКУ.....68

Олеся Ізбаиш

ПРОБЛЕМИ МЕДІАЦІЇ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ.....78

Андрій Іщук

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....84

Олена Козицька

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КІБЕРРОЗВІДКИ НА ОСНОВІ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ЯК МЕТОДУ ОТРИМАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....91

Юрій Конончук

«НАСИЛЛЯ – НЕ МЕТОД»: ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ Й ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ МАРТІНА ЛЮТЕРА КІНГА ЗА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА АФРОАМЕРИКАНЦІВ..... 99

Катерина Костенко

ПРАВОВА ОХОРОНА ДОБРЕ ВІДОМИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК.....108

Ivan Lopushynskiy, Olena Kovnir, Oksana Lomakina

MODERN METHODS FOR PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC
VIOLENCE AND GENDER-BASED VIOLENCE IN UKRAINE.....117

Марина Мазур

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНА ОСОБИСТОСТІ
В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ПСИХОСЕКСУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ЗИГМУНДА ФРОЙДА.....123

Khrystyna Pletsan

CULTURAL DIMENSION OF THE ROLE OF HUMAN RESOURCES
IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE INDUSTRIES133

Наталія Родіна, Людмила Ворнікова

СЕКСУАЛЬНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНКИ В ПЕРІОД ВІКОВИХ ЗМІН
ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....144

Олександра Рукомойнікова, Олексій Рябінін

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ НАРОДНОГО КОРИННЯ
ЯК КОНВЕРГЕНЦІЯ МУЗИЧНОГО ПРОСТОРУ ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКИХ МУЗИКОЗНАВЦІВ
ТА КОМПОЗИТОРІВ М.А. СКОРУЛЬСЬКОГО ТА Ю.Я. ІЩЕНКА).....153

Віталіна Савчук

НОРМИ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ В УНІВЕРСУМІ АНАЛІТИЧНОГО ВИМІРУ ПРАВА.....167

Олександра Чупрун

КОМПОНЕНТИ КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....177

Інга Шерешкова

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ ТЕКСТОВИХ ПОВІДОМЛЕНЬ.....183

**MATERIALS OF SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL RESEARCH
IN THE EDUCATION SYSTEM**

Наталія Михайлюк

ОВОЛОДІННЯ СТУДЕНТАМИ ЗНАННЯМИ ПРО ПРОФЕСІЙНУ КУЛЬТУРУ
ЯК ОДНА З ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ.....192

INFORMATION FOR AUTHORS.....201

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-1>

ФОРМАЛЬНАЯ ЛОГИКА И ЛОГИКА ПРАВА В ПРОЦЕССЕ АНАЛИТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРАВА КАК СЛОЖНОСОЧИНЕННОЙ СИСТЕМЫ

Александр Байков,

доктор юридических наук, доцент, гостевой доцент

Резекненской Технологической Академии (Латвия)

E-mail: aleks_baikov@inbox.lv

Аннотация. Логика права – часть философии права (общей теории права), изучающая право как логическое явление, подчиненное в своем существовании и развитии законам формальной логики. Использование этих законов позволяет: (1) всякую правовую систему рассмотреть как единую, непротворечивую и формализованную; (2) уяснить логику правового развития и провести логико-семантический и логико-структурный анализ юридических норм и правоприменительных актов; (3) выявить роль и место форм мышления (понятия, суждения, умозаключения) в сфере права.

Праву одновременно присущи две логики: (1) формальная логика и (2) особая, отражающая закономерности его бытия и функционирования, логика – логики права.

Логическая схема становления права должна быть применима ко всем без исключения историческим ситуациям. В основе логического лежит историческое, логическое же не только взаимодействует с историческим, но и проникает в него. Самая абстрактная логическая формула права одновременно является и исторической, поскольку она есть результат сопоставления, анализа и обобщения определенного историко-правового опыта.

Для позитивного права характерной является такая, нацеленная на реальную действительность специфическая черта, как долженствование, которая предопределяет объективную необходимость формирования правовых средств, обеспечивающих практическое осуществление и власти, и деятельности людей. Характерное для права должное, во-первых, касается, прежде всего, догмы права, хотя и не ограничивается ею и захватывает иные блоки системы правовых средств и, во-вторых, выражается в реализации предназначения права (вносить определенность в складывающиеся фактические общественные отношения, придавать им прочность, устойчивость, привносить надежность гарантий и преимуществ, предоставляемых правом людям). Во взаимосвязи сущего и долженствования проявляется особый характер права, его исключительное своеобразие. При этом само долженствование приобретает особые свойства.

Бытие позитивного права неразрывно связано с его внешними формами (писанными нормативно-правовыми актами), в которых, прежде всего, проявляется должное в праве, его обеспеченность системой правовых средств, придающих ему определенность содержания, надежность свойственных праву гарантий и преимуществ, предоставляемых людям.

Логическая схема становления права должна быть применима ко всем без исключения историческим ситуациям. В основе логического лежит историческое, историческое же не только взаимодействует с логическим, но и проникает в него. Именно в силу синтезированной логическое проникает в существо правовых конкретностей, выявляет их внутренние исторические связи и взаимодействия. Тем самым логический аспект выполняет методологическую функцию в изучении истории права, ее многообразия в отдельные периоды различных стран.

Поскольку мысль законодателя выражается не только в виде грамматических предложений, но и логической организации содержания правовых норм, логическое толкование позволяет сделать очередной шаг в раскрытии содержания последних.

Ключевые слова: формальная логика, логика права, исторический контекст, правовая система, логико-семантический анализ, логико-структурный анализ норм права, долженствование.

FORMAL LOGIC AND LOGIC OF LAW IN THE PROCESS OF ANALYTICAL STUDY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LAW AS A COMPLEX SYSTEM

Alehander Baikov

Dr. iur., Assos. Profesor

Rezekne Academy Of Technologies (Latvia)

E-mail: aleks_baikov@inbox.lv

Abstract. The logic of law is a part of the philosophy of law (general theory of law), which studies law as a logical phenomenon, subordinate in its existence and development to the laws of formal logic. The use of these laws allows: (1) to consider any legal system as a single, consistent and formalized; (2) understand the logic of legal development and conduct a logical-semantic and logical-structural analysis of legal norms and law enforcement acts; (3) to find out the role and place of forms of thinking (concepts, judgments, inferences) in the field of law.

Law is simultaneously inherent in two logics: (1) formal logic and (2) special, reflecting the laws of its existence and functioning, logic – the logic of law.

The logical scheme of the formation of law should be applicable to all historical situations without exception.

The logical is based on the historical, the logical not only interacts with the historical, but also penetrates into it. The most abstract logical formula of law is at the same time historical, since it is the result of comparison, analysis and generalization of certain historical and legal experience.

Positive law is characterized by such a specific feature aimed at real reality as a duty, which predetermines the objective need for the formation of legal means that ensure the practical implementation of both power and people's activities. The due characteristic of law, first of all, concerns, first of all, the dogma of law, although it is not limited to it and captures other blocks of the system of legal means and, secondly, is expressed in the realization of the purpose of law (to introduce certainty into the emerging actual social relations, to give them strength, stability, bring reliability to the guarantees and benefits provided by the right to people). In the interconnection between existence and obligation, the special nature of law, its exceptional originality, is manifested. In this case, the obligation itself acquires special properties.

The existence of positive law is inextricably linked with its external forms (written normative legal acts), in which, first of all, what is due in law is manifested, its provision with a system of legal means that give it certainty of content, the reliability of the guarantees and advantages inherent in law provided to people.

The article reveals the understanding of ontology, axiology, epistemology and methodology in philosophy. The significant variability of the content of the general theory of law as a science is stated.

The logical scheme of the formation of law should be applicable to all historical situations without exception. The logical is based on the historical, while the historical not only interacts with the logical, but also penetrates into it. It is precisely because of its synthesized nature that the logical penetrates into the essence of legal specificities, reveals their internal historical connections and interactions. Thus, the logical aspect performs a methodological function in the study of the history of law, its diversity in certain periods of different countries.

Since the legislator's thought is expressed not only in the form of grammatical sentences, but also in the logical organization of the content of legal norms, logical interpretation allows one to take another step in revealing the content of the latter.

Key words: formal logic, logic of law, historical context, legal system, logical-semantic analysis, logical-structural analysis of legal norms.

Взаимосвязь логики и права имеет давнюю историю. Уже в древнейших правовых системах применялись логические принципы, возникновение которых связано с политико-правовыми воззрениями древнего мира. От Парменида к софистам, а от последних к Аристотелю – таков путь развития логики. Именно благодаря Аристотелю «... логика получает собственный предмет, методы и категориальный аппарат» (Титов, 2002). Однако неотъемлемым элементом юридической техники логика становится в римском праве, несмотря на его казуальный, далекий от теоретических обобщений, прагматически-прикладной характер. В понимании С.С. Алексева

использование формальной логики в процессе аналитического исследования догмы права открывает возможность выявить детализированную юридическую картину того или иного фрагмента законодательства, судебной практики, отработать «...наиболее целесообразные приемы и формы юридических действий» (Алексеев, 2001: 6). Он же справедливо указывал на то, что именно к римской правовой истории восходит традиция аналитической юриспруденции, сориентированной на научные обобщения юридических феноменов, которые выражаются в понятийной констатации юридических реалий (текстов законов, судебных решений, обычаев в юридической области, прецедентов и др.), выявлении содержащихся в них юридических норм, в их толковании, фиксации присущих им общих, видовых и родовых особенностей, характерных черт правовых документов, юридических фактов, порождаемых ими последствий, нахождении заложенных в них юридических конструкций, принципов, смыслового значения, выработке и закреплении юридической терминологии, и в итоге – в разработке на основе обобщаемого правового материала определений, сравнительных характеристик, классификаций.

Систематичность и пунктуальность появляются в юридической логике в ходе споров средневековых схоластов. В XVII веке были подготовлены первые проекты математизированной юридической логики (Шикхард и Лейбниц). В следующем, XVIII веке Бернулли и Вольтер высказали предложения о формализации (математизации) юридических построений (Гайдамакин, 2007: 92). Подобного рода попытки делались и позднее, неоднократно они осуществляются и в настоящее время. Однако с конца XIX века набирает силу тенденция отрицания логики для теории и практики правового регулирования, соответственно, изменялось и правосознание. Так, представители психологического направления в праве, виднейшим представителем которого был Л.И. Петражицкий, утверждали, что право – величина психологическая. В свою очередь, представители прагматического направления говорили о праве как решении судьи. Другими словами, отказываясь от поисков правды и справедливости, представители этих направлений, конечно, с разных позиций, тем не менее, приходили к одному и тому же выводу об отсутствии необходимости в юридической логике. Вместе с тем следует отметить, что противников такого подхода к праву было все-таки достаточно. Например, Г. Кельзен говорил о том, что современные юристы обращаются к вопросам социологии и психологии, этики и политической экономии, пренебрегая изучением своего собственного предмета (История политических и правовых учений, 1997).

В результате аналитической проработки догмы права, если она проведена на должном научном и методических уровнях в соответствии с требованиями формальной логики, раскрывается детализированная юридическая картина того или иного участка, фрагмента законодательства, судебной практики, обнажается их юридическое содержание, отрабатываются наиболее целесообразные приемы и формы юридических действий. Вместе с тем нельзя не заметить ограниченные возможности логики применительно к социальной деятельности, в т.ч. и юридической, на что неоднократно обращалось внимание многими исследователями. Даже норма права – центральный элемент правовой реальности и теории права не может быть объяснена с помощью формальной логики, на ограниченное место которой в юриспруденции указывали в 30-е годы XX века «реалисты США (К. Ллевеллин, О. Холмс, Д. Фрэнк). Так, Т. Бендин отмечал, что например для О. Холмса бытие права – это не догмы, логические построения и теории, а практика, опыт, на который гораздо большее влияние оказывает господствующая в обществе мораль и институты публичной власти (Benditt). Сегодня эта мысль довольно обстоятельно аргументируется представителями постмодернистской юриспруденции США Р. Познер и П. Шлаг (Posner: 1195–1250).

Принимая во внимание вышесказанное, а также конвенциональный характер социальных норм, являющихся в отличие от законов природы, соглашениями (хотя и не произвольными) (Поппер, 1992: 99), нельзя не согласиться с мыслью об обусловленности их познания историческим и социокультурным контекстом, а посему его относительности (Микешина, 2002: 2). Отсюда вполне оправданно напрашивается заключение: в гуманитарных науках «...господствует часто

не строго определяемые логические понятия, а именно концепты, выражающие скорее интуитивно, нежели логически, схватываемые смыслы» (Микешина, 2002: 23). Так, например, ст. 841 Гражданского Закона подразделяет вещи на материальные и нематериальные. При этом к числу нематериальных вещей законодатель отнес: всевозможные личные, вещественные и обязательственные права, постольку, поскольку они считаются ставной частью имущества» (28.01.1937. Civillikums). Конечно, прав В.И. Синайский, который отмечал, что «... логика исходит из натуры: вещь логически всегда телесна (субстанция). Напротив, в праве бестелесная вещь рассматривается, в общем, как право. Вследствие этого нелогична по природе и самая классификация вещей, как деление на вещи и права (бестелесная вещь)» (Синайский, 2000: 15).

Искусственность социальных норм, конечно же, не означает их произвольного конструирования. Она состоит в том, что люди их измеряют и оценивают, а посему несут за соблюдение, следование предусмотренным в них образцам поведения моральную ответственность, т.е. «... искусственность ни в коей мере не влечет за собой полный произвол» (Поппер, 1992: 99). Естественно, что в любого рода научном знании, оформленном в определенную сложносочиненную логическую систему, со временем подспудно вызревает и становится очевидной необходимость выработки новых подходов, методологических схем к исследованию социально-правовой жизни, отличающихся от классической правовой логики.

Систематичность и пунктуальность появляются в юридической логике в ходе споров средневековых схоластов. В XVII веке были подготовлены первые проекты математизированной юридической логики (В. Шикхард и Г.В. Лейбниц). В следующем, XVIII веке Бернулли и Франсуа-Мари Аруэ (Вольтер) высказали предложения о формализации (математизации) юридических построений (Гайдамакин, 1992: 92). Подобного рода попытки делались и позднее, неоднократно или осуществляются и в настоящее время. Однако с конца XIX века набирает силу тенденция отрицания логики для теории и практики правового регулирования, соответственно, изменялось и правосознание. Так, представители психологического направления в праве, виднейшим представителем которого был Л. Петражицкий, утверждали, что право – величина психологическая. В свою очередь, представители прагматического направления говорили о праве как решении судьбы. Другими словами, отказываясь от поисков правды и справедливости, представители этих направлений, конечно, с разных позиций, тем не менее, приходили к одному и тому же выводу об отсутствии необходимости в юридической логике. Вместе с тем следует отметить, что противников такого подхода к праву было все-таки достаточно. Например, Г. Кельзен говорил о том, что современные юристы обращаются к вопросам социологии и психологии, этики и политической экономии, пренебрегая изучением своего собственного предмета (История политических и правовых учений: Учебник, 1997).

Социальное предназначение позитивного права, представляющего собой сложно-структурированное нормативное образование, заключается в том, чтобы вносить в общественную жизнь точность, определенность в поведении, правах и обязанностях, ответственности. В этой связи позитивное право не может быть ничем иным как логически стройной, последовательной, внутренне взаимосвязанной и зависимой, непротиворечивой системой принципов, норм, субинститутов, институтов, подотраслей и отраслей. Таким образом, позитивное право по своей сути – это соответствующая требованиям формальной логики, а в более широком плане – математической (символической) логики (Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова, 1987: 266) логическая система (Лобовиков, 1998: 17). Именно поэтому, следующие из норм права выводы, носят категорический и однозначный характер.

Вышесказанное дает основание заключить: право, его догма – это сфера господства и ярчайшего проявления формальной логики, а используемые в аналитической юриспруденции методы, предметом которой является догма права, достаточно близки к тем, которые имеют самое непосредственное отношение к формальной логике и математическому мышлению. Как справедливо

утверждал О. Шпенглер правовое мышление родственно математическому, поскольку и то, и другое направлено на поиск мыслительно-принципиального: чистой формы предмета, чистый тип ситуации, чистую связь причины и действия (Шпенглер, т. 2, 1998: 69) а посему продолжает он далее, «требуемым будущего становится перестройка всего правового мышления по аналогии с физикой и высшей математикой» (Шпенглер, т. 2: 86). Г. Кельзен был уверен в том, что не социальные предпосылки или нравственные основания правовых предписаний, а специфическое юридическое (нормативное) содержание права – предмет юридической науки. Именно под влиянием нормативизма ученые-правоведы стали уделять внимание противоречиям в праве, формированию стройной системы законодательства.

Соответственно, пока в странах Запада шли споры о природе праве, в советский период господствовала диалектическая логика, а значение формальной логики принижалось, применение формально-логических методов в юриспруденции всячески сдерживалось.

В процессе развития формальной логики, попыток ее приспособления к праву ее предметное поле расширялось, учитывая специфику «оценочных понятий». Однако ни развитие классической логики высказываний, ни символической математической логики (двух и трехзначной), ни деонтической (нормативной) логики, ни логики предикатов, ни логики отношений или модальной логики не были востребованы практикой. За две с половиной тысячи лет интенсивного развития формальной логики она так и не смогла удовлетворить запросы права (Костылев, 1998: 70–72), прогресс которого за этот период не столь уж и очевиден.

Очевидно, настороженное отношение к использованию формально-логических методов анализа в праве, а как следствие, отторжение юридического позитивизма, это отнюдь не «новое слово» в правоведении, а скорее непонимание природы права и закономерностей его существования. И уж никак юридический позитивизм нельзя интерпретировать как дисциплину «низшего теоретического порядка» (Туманов, 1971: 168), как это нередко имело место в советском правоведении. Как совершенно справедливо отмечал С.С. Алексеев, такие представления ошибочны: «... юридический позитивизм как дисциплина, изучающая догму права, вырабатывает данные, которые ... представляют для юридических знаний единственную исходную реальность, а главное и в своем элементарном виде несут значительный интеллектуальный потенциал, потенциал разума, давая порой отчетливые свидетельства «юридических глубин» (Алексеев, 1998).

Одновременно нельзя не согласиться с теми авторами, которые, характеризуя право как логическую систему, не ограничиваются указанием на то, что оно воплощает в себе не только требования формальной логики и подчиняется математическим методам, но и подчеркивают наличие свойственной праву особой логики – логики права (Алексеев, 2003: 211). В самом общем смысле логика права – это его закономерности. Как пишет С.С. Алексеев: «Логика права – это *логика жизни права*, то, что выражает *закономерности его бытия и функционирования, раскрывающиеся непосредственно в правовой материи*. Причем – так, что определенные факты, процессы в материи права неизбежно, неотвратимо ведут к другим фактам и процессам, или даже к явлениям высокой юридической и социальной значимости» (Алексеев, 2003: 212).

Говоря о логике права, следует напомнить о специфических чертах права, представляющего собой особый, весьма своеобразный мир. Одна из существенных черт этого мира состоит в том, что в отличие от иных сфере действительности, представляющих собой сущее (наличная реальность), для мира права свойственное выраженное в его нормах должностное существование. Другими словами, составляющие позитивное право юридические нормы выражают не только, а под определенным углом зрения даже не столько то, *что реально существует*, а то, *что должно быть*.

Нормативность права (как проявление одной из черт права) стала основой «чистой» теории права (наиболее полно и последовательно изложенной Г. Кельзеном) – теории нормативизма, в которой обосновывается логика норм, каждая из которых выводится из вышестоящей нормы, вплоть до основной (верховой) нормы.

Реакцией на философскую и общетеоретическую ограниченность теории нормативизма в наши дни выразилась по существу в игнорировании, отказе от важного обстоятельства: право все-таки относится, в определенной мере находится и в сфере долженствования. Нельзя его ограничивать сущим и некритически, и безосновательно выдавать такой усеченный подход за нормативизм. Именно во взаимосвязи сущего и долженствования проявляется особый характер права, его исключительное своеобразие. При этом само долженствование приобретает особые свойства. Эти особенности должного ярко отразил И.А. Покровский. Он, как представляется, справедливо считал, что право «...есть не только явление из «мира сущего», но в то же время и некоторое стремление «в мир должного» (Покровский, 1998: 60). Право «...есть не просто социальная сила, давящая на индивидуальную психику, а сила стремящаяся, ищущая чего-то, вне ее лежащего» (Покровский, 1998: 60). А чуть ниже он пишет, что «...всякая норма права предстает нашему сознанию не только с точки зрения ее «данности», но и с точки зрения ее «должности»; мы не только стремимся ее познать, как она есть, но в то же время оценить, как она должна быть» (Покровский, 1998: 61).

В сказанном более чем рельефно проявляются своеобразные черты действующего права. Правовые нормы принимаются с тем, чтобы при наступлении необходимых условий воплощенное в их содержании представление о должном, претворилось в реальную действительность. Запрограммированность на реальную действительность выражает важнейшую специфическую черту долженствования, характерную для позитивного (как действующего) права. Именно долженствование, как специфическая особенность права, предопределяет объективную необходимость формирования правовых средств, связанных с практическим осуществлением власти и деятельности людей (правосудие, институты правовой охраны и исполнения юрисдикционных решений и др.), предназначенных для воплощения положений правовых норм в реальную жизнь. Другими словами, речь идет о своеобразии «выходов» долженствования в область реального, действительного.

Характерное для права должное, во-первых, касается, прежде всего, догмы права, хотя и не ограничивается ею и захватывает иные блоки системы правовых средств и, во-вторых, выражается в реализации предназначения права (вносить определенность в складывающиеся фактические общественные отношения, придавать им прочность, устойчивость, привносить надежность гарантий и преимуществ, предоставляемых правом людям).

Нельзя забывать и о такой наличной реальности права («сущее») как источники права (внешние формы права) и, в первую очередь, писанные нормативно-правовые акты, отличающиеся осязаемыми внешними характеристиками с которыми сопряжено само бытие позитивного права. Именно через них, должное в праве приобретает строго определенный юридический характер и соответственно этому снабжается системой правовых средств, обеспечивающих вышеотмеченные определенность содержания, надежность свойственных праву гарантий и преимуществ, предоставляемых людям.

В этой связи мысль о свойственности праву одновременно двух логик: (1) формальной логики и (2) особой логики – логики права, представляется закономерной (Алексеев, 2003: 214). Разъясняя, С.С. Алексеев пишет: «Они существуют одновременно и параллельно, хотя и в известной внутренней связи, корреляции. В частности, чем совершеннее позитивное право с формально-логической стороны, тем полнее раскрывается специфическая логика права. Более того, логика права только и возможна тогда, когда в нормативном образовании, именуемом «правом», всецело царствует логика формальная. И потому, помимо всего иного, логика права, выражая жизнь этого социального феномена, ни в самой малости не может «отменить» или «перекрыть» все то, что относится к формально-логическим характеристикам права как действующей в соответствии с требованиями законности нормативной системы» (Алексеев, 2003: 214).

Даже если оставаться в пределах догмы права невозможно не заметить логики права.

Одним из ее зримых проявлений является возникновение, наряду с понятием «право» понятия «правовая система». Например, почему спрашивается только три правовых явления, а именно: (1) позитивное право; (2) правовая идеология; (3) правоприменительная практика образуют определенное единство и в этом качестве характеризуют особенности права определенной страны. По сути дела ответ прост: потому что это «активные» элементы, своеобразные сгустки правовой энергии, являющиеся основаниями, определяющими, так или иначе, правомерность или неправомерность поведения субъектов. Но такого рода критерии как раз и выражают особые жесткие закономерные связи в праве и притом только в праве и являются «логикой», т.е. такими жесткими закономерными связями, которые сообразно специфике права неизбежно вызывают и не могут не вызывать наступление определенных, предусмотренных ими правовых последствий.

Аналогичный ответ можно было бы на вопрос о структуре (заметим, что в науке общепризнано, что речь должна идти о логической структуре) правовой нормы, состоящей из гипотезы, диспозиции и санкции. Следовательно, даже на элементарном уровне, уровне нормы права отмечается способность права осуществлять юридическое регулирование с его определенностью содержания, твердостью, государственной гарантированностью, т.е. в соответствии с особой логикой – логикой права.

Понятно, что все сказанное выше характеризует проявление юридической логики в пределах догмы права, где в среде формально-определенных, выраженных в законах и подзаконных нормативно-правовых актах, в целом господствует формальная логика. А юридическая логика выражается, главным образом, в структурных (онтологических) особенностях права.

При более широком охвате, включающем в себя весь спектр юридических средств, открываются новые горизонты логики права, новые, более глубокие пласты юридической материи, включая те, которые характеризуют право уже в движении, где отдельные правовые явления, сцепляются и в этой связи преобразуются и где на первый план выдвигается логика права. Именно здесь, на основе охваченной мысленным взором всей правовой материи, выводы о логике права, достаточно выпукло и осязательно проявляющиеся в догме права, получают не только свое подтверждение, но более значимой и зримой становится заложенная в правовой материи нацеленность на воплощение юридически должного в фактическую реальность, действительность. В качестве примера можно сослаться на последовательно развивающуюся связь между правовой нормой, наступившим юридическим фактом, возникшем на его основе правоотношением и его фактическим осуществлением. Интересно, что понимание этой детерминированности, заданности права стало основой для выработки таких правовых понятий как «механизм правового регулирования», «правовые средства».

Как известно любая правовая норма начинает действовать, если появляется определенный юридический факт, а уже возникшее на его основе правоотношение и составляющие его содержание элементы реализуются нередко с помощью иных юридических средств. Например, нормы законодательства о пенсиях начинают действовать только тогда и только тогда же порождают реальные субъективные права пенсионеров и обязанности соответствующих государственных органов выплачивать им пенсионные суммы (т.е. социально-алиментарное правоотношение), когда наличествуют определенные, предусмотренные законом юридические факты: пенсионный возраст, наличие трудового стажа определенной продолжительности, уплаченные работодателем социальные платежи, решение назначающего пенсию учреждения. С помощью соответствующих административных органов, а в отдельных случаях – суда эти права реализуются в действительности, в реальной жизни.

Таким образом, широкий подход к правовой материи в целом показывает, что правовые нормы как бы «беременны» правоотношениями, а последние, в свою очередь, – актами реализации. В результате образуется своеобразная логическая цепочка – механизм правового регулирования. Иначе говоря, в самой правовой материи заложены, ей внутренне имманентны последовательно,

с жестко заданной необходимостью наступающие очередные «запрограммированные» звенья единой логической связи правовых явлений, т.е. определенная логика.

Однако структурной спецификой правовых средств логика права не исчерпывается. Пожалуй, даже более значимы юридические конструкции и специфические правовые принципы, характеризующие в совокупности глубинные пласты правовой материи.

Так юридические конструкции, представляющие собой не произвольный, а детерминированный логикой права необходимый и достаточный набор элементов (юридических фактов, прав и обязанностей, гарантий и ответственности и др.), находящихся в состоянии органично функционирующей, динамической системы, а в этой связи математически выверенное и объективно устойчивое сочетание этих частиц правовой материи (т.е. только таких и никаких иных) в итоге становятся типовыми, модельными структурами. Например, при возмещении ущерба, причиненного источником повышенной опасности, у потерпевшего возникает не просто право на возмещение, а право, адресатом которого является исключительно владелец источника повышенной опасности.

Нельзя не отметить того, что «...наряду с «заряженностью материи права на реальное воплощение должного в фактическую действительность, дает о себе знать и более основательный «стержень» права. То главное, что характерно для логики права *более высокого порядка*, когда отдельные явления, процессы в праве сцепляются, «синтезируются» и рассматриваются в движении и когда открывается перспектива понимания того, к чему же ведет в конечном счете логика права в таком высоком значении» (Алексеев, 2003: 217).

Юридическая логика вышеотмеченного, более высокого порядка, непосредственно связана со своего рода «центральной несущей колонной» правовой материи, а именно с: (1) позитивными обязываниями; (2) запретами; (3) дозволениями. Непосредственно к двум элементам вышеупомянутой троицы, а именно к: позитивным обязываниям и запретам непосредственно относится характерная черта правовой материи – долженствование, «нацеленность», «соориентированность», «заданность», «запрограммированность» права на воплощение должного в реальной действительности. В качестве их юридически конкретизированных проявлений выступают предписания в истинном значении этого слова, т.е. юридические обязанности – предписывающие, повелевающие к активному поведению (позитивные предписания) или запрещающие поведение известного рода (юридические запреты).

Но нельзя забывать о третьей составляющей о дозволении, с которым (а не только с «заряженностью» права на реальность) также связана своеобразная юридическая логика. Другими словами, существует еще один аспект долженствования в праве. В этой связи С.С. Алексеев отмечает, что «*долженствование в праве охватывает не только, а при развитых юридических формах, пожалуй, даже «не столько», свои прямые юридические аналоги – предписания* (то, что в самом точном значении является «должным» – юридические запреты и позитивные обязанности). *Долженствование в праве -.....- охватывает также на первый взгляд нечто ему противоположное, даже несовместимое с ним – дозволение*» (Алексеев, 2003: 218).

Следовательно, своеобразие правовой материи выражается не только в предписаниях к активному поведению и запретах, но прежде всего, в юридических возможностях, т.е. в субъективных юридических правах, представляющих сплав «должного» и «возможного», точнее – такого «должного», которое обращено к государству, к действующему правопорядку, а для субъектов выступает в качестве субъективных прав – мере свободного поведения (Алексеев, 2003, с. 218). Здесь важно подчеркнуть, что правовая материя не только не ограничивается юридическими обязанностями, запретами, юридической ответственностью, но в ней указанные правовые средства не являются доминирующими. Само существование и функционирование правовой материи связано с субъективными правами субъектов, мерой их собственного свободного поведения. Именно в этом строении права, его органике и заключается основная тайна права, непознан-

ная логико-правовая особенность права. Во всех правоотношениях, в т.ч. в предписывающих и запрещающих, при всех режимах без исключения, даже тоталитарных, все частицы правовой материи «вращаются» вокруг субъективных прав.

Стало быть, логика права выражается в том, что субъективные права конкретных субъектов, вместе с соответствующими обязанностями являются центром содержания права, его структуры. А к этому центру притягиваются все «атомы» правовой материи, все ее составляющие элементарные частицы из которых собственно говоря и складывается правовая материя как таковая. Таким образом, именно в отношении субъективных прав и строится правовая логика.

Особенно отчетливо эта логика права проступает тогда, когда правовая материя рассматривается через призму юридических конструкций и специфических правовых принципов, т.е. на уровне «совершенного развития». Для подтверждения сказанного, достаточно привести в качестве примера любую юридическую конструкцию, например, виндикационный иск, гражданско-правовую ответственность работника по нормам трудового права при причинении вреда имуществу работодателя, гражданско-правовая ответственность при причинении вреда источником повышенной опасности, трудовой договор и т.д., чтобы убедиться в том все их элементы выстраиваются таким образом, чтобы благоприятствовать правам тех или иных лиц: потерпевшему – при причинении вреда, собственнику – при виндикационном иске.

Не менее значимо и показательным то, что и в динамике права обнаруживается нацеленность, настроенность права на субъективные права. Для этого достаточно посмотреть на общие модели правового регулирования (построения правовых средств): (1) диспозитивную модель (элементами которой являются субъективное право + юридические гарантии), и (2) обязывающую модель (правовая обязанность + юридическая ответственность).

Сказанное дает основание утверждать, что юридическая логика дает о себе знать не только в структурных особенностях права, но и в более общих связях и проявлениях социального и юридического порядка – в общих моделях правового регулирования – наиболее ярких проявлениях принципиальных особенностей мира права. Тех проявлениях, в соответствии с которыми «сцепления» частиц правовой материи сосредоточиваются вокруг субъективных прав, неуклонно и жестко «ведут» к ним, а значит «ведут» к статусу и возможностям людей в обществе. Таким образом, существуют более чем серьезные основания для предположения: «субъективные права и выражающие их юридические структуры призваны в области права стать доминирующими, главенствующими» (Алексеев 2003: 220).

Логика права предопределяет исходные и производные понятия права, их интерпретацию и юридическое толкование.

По далеко не столь очевидному мнению Д.А. Керимова, общая теория государства и права включает в себя две основные части: социологию государства и права и философию государства и права, водораздел между которыми проходит по линии онтологического и гносеологического изучения и носит более чем условный характер. В совокупности социология и философия права составляют единый предмет науки общей теории государства и права (Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. Том 1. Теория государства, 1998: 14). В свою очередь, логика права, наряду с онтологией права, антропологией права, аксиологией права, гносеологией права, методологией права, является составной частью философии права (Никифоров В., Никифоров Н., 2007: 12).

В целом логическая схема становления права, по мнению Ю.В. Тихонравов, является результатом особого рода дедукции, рассматривающей право как ступень развития человеческого духа (Тихонравов, 1997: 51). В конечном счете именно логика права определяет исходные и производные понятия права, их систему и структуру, взаимосвязь и взаимодействие, интерпретацию и юридическое толкование.

Логическая схема становления права должна быть применима ко всем без исключения историческим ситуациям. В основе логического лежит историческое, логическое же не только взаимодействует с историческим, но и проникает в него. Самая абстрактная логическая формула права одновременно является и исторической, поскольку она есть результат сопоставления, анализа и обобщения определенного историко-правового опыта. Именно в силу своей синтезированнойности логическое проникает в существо правовых конкретностей, выявляет их внутренние исторические связи и взаимодействия. Тем самым логический аспект выполняет методологическую функцию в изучении истории права, ее многообразия в отдельные периоды различных стран.

Без исторического воспроизведения правового развития исключается возможность логического осознания его закономерностей, но и без логического осмысления объективного хода исторического развития права невозможно вскрыть внутренние механизмы и причины его движения. Понятно, что историческое исследование развертывания правовой жизни первично по отношению к логическому исследованию. Всякий раз оно выступает в качестве основы логического и посему является обязательной его предпосылкой. Так, например, Д.А. Керимов отмечает, что «...задача философии права заключается не в том, чтобы воспроизвести весь многообразный процесс исторического развития права, чередование конкретно-исторических правовых памятников и фактов, смену одних правовых систем другими и показать этот процесс в последовательной конкретно-хронологической форме, что составляет задачу истории права. В отличие от нее философия права призвана раскрывать объективно-искусственное в его происхождении, в его необходимости, в освобожденном от случайностей виде, через систему абстрактных категорий, в которых историческое освобождено от всех зигзагов и отклонений, представлено как бы в снятом виде» (Керимов, 1992: 29).

Хотя становление и развитие логики права, как нового, относительно самостоятельного научного направления внутри теории государства и общей теории права, уже имеет определенную историю и число публикаций по вопросам логических оснований теории права (Сырых, Т. 2, 2000), логики правовых норм, природы, роли и места юридических конструкций (Байков, 2011: 172–181), оценочных понятий, системы и структуры права и т.д. постоянно растет, многие в т.ч. концептуального характера вопросы, не получили надлежащего освещения и в этой связи, конечно же, необходимы дальнейшие исследования этой важной не только теоретической, но практической проблемы.

Юридические конструкции представляют собой наиболее значимый элемент, центральное звено собственного содержания права. Соответственно, их развитие в процессе интеллектуальной деятельности характеризует достигнутый уровень права и правопонимания, правовой культуры в целом. Одновременно они выступают в качестве метода познания правовой материи во всем ее многообразии, систематизации права.

Понятие «юридическая конструкция» активно используется в юридической науке. Вместе с тем универсальная характеристика данного правового явления до сих пор не выработана и посему понимается по-разному. Так, А.Ф. Черданцев отмечал, что «...одни авторы отождествляют юридическую конструкцию с логической дедукцией, другие – с грамматической конструкцией, с определением понятий, третьи – с теоретическим положением, четвертые – со способом регулирования общественных отношений» (Черданцев, 2003: 238). Между тем, являясь зримым выражением уровня правовой культуры, юридические конструкции свидетельствуют о развитости права, его эффективности, способности создавать рациональные правила поведения, способности предопределять дальнейшие пути строительства и совершенствования законодательства. А поскольку модели – это сплав практики, опыта и творческих изысканий, постольку столь необходимы исследования данной проблематики.

Поскольку любое правовое понятие является отображением правовой действительности в обобщенной форме, постольку «юридическая конструкция» представляет собой «особый

способ построения нормативного материала, задающий модель, типовую регламентацию для определенных правовых явлений (состояний, групп отношений)» (Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. С.С. Алексеева, 1987: 232). Как гносеологическую категорию, инструмент, средство познания правового материала определяет юридическую конструкцию А.Ф. Черданцев, полагаящий, что это «... модель урегулированных правом общественных отношений или отдельных элементов, служащая методом познания права и общественных отношений, им урегулированных» (Черданцев, 2003: 241). В том же ключе рассуждает С.С. Алексеев, по мнению которого термин «конструкция» в юриспруденции – это «... типовая схема и принципы действия... своеобразное построение прав, обязанностей, ответственности» (Алексеев, 2003: 197).

Характеризуя далее юридические конструкции, он обращает внимание на их тесную связь с принятыми в обществе идеалами, ценностями, их реальным претворением в государственной организации, действующих законах, подчеркивая самое существенное, что характерно для этого понятия: «... интеллектуальное разрешение данной проблемы, выраженное в оптимальной модели построения прав, обязанностей, ответственности, соответствующих юридическим фактов. ... Причем – модели, которая уже сама по себе – именно потому, что она «модель», «типовая схема» обладает нормативностью, как мы уже видели, – весьма особой, охватывающей само содержание юридического регулирования» (Алексеев, 2003: 197–198).

В другой работе А.Ф. Черданцев говорит о трех аспектах понимания юридической конструкции, каковыми, по его мнению, являются: (1) метод познания права и правоотношений; (2) средство юридической техники, построения правового материала; (3) средство толкования нормы права (Черданцев, 1993: 151).

Действительно, с одной стороны, возникающие в результате научной абстракции *юридические конструкции* представляют собой идеальные модели урегулированных правом общественных отношений или их элементов, являющихся формой отражения правовой действительности, но с другой стороны, будучи интегрированы в законодательство, они наполняются и выражаются вовне с помощью и через нормы права. Попытка урегулировать с помощью права общественные отношения без использования юридических конструкций, т.е. не принимая в расчет «вписанные» в право идеальные модели, являющиеся своего рода обобщенными стандартами, прообразами нормативного регулирования, обречена на неудачу. Прав А.Ф. Черданцев, утверждающий, что «... создание правовых норм без использования юридических конструкций носило бы чисто эмпирический, в определенной мере стихийный, недостаточно последовательный характер и могла бы привести к пробелам в нормативном материале и хаотическому его построению» (Черданцев, 1993: 255).

В процессе нормотворческой работы законодатель мыслит юридическими конструкциями, образование которых – длительный процесс. А.Ф. Черданцев по этому поводу писал, что «... в правовой науке постепенно осмысливается характер системного изложения норм права, осознается их конструктивная связь, и наука вырабатывает юридические конструкции, которые становятся важным ориентиром, методом познания права» (Черданцев, 1993: 151). Именно в процессе многовековой юридической практики собирались наиболее удачные юридические построения, связи и отношения отдельных компонентов правовой материи: прав, обязанностей, юридических фактов, процедур осуществлялась их систематизация и конструирование типовых построений, модельных схем взаимодействия, закрепление в законодательстве, что представляет собой «... как раз юридические конструкции в самом точном значении этого понятия» (Алексеев, 2003: 255).

Правовая конструкция – это самостоятельное правовое понятие, не сводимое к какой-либо совокупности норм. Между юридическими конструкциями и нормами права существует особого рода функциональная связь. Те юридические конструкции, которые находят определенное

закрепление и выражение в нормах права, А.Ф. Черданцев, как представляется, весьма удачно назвал нормативными юридическими конструкциями (Черданцев, 1993: 255). Соответственно, они точно так же, как, например, юридические термины, являются элементом юридической техники и «... представляют собой такое структурное расположение правового материала, которое характеризуется внутренним единством прав, обязанностей и форм ответственности соответствующих лиц» (Большой юридический словарь, 2000: 695). Значительно уже, имея в виду, очевидно, только нормативные (предусмотренные в законодательстве) юридические конструкции определял юридические конструкции О.А. Красавчиков (Красавчиков, 2005: 236). Он рассматривал их как средство «...построе – н и я нормативного материала в пределах правового института или его отдельной части...». и в этой связи вольно или невольно отождествлял юридическую и законодательную технику.

Использование юридических конструкций в нормотворческой работе в совокупности с другими элементами юридической техники обеспечивает функционально-логическую связь нормативного материала, системность права. Определенная юридическая конструкция может быть «... положена в основу формулирования отдельно взятой правовой нормы, но чаще всего она объединяет, цементирует несколько правовых норм. Не исключается и такое положение, когда в норме права заключены две юридические конструкции» (Черданцев, 1993: 257). Органическое сочетание нескольких юридических конструкций может определять содержание отдельно взятой нормы. Отсюда представляется справедливым мнение Н.Н. Тарасова о том, что нормативность права в содержательном отношении определяется «...впечатанными в него отработанными юридическими конструкциями» (Тарасов, 2000: 35). Одновременно воплощение юридических конструкций в нормах права не приводит к утрате ими своих свойств. Здесь же важно отметить, что юридические конструкции, как идеальный продукт развития теории и нормотворческой практики выступают в качестве универсальных, основополагающих, базисных юридических построений, встроенных и посему организующих правовую материю матриц, имеющих в рамках одного социально-экономического типа вневременное значение. В этой связи нельзя не согласиться с С.С. Алексеевым, который пишет, что «...юридические конструкции представляют собой *органический, всеобщий, непосредственно нормативный, а главное – наиболее совершенный и важный по значению элемент собственного содержания права, его внутренней формы*», а чуть ниже он продолжает: «*Именно юридические конструкции образуют центральное звено (основу, стержень) материи права, достигшей необходимого (для реализации своих функций) уровня развития, совершенства*» (Алексеев, 2003: 200).

По сравнению с правовыми нормами, в значительной мере подверженными изменениям под влиянием общественного развития, юридические конструкции более прочны и долговечны. На это обстоятельство обращал внимание еще Н.М. Коркунов, который писал: «Если бы изучение права ограничивалось одним толкованием, то не только юристам каждого государства, но даже каждому новому поколению юристов одной и той же страны приходилось бы начинать дело изучения права сызнова, так как законы меняются нередко быстрее людских поколений, между тем, несмотря на разнообразие и изменчивость права, в нем есть и постоянные или, по крайней мере, более устойчивые элементы, не меняющиеся с каждой переменной законодательных определений» (Коркунов, 1909: 347).

Юридическая конструкция – это понятие общеправовое, в равной мере присущее как частному, так и публичному праву, всем его отраслям. Многие из дошедших до нашего времени юридических конструкций, рождены и достаточно широко применялись уже в римском праве. В их числе и правовая аксиома, и правовая презумпция, и правовая фикция (Красавчиков. Т. 1, 2005: 236). На большое разнообразие юридических конструкций в гражданском и уголовном праве обращал внимание С.С. Алексеев. В гражданском праве – это договор купли, представляющий собой особую юридическую конструкцию в отличие от договоров дарения, мены. Кроме них для всей

сферы рыночных отношений характерны подряд, аренда, услуги и др., каждая из которых также является особой юридической конструкцией. Столь же велико разнообразие юридических конструкций в уголовном праве. «Это – не только большое число «составов преступлений»,...но и особые конструкции общего порядка – «необходимая оборона», «крайняя необходимость»...и др.» (Алексеев, 2003: 196). Строго говоря, любое общественное отношение, отвечающее признакам правоотношения, может претворяться в жизнь в рамках определенной юридической конструкции (Чеговадзе, 2004: 60). Не меньше юридических конструкций и в трудовом праве. Это и трудовой договор, и коллективный трудовой договор, «заботливость» работника и многие другие.

Разработка юридической конструкции – это вычленение из правового материала, не существующего в действительности, некоего идеального объекта. Юридические конструкции, как идеальные модели, – продукт интеллектуальной деятельности в сфере аналитической юриспруденции. Ведь именно «... анализ той или иной группы юридических норм, принципов и правоотношений, относящихся к той или иной определенной категории юридических дел, – пишет С.С. Алексеев, – по существу, как правило, и представляет собой вычленение и проработку своеобразной юридической конструкции» (Алексеев, 2003: 206).

Применяемые юридической наукой в качестве метода познания юридические конструкции – это теоретические правовые конструкции.

Помимо названных выше нормативной и гносеологической функций, юридические конструкции, выступающие в качестве элемента юридической техники, обеспечивающие привлечение соответствующих норм и выступающие в качестве средства построения и систематизации пронизанного единой логикой нормативного материала, как метод познания правовой действительности, выполняют также обучающую, интерпретационную и демонстрационную функции (Черданцев, 2003: 19), являющиеся производными. Любая юридическая конструкция представляет собой органическое единство составляющих ее элементов, каждый из которых имеет собственное функциональное назначение и поэтому может рассматриваться как система, исследование которых должно строиться на основе системного подхода. При этом важно подчеркнуть, что не элементы юридической конструкции составляют целое, а наоборот: элементы юридической конструкции, как целостности, выявляются в процессе подразделения целого на части. Так, элементами сделки принято считать субъекта сделки, единство воли и волеизъявления (субъективную сторону сделки), ее содержание и форму.

Некоторые авторы к числу элементов сделки относят также предмет, а в необходимых случаях ее основание («causa»). Не вдаваясь в дискуссию по поводу набора структурных элементов сделки, отметим лишь главное: роль и предназначение каждого из этих элементов предопределена его находением в данной юридической конструкции.

Следует обратить внимание на недопустимость отождествления элементов и признаков юридической конструкции. Если первые характеризуют структуру юридической конструкции, то признаки – юридическую конструкцию в целом. В этой связи А.Ф. Черданцев пишет, что «... применительно к юридическим конструкциям правильными являются обороты: «состоят из элементов»..., но не обороты типа «состав состоит из признаков» (Черданцев, 2003: 245). Так признаками сделки, в отличие от составляющих ее элементов, являются: во-первых, правомерный волевой характер действий субъекта, направленный на достижение определенного правового результата, выражающего в возникновении, изменении или прекращении гражданских прав и обязанностей; во-вторых, опосредуемая ими динамика гражданских правоотношений.

Любая юридическая конструкция – это система, обладающая в этой связи собственной структурой, под которой следует понимать способ организации целого из составных частей, конечно, при условии, что «... связи между элементами, составляющими систему, остаются неизменными и дают представление о ней в целом» (Павлов, 2003: 13). В зависимости от характера и

особенностей этих связей юридические конструкции принято подразделять на детерминированные и стохастические (вероятностные) системы. К числу детерминированных систем относятся простые юридические конструкции, лишённые обратных связей¹, например, большинство объектов гражданских прав, обязательство. Последнее выступает в качестве родового понятия по отношению ко всем конкретным видам обязательств.

Обозначим понимание онтологии, аксиологии, гносеологии и методологии в философии. Онтология (греч. – сущее и – учение слово), называвшаяся «первой философией» понималось учение бытия вообще, бытия как таковым, независимом от его частных видов (Философский словарь, 1987: 340). В свою очередь, аксиология (ценность и – учение, слово) – философское исследование природы ценностей. Аксиология представлена теориями ценностей трех видов: (1) объективно-идеалистические теории (неокантианство, последователи гуссерлианской феноменологии М. Шеллер и Н. Гартман, неотомизм, интуитивизм); (2) субъективно-идеалистические теории (логический позитивизм, эмотивизм, лингвистический анализ в этике аффектно-волевая теория ценностей У. Эрбана, Д. Пролла, К. Льюиса и др.); (3) натуралистические теории (интереса теория, эволюционная этика, космической телеологии этика); (4) марксистское понятие ценности (Философский словарь, 1987: 11).

С философских позиций гносеология (теория познания) – это раздел философии, изучающий взаимоотношение субъекта и объекта в процессе познания, отношение знания к действительности, возможности познания мира человеком, критерии истинности и достоверности знания. Гносеологией исследуются сущность познавательного отношения человека к миру, его всеобщие основания (Философский словарь, 1987: 480).

Методология в философии рассматривается как (1) совокупность познавательных средств, методов, приемов, используемых в какой-нибудь науке; (2) область знания, изучающая средства, предпосылки и принципы организации познавательной и практически-преобразующей деятельности.

Юридическая антропология, как отмечал В.С. Нерсесянц во вступительной статье к работе известного французского ученого-юриста, всемирно признанного в данной области специалиста Норберта Рулана «Юридическая антропология», – это «...наука о человеке как социальном существе и его правовых проявлениях, измерениях, характеристиках. Она изучает правовые формы общественной жизни людей от древности до наших дней» (Нерсесянц, 1999:1).

О зарождении, становлении и развитии логики права как нового относительно самостоятельного направления внутри теории государства и общей теории права (но не отделение от этого целого), т.е. дифференциации предмета науки общей теории государства и права говорилось уже достаточно давно.

Следует отметить, что место самой философия права в системе общественных и в т.ч. юридических наук является предметом дискуссии. В частности, одни авторы рассматривают философию права как один из разделов общей теории права (История философии права, 2000; Государство и право на рубеже веков. Материалы всероссийской конференции, 2001; Государство и право на рубеже веков. Материалы всероссийской конференции, 2001), другие – как один из разделов философии (Гегель, 1990). Гегель утверждал, что «...наука о праве есть *часть философии*. Поэтому она должна развить из понятия идею, представляющую разум предмета, или, что то же самое, наблюдать собственное имманентное развитие самого предмета». В соответствии с вышесказанным Г.В.Ф. Гегель предмет философии права определял следующим образом: «*Философская наука о праве* имеет своим предметом *идею* права – понятие права и его осуществление»; третьи – как мировоззренческое и методологическое основание права, определяющее программные положения соответствующей правовой системы, четвертые – как междис-

¹ Механизм обратной связи характерен только для таких сложных систем, как, например, договор.

циплинарную науку, объединяющей в себе начала, как минимум, двух дисциплин: юридической науки и философии (Нерсисянц, 2000: 14), Но чуть ниже это автор обозначает философию права в качестве особой философской науки в системе философских наук (Нерсисянц, 2000: 15), ограничивая ее содержание методологией, гносеологией и аксиологией права (Нерсисянц, 2000: 16). Противоречивые суждения встречаются и в других работах. Например, В.П. Малахов вначале утверждает, что «...философия права не является юридической наукой», а далее пишет, что «... философия права является органической частью юриспруденции как учения о праве» (Малахов, 2001: 6, 11). Наконец в западной научной литературе общепризнанно, что философия права – часть юриспруденции как совокупности всех юридических наук.

По мнению Вл. Соловьева, «...логический и эмпирический элементы одинаково необходимы для истинного познания и, следовательно, исключительное обособление того или другого из этих элементов есть в обоих случаях одностороннее отвлечение...» (Соловьев, т. 2, 1988: 107).

Можно констатировать значительную вариабельность содержания общей теории права как науки. Большинство теоретиков права по-разному видят и интерпретируют систему знаний, отражающих предмет общей теории права. При этом, как справедливо отмечает В.М. Сырых, «...расхождения охватывают не только частные, периферийные вопросы теории, но и ее суть, ядро, связанное с определением сущности и социальной природы права как тотальной целостности, как одного из ведущих компонентов социальной реальности, человеческого общежития» (Сырых, т. 1, 2000: 15).

Истоки этих расхождений относятся к тому времени, когда в качестве основополагающего был воспринят тезис: как наука общая теория права представляет собой творческое развитие марксистско-ленинского учения о праве. Его основой стало понимание права как совокупности установленных в законодательном порядке правил поведения, выражающих волю господствующего класса, а также обычаев и правил общежития, санкционированных государственной властью, применение которых обеспечивается принудительной силой государства в целях охраны, закрепления и развития выгодных, и угодных господствующему классу общественных отношений (Вышинский, 1949: 85). В обоснование такой трактовки права, как правило, ссылаются на характеристику К. Марксом и Ф. Энгельсом буржуазного права: «Ваше право есть лишь возведенная в закон воля вашего класса, воля, содержание которой определяется материальными условиями жизни вашего класса» (Маркс, Энгельс, Том 25, часть I: 343). При этом упускается из виду, что как последовательные диалектики они не разделяли позитивистских трактовок права. Их понимание права было совершенно иным и в данной цитате они не давали определения права. Как раз наоборот. Здесь они утверждали, что в буржуазном, как и в любом другом классовом обществе, подлинного права нет, и не может быть. Именно поэтому то, что понимается буржуазией как право – это по существу лишь возведенная в закон их воля.

Предметом каждой отдельной науки является совокупность объективных закономерностей. Предмет науки познается в процессе последовательного восхождения от эмпирически наблюдаемых явлений и процессов к теоретическим знаниям сущности и необходимости, поскольку объективные закономерности в чистом виде не существуют, а проявляются только в массе конкретных явлений и процессов. Если предметом науки является совокупность объективных закономерностей, то, что же можно считать предметом общей теории права?

Объектом выступает совокупность явлений и процессов объективной реальности.

Учитывая последовательность развития научных знаний, в науке выделяются два уровня познания: (1) эмпирический; (2) теоретический.

Основной задачей теоретического познания является то, чтобы «...видимое, лишь выступающее в явлении движение свести к действительному внутреннему движению» (Маркс, Энгельс, 1961: 343). Теоретический уровень познания начинается с формирования совокупности понятий, отражающих повторяющиеся, устойчивые, общие свойства, признаки наблюдаемых явлений

и процессов. На данной стадии широко применяется создание идеализированных объектов (теоретических конструктов) и эмпирически наблюдаемая реальность в этой связи «испаряется до степени абстрактных определений», предстает как множество понятий, абстракций, как правило, отражающих лишь отдельные стороны, свойства исследуемого вне связи с другими свойствами и признаками.

Завершающая стадия теоретического исследования, по мнению Г.В.Ф. Гегеля и К. Маркса, имеет место в процессе восхождения от абстрактного к конкретному. В результате возникает возможность выявить и понять закономерности, иные связи и зависимости между отдельными свойствами и признаками исследуемых явлений, привести полученные знания в определенную систему и сформулировать их в виде теории.

Теория обычно интерпретируется «...как система научного знания, описывающая некоторую совокупность явлений и сводящая открытые в данной области закономерные связи к единому общему началу» (Копнин, 1974: 504).

Особенности теории выражаются двумя взаимосвязанными признаками: (1) теория предстает как наиболее глубокое и системное знание о необходимых сторонах, связях исследуемого, его сущности и закономерностях; (2) эти знания и закономерности логически непротиворечивы и основаны на каком-то общем для них начале – определенной совокупности теоретических и эмпирических принципов. Последнее (совокупность теоретических и эмпирических принципов) понимается как собственное основание теории.

С позиций материалистической гносеологии и логики наука не может мириться с какими-либо притязаниями ложного, не соответствующего критериям истины знания. Но с точки зрения критического рационализма (П. Фейерабенд) каждый ученый вправе разрабатывать и пропагандировать свою теорию, не обращая внимания на логические противоречия, несоответствие знаний основаниям соответствующей науки, критику со стороны других ученых. При этом нужно заметить, что развитие науки по П. Фейерабенду иррационально, так как новые теории побеждают не потому, что они ближе к истине, точнее и глубже отражают объективную реальность, а вследствие того, что они наиболее интенсивно пропагандируются их сторонниками (Радугин, 1998: 203).

Но, если кто-либо посвящает свою деятельность получению нового знания «естественному» праву свободы и мысли по П. Фейерабенду приходит конец и он становится несвободен. Научная мысль должна быть истинной и верно отражать объективную реальность, что естественно предполагает опору на достигнутое предшественниками, на подчинение свободы познанной необходимости. Именно в этом и заключается путь к подлинной свободе. Как верно говорил Г.В.Ф. Гегель свобода – это и есть осознанная необходимость.

Сказанное представляет собой всеобщие положения философии науки о понятии и структурной организации науки, которые, конечно же, применимы к общей теории права.

Логическая схема становления права должна быть применима ко всем без исключения историческим ситуациям. В основе логического лежит историческое, историческое же не только взаимодействует с логическим, но и проникает в него. Самая абстрактная логическая формула права одновременно является и исторической, поскольку она есть результат сопоставления, анализа и обобщения определенного историко-правового опыта. Именно в силу синтезированной логическое проникает в существо правовых конкретностей, выявляет их внутренние исторические связи и взаимодействия. Тем самым логический аспект выполняет методологическую функцию в изучении истории права, ее многообразия в отдельные периоды различных стран.

Без исторического воспроизведения правового развития исключается возможность логического осознания его закономерностей, но и без логического осмысления объективного хода исторического развития права невозможно вскрыть внутренние механизмы и причины его движения. Понятно, что историческое исследование развёртывания правовой жизни первично по отноше-

нию к логическому исследованию. Всякий раз оно выступает в качестве основы логического и поему является обязательной его предпосылкой. Так, например, Д.А. Керимов отмечает, что «...задача философии права заключается не в том, чтобы воспроизвести весь многообразный процесс исторического развития права, чередование конкретно-исторических правовых памятников и фактов, смену одних правовых систем другими и показать этот процесс в последовательной конкретно-хронологической форме, что составляет задачу истории права. В отличие от нее философия права призвана раскрывать объективно-искусственное в его происхождении, в его необходимости, в освобожденном от случайностей виде, через систему абстрактных категорий, в которых историческое освобождено от всех зигзагов и отклонений, представлено как бы в снятом виде» (Керимов, 1992: 29).

В целом логическая схема становления права, по мнению Ю.В. Тихонравова, является результатом особого рода дедукции, рассматривающей право как ступень развития человеческого духа (Тихонравов, 1997: 51).

С практической точки зрения завершающим этапом регулирования общественных отношений нормативно-правовыми актами является толкование (юридическая герменевтика), характеризующая тем, что закрепленные в них правовые нормы, по крайней мере, для лица, их применяющего, «становятся готовыми» к реализации. Не менее важно и то, что в толковании в едином фокусе сходятся юридические знания, опыт, правовая культура, присущие данному лицу. Они соединяются вместе и юридическая герменевтика предстает не только как наука, но и как искусство.

Как отмечал С.С. Алексеев, «...мысль лица, осуществляющего толкование, идет от слоя к слою юридической материи – от анализа буквального, языкового текста к анализу догмы права, юридических особенностей правовых норм, а в связи с этим – и к нравственным, социальным и иным основам, предпосылкам правовых предписаний. И все это – с тем, чтобы установить действительное содержание правовых установлений» (Алексеев, 1998: 131). Существуют различные виды толкования: (1) грамматическое; (2) специально-юридическое толкование; (3) систематическое толкование; (4) историческое толкование; (5) логическое толкование. В основе логического толкования лежат законы и правила формальной логики. В полном соответствии с логической природой права и, не выходя за пределы текста закона, т.е. на материале самих правовых норм. При этом способе толкования используются следующие формально-логические способы: (1) аналогия; (2) преобразование предложения; (3) аргументы от противного; (4) доведение до абсурда и др. Поскольку мысль законодателя выражается не только в виде грамматических предложений, но и логической организации содержания правовых норм, логическое толкование позволяет сделать очередной шаг в раскрытии содержания последних.

References:

1. 28.01.1937. Civil Law // Government Gazette, 41, 20.02.1937. [Entry into force: 01.09.1992]
2. Benditt Th.M. (1978) Law as Rule and Principal: Problems of Legal Philosophy. Stanford: Stanford University. Press. 1978. – 195 p.
3. Posner R. A. (1990) The Problems of Jurisprudence. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts London, England. – 485 p.
4. Alekseev S.S. Favorites. Science is right. General social problems. Journalism. – М.: Statut, 2003. – 480 s.
5. Alekseev S.S. Right. ABC. Theory. Philosophy. Comprehensive research experience. – М.: Publishing group. NORMA – INFRA*M, 1998. – 810 p.
6. Alekseev S.S. Climbing to the right. Searches and solutions. – М.: Publishing house NORMA, 2001. – 752 p.
7. Vyshinsky A.Ya. Questions of the theory of state and law. – М.: State Publishing House of Legal Literature, 1949. – 419 p.
8. Hegel. Philosophy of law. Per. from German: Ed. And comp. YES. Kerimov and V.S. Nersesyants; Auth. entry Art. and note. V.S. Nersesyants. – М.: Mysl, 1990. – 524 [2]. – (Philos. Heritage).

9. State and law at the turn of the century (materials of the All-Russian conference). Civil law. Civil process / Otv. ed.: Abova T.E. – M.: Publishing house of IGI P RAS, 2001. – 262 p.
10. History of philosophy of law (2000). – SPb.: «Doe». – 640 p.
11. History of political and legal doctrines: Textbook / Ed. O.E. Leista (1997). – M.: Legal literature. – 576 p.
12. Kerimov D.A. (1992) Foundations of the philosophy of law. – M.: Manuscript. -- 191 p.
13. Kopnin P.V. (1974) Epistemological and logical foundations of science. – M.: «Mysl». – 568 p.
14. Lobovikov V.O. (1998) Mathematical jurisprudence. Part 1. Natural law. – Yekaterinburg: Publishing house Humanitarian University, Ural State Law Academy. – 240 p.
15. Lukich Radomir. (1981) Methodology of law. Ed. and with an introductory article by Corr. USSR Academy of Sciences D.A. Kerimov. Translated from Serbo-Croatian by V.M. Kulistikova. – M.: «PROGRESS». – 304 p.
16. Malakhov V.P. (2001) The nature, content and logic of legal consciousness: Author's abstract. diss. doct. jurid. sciences. – M. – 54 p.
17. Marx K., Friedrich E. (1961) BOOK THREE, THE PROCESS OF CAPITAL PRODUCTION, TAKEN GENERALLY. Section four. The transformation of commodity capital and money capital into commodity and trade (merchant capital // K. Marx, F. Engels Works. 2nd ed., Volume 25, part I. M.: STATE POLITICAL LITERATURE PUBLISHING. – p.293 – 370
18. Marx K. (1958) Introduction (from economic manuscripts 1857 – 1858) // Marx K., Engels F. Soch. Edition second. Volume 12. – M.: Politizdat. – p.709 – 738
19. K. Marx, E. Friedrich. (1955) Communist Manifesto // K. Marx, F. Engels Soch. Second edition, Volume 4. – M.: Politizdat. – p. 419 – 459
20. Mikeshina L.A. (2002) Philosophy of knowledge. Polemic chapters. – M.: Progress-Tradition. -- 624 p.
21. Nersesyants V.S. (2000) Philosophy of law. Textbook for universities. – M.: Publishing house NORMA (Publishing group NORMA-INFRA · M). – 652 p.
22. Nersesyants V.S. (1999) Legal anthropology as a science and academic discipline // Rulan N. Legal anthropology. Textbook for universities. Translation from French. Resp. ed. V.S. Nersesyants. – M.: Publishing house NORMA. – p. 1 – 6
23. Nikiforov V., Nikiforov N. (2007) Fundamentals of the philosophy of law. Course lecture notes and test assignments for correspondence and distance learning. – Riga: BIA. – 128 p.
24. General theory of state and law. Academic course in 2 volumes. Resp. ed. prof. M.N. Marchenko. – Volume 1. Theory of the state (1998). – M.: Publishing house «Zertsalo». – 416 p.
25. Pokrovsky I.A. (1998) The main problems of civil law. – M.: Statute (in the series «Classics of Russian civil science»). – 353 p.
26. Popper K. (1992) Open Society and Its Enemies. In two volumes. T.I. Enchantment of Plato. Per. from English ed. V.N. Sadovsky. – M.: Phoenix, International Fund «Cultural Initiative». – 448 p.
27. Radugin A.A. (1998) Philosophy. Lecture course. – M.: Republic. – 272 p.
28. Sinaisky V. Technique of legal methodology in connection with the general doctrine of methodology. – Riga: Printed at the RGSO printing house, Maskavas street 116, Riga, LV 1003. – 270 p.
29. Soloviev. V.S. (1988) Op. In 2 volumes. Vol. 2 // Common. ed. and comp. A.V. Gulygi, A.F. Loseva; Note. S.L. Kravets and others – M.: Mysl. – 822 p.
30. Syrykh V.M. (2000) The logical foundations of the general theory of law. In two volumes. Volume 1. Elementary composition. – M.: Justicinform. – 560 p.
31. Tikhonravov Yu.V. (1997) Foundations of the philosophy of law. Tutorial. – M.: Bulletin, 1997. -- 608 p. (Academy of Sciences of the USSR. Institute philosophy)
32. Tumanov V.A. (1971) Bourgeois Legal Ideology: To the Critique of the Doctrine of Law. – M.: Publishing house «Science». – 381 p.
33. Spengler O. (1998) Decline of Europe. Essays on the mythology of world history. In 2 volumes. Vol.2. World Historical perspectives / Per, with it. and note. I. I. Makhankova. – M.: Mysl. – 606 p.
34. Philosophical Dictionary. Ed. I.T. Frolov. Ed. Fifth (1987). – M.: Politizdat. – 590 p.

Articles in collections and magazines:

1. Schlag P. (1989) Missing Pieces: A Cognitive Approach to Law // Texas Law Review. Nr. 67. – P.1195 – 1250
2. Gaidamakin A.A. (2007) Polemic Notes on the Logic of Law and Legal Awareness // State and Law, 2007, No. 7. – P. 92 – 95
3. Kostylev V.M. (1998) On the problem of formalizing legal norms // Vestnik VEGU. No. 6. Jurisprudence. Ufa: Eastern University. – P.70 – 72
4. Mikeshina L.A. (2002) Conventions as a consequence of the communicative nature of cognition // Subject, cognition, activity. M.: Canon +, OI «Rehabilitation». – p.507 – 534
5. Titov V. D. (2002) Interaction of logic and law: history and modernity // Homo philosophians. Ser. «Thinkers», Issue 12. – SPb.: Saint-Petersburg Philosophical Society. – P.404 – 422.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-2>

СТВОРЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ ТА ЇЇ НАПОВНЕННЯ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Юрій Бідун,

аспірант кафедри історії України

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова,

вчитель історії

Новосілівського академічного ліцею «Ерудит» (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-9155-8004

bidun.yurii.11@gmail.com

Анотація. Досліджено створення учнівської бібліотеки в Київській духовній семінарії. Виявлено, що головною причиною цього була хронічна нестача навчальної літератури. З'ясований точний рік заснування книгосховища. Охарактеризовано особливості процесу збору коштів, а головний акцент у дослідженні зроблено на наповненні учнівської бібліотеки в перші роки її існування. Звернено увагу на те, що спочатку для неї було виділено окрему кімнату в будівлях семінарії. Доведено, що учнівська бібліотека мала виконувати саме навчальну функцію. Виявлено, що загальні розміри внесків вихованців в 1870–1880-х роках становили приблизно 200 рублів на рік, а вже на зламі XIX–XX століть коливалися між 300 і 400 рублями на рік. Досліджено, що розміри пожертвувань були по кілька десятків копійок з однієї особи. Визначено, що вони збиралися з усіх без винятку учнів спочатку двічі, а потім тричі на рік. З'ясовано, що наприкінці XIX століття в учнівській бібліотеці зберігалось понад 1 500 найменувань книг у більше ніж 3 500 томах.

Ключові слова: Православна церква, середня духовна освіта, духовні семінарії, Київська духовна семінарія, бібліотека, учнівська бібліотека, література.

ESTABLISHMENT OF THE STUDENT LIBRARY OF THE KYIV THEOLOGICAL SEMINAR AND ITS FILLING IN THE LAST THIRD OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Yuriy Bidun,

Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine

Dragomanov National Pedagogical University,

History Teacher

Novosilkivsky Academic Lyceum “Erudite” (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-9155-8004

bidun.yurii.11@gmail.com

Abstract. The creation of a student library in the Kyiv Theological Seminary has been studied. It was found that the main reason for this was a chronic lack of educational literature. The exact year of foundation of the book depository has been found out. The peculiarities of the fundraising process are described, and the main emphasis in the research is on filling the student library in the first years of its existence. Attention is drawn to the fact that a separate room in the seminary buildings was initially allocated for her. It is proved that the student library had to perform the educational function.

It was found that the total amount of contributions of pupils in the 1870–1880's was about 200 rubles per year, and at the turn of the XIX–XX centuries – ranged between 300 and 400 rubles for a year. It was investigated that the amount of donations was several tens of kopecks per person. It is determined that they met with all students without exception, first twice and then three times a year. It was found that at the end of the XIX century the student library contained more than 1 500 titles of books in more than 3 500 volumes.

Key words: Orthodox Church, secondary theological education, theological seminaries, Kyiv Theological Seminary, library, student library, literature.

Вступ. Ця публікація є спробою визначити, що було причиною створення учнівської бібліотеки, яку роль вона відігравала в історії Київської духовної семінарії протягом другої половини XIX – початку XX ст. **Метою** цієї наукової розвідки є дослідження наповнення і розвитку учнівської бібліотеки Київської духовної семінарії. У зв'язку з поставленою метою необхідно виконати такі **завдання**: визначити причини виникнення учнівської бібліотеки; дослідити особливості її наповнення в перші роки існування; з'ясувати, на які засоби вона утримувалася; простежити, як змінювалися розміри внесків семінаристів; охарактеризувати склад цього книгосховища.

Хронологічними межами цієї публікації є 1867 і 1919 рр. – від моменту ухвалення нового статуту духовних семінарій, який юридично узаконив створення таких бібліотек, до закриття Київської духовної семінарії, у якій розміщувалося це книгосховище.

Актуальність обраної теми зумовлюється складнощами, що пов'язані із проблемами матеріального забезпечення сучасних навчально-виховних установ. Яким би дивним це не виглядало, але в багатьох українських школах навіть сьогодні відчувається нестача навчальної літератури та підручників, історичних та географічних карт, приладів до хімічних і фізичних кабінетів, методичних матеріалів для вчителів тощо. Хронічними є труднощі фінансового характеру. Тому досвід наших попередників украй важливий.

Обрана тема забезпечена хорошою джерельною базою, основна маса якої зосереджена в Центральному державному історичному архіві України міста Києва. За нашою темою найвагомішим є фонд № 712 «Київська духовна семінарія». Але попри це, зазначені питання лишилися без уваги сучасних науковців. Тому ми змушені констатувати, що обрана тема цілком нова.

Грунтовне дослідження історії Київської духовної семінарії з 1817 по 1867 рр. провів С. Ільчишин. Окрім нього, різні ланки духовної освіти на землях колишньої Російської імперії активно вивчали такі сучасні українські вчені, як В. Борисенко, В. Бурега, С. Візер, Л. Іванова, Т. Ковальчук, В. Перерва, В. Рожко, А. Сергієнко, Г. Степаненко, О. Федорчук, Н. Ципляк, Н. Шип та інші.

Під час написання цієї наукової розвідки були використані загальнонаукові методи дослідження.

Основна частина. Одним із найкращих духовних середніх навчальних закладів на українських землях Російської імперії протягом усього XIX – початку XX ст. була Київська духовна семінарія (далі – КДС). Невід'ємною складовою частиною її, як і будь-якого освітнього закладу, була бібліотека. Вона складалася із двох частин: фундаментальної (тобто основної, головної) та учнівської. Якщо фундаментальна бібліотека виникла відразу під час створення навчального закладу, у другій чверті XIX ст., то учнівська – лише в 1870 р.

Протягом XIX – початку XX ст. відчувалася хронічна нестача книг для вихованців КДС. На це недвозначно вказують таблиці, журнали обліку, а також списки книг, якими користувалися учні духовних семінарій і училищ.

У листопаді 1869 р. ректор Київської духовної семінарії, архімандрит Ферапонт запропонував правлінню семінарії розглянути питання про заснування так званої «учнівської» бібліотеки. Планувалося, що вона повинна була б поповнюватися й утримуватися з добровільних пожертвувань вихованців семінарії та єпархіальних священників (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1869, с. 86, р. 111).

У листі до Антонія, єпископа Казанського і Свяжського, ректор Київської духовної семінарії зазначав, що основна (фундаментальна) семінарська бібліотека була наповнена книгами переважно наукового характеру або книгами стародавніми мовами. У ній не досить літератури, яку могли б використовувати семінаристи в навчанні. Ще під час її утворення в 1817 р. фундаментальну бібліотеку не було змоги поповнити кращими екземплярами за всіма галузями духовної і світської літератури через слабе фінансування. Окремі пожертвування на неї робили лише київські митрополити Євгеній і Філарет (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 9).

На думку ректора Київської духовної семінарії, варто було б виділити для учнівської бібліотеки окрему кімнату на середньому поверсі семінарського корпусу. Малася на увазі та, у якій перед цим працював діловод із семінаристів. На той час кабінет став вільним. Ректор також зазначав, що для облаштування цього приміщення під бібліотеку необхідно 25 руб (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 9). Це й було зроблено. Були заведені журнали для каталогів і для записів виданої учням літератури з бібліотеки (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1871, с. 1, р. 22).

Відкриття учнівської бібліотеки при Київській духовній семінарії відбулося в 1870 р.

Справа її заснування і наповнення була набагато складнішою за проблеми, пов'язані з її утриманням.

У першому півріччі 1870 р. з казеннокоштных і квартирних учнів для учнівської бібліотеки було зібрано немало суми – 76 руб 80 коп., а у другому – 75 руб 73 коп. Проте, як зазначав бібліотекар М. Паторжинський, цієї суми для відкриття бібліотеки і закупки книг явно не вистачило б. Коли б духовенство не допомогло коштами і літературою, то існувала велика вірогідність, що відкриття учнівської бібліотеки могло б затягнутися, оскільки учнівських внесків для закупки книг явно не вистачало (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1871, с. 1, р. 21–23).

Зважаючи на це, ректор Київської духовної семінарії звернувся до деяких преосвящених, настоятелів монастирів, приватних осіб і до редакцій журналів із проханням наповнити учнівську бібліотеку, яка тільки відкривалася, придатною для навчання літературою. У березні 1870 р. сам він пожертвував на цю справу 19 руб 52 коп. і 21 книгу різного вмісту, переважно богословського (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1871, с. 1, р. 21). Поповнення нововідкритої бібліотеки подарунковими літературними екземплярами і грошовими пожертвуваннями ззовні були найактивнішими саме цього і наступного років.

Так, для учнівської семінарської бібліотеки архієпископ Литовський і Віленський передав 5 книг (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 13). Порфирій, єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії пожертвував учнівській бібліотеці 17 книг (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 18–19). Євсей, архієпископ Карталинський та Кахетинський, екзарх Грузії передав 25 книг і 25 руб (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 23). Київська духовна академія передала для учнівської бібліотеки 15 книг (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 29). Господарське управління при Св. Синоді теж відгукнулося і вислало деякі книги. З Казанської духовної академії було переслано випуски «Православного собеседника» за попередні 15 років (з 1855 по 1869 рр. включно) (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 16). Редакція «Руководства для сельских пастырей» вислала по одному екземпляру своїх випусків за 1861–1866 рр. (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 26). Редакція журналу «Християнське читання» вислала екземпляри своїх видань за 1823–1827, 1833, 1836, 1844–1846, 1848–1849, 1856–1864 рр. (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 36). Викладачі семінарії Харисим Орда і Петро Поспелов пожертвували 100 книг. Цікаво, що в семінарію навіть прибуло «2 тюки» книг (по 21 книзі і по 72 книги) без підпису і без адреси (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 25). На вільні семінарські кошти було закуплено 13 екземплярів книг із книжкової крамниці Літова. Якщо поповнити нововідкриту бібліотеку готовою літературою не було змоги, то ті, хто бажали взяти участь у її відкритті, надсилали гроші. Так, клір Києво-Видубецького Михайлівського монастиря відправив до семінарії 17 руб (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1870, с. 38, р. 30).

Усього в подарунок до учнівської бібліотеки Київської духовної семінарії за 1870 р. різними особами було надіслано 360 книг різного, переважно богословського, вмісту і 64 руб 52 $\frac{1}{4}$ коп. грошей. У березні 1871 р. в учнівській бібліотеці вже зберігалось 460 книг, які були розподілені за різними відділами наук: богословських, філософських, історичних, математичних і словесних.

Поповнення учнівської бібліотеки таким способом продовжуватиметься ще кілька подальших років. Пожертви церковних приватних осіб та організацій надходитимуть сюди й надалі.

Наприклад, у грудні 1872 р. ректор Київської духовної семінарії, архімандрит Ферапонт відправив сюди ще 22 книги (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 19). У 1873 р. в подарунок було отримано низку видань: а) від редакції журналу «Руководства для сельских пастырей» – усі екземпляри його видавництва за весь поточний рік; б) від редакції журналу «Труды Киевской духовной академии» – екземпляри повного видання журналу за поточний рік; в) від професора Київської духовної академії І. Малишевського – перший том його твору на здобуття ступеня доктора богослов'я (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1874, с. 26, р. 16). У 1872 р. редакція «Творений святых отцов» (що видавалися при Московській духовній академії) направила до Київської духовної семінарії 6 книг (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 2). Священик Іоанн Покровський пожертвував учнівській бібліотеці по одному екземпляру I та II частин «Записок з історії Християнської церкви» (1863 і 1869 рр. відповідно), чотири екземпляри «Коротких поучений» (1863 р.) і «Свято Пасхи у Православній церкві» (1862 р.) (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 12).

Часто бувало, що книги надсилалися у великих кількостях, не завжди безкоштовно. Так, київський митрополит Арсеній переслав до новоствореної бібліотеки 50 екземплярів першого тому «Творів» херсонського і таврійського архієпископа Інокентія, але «за умови, що засоби училищної каси дають змогу їх придбати» (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 21). Так само не безкоштовно (за 16 руб) редакцією журналу «Християнське читання», що при Санкт-Петербурзькій духовній академії, було надіслано 6 томів «Бесід» І. Златоустого (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 1).

Траплялося, що поповнення книжних фондів відбувалося завдяки обміну. У 1870 р. редакція «Православного співбесідника» (що видавався при Казанській духовній академії) надіслала в учнівську бібліотеку Київської духовної семінарії випуски свого журналу за 1855–1869 рр. У 1872 р. ректор Ферапонт звертався до цієї редакції із запитом, чи не могла б вона надіслати випуски свого журналу за 1870–1871 рр. Взамін ректор пропонував щорічно висилати в Казанську духовну академію журнал «Руководство для сельских пастырей» (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 7).

Перші кілька років після заснування новостворених бібліотек вагома роль в їх підтримці належала єпархіальному духовенству. У 1873, 1874, 1875 рр. з банківських капіталів, що належали священикам київської єпархії, жертвували відсотки, що становили 35 руб на рік. Про це нам відомо зі щорічних звітів завідувачів учнівської бібліотеки. Зважаючи на те, що загальна сума зборів із вихованців семінарії в перші роки була невеликою (як і розміри літературних фондів), то маємо всі підстави вважати це суттєвою допомогою.

І все ж, незважаючи на матеріальну допомогу приватних осіб, духовних начальних закладів, редакцій і єпархіального духовенства у вигляді літератури і грошових зборів, головним джерелом утримання учнівських бібліотек залишалися пожертвування семінаристів. У § 144 семінарського Статуту 1867 р. вказувалося, що учнівські бібліотеки повинні були утримуватися на добровільні внески вихованців семінарії, саме вони будуть основним джерелом їх фінансування. Вони збиралися інспекторами Київської духовної семінарії спершу двічі на рік (після зимових і літніх вакацій), а після 1884 р. – тричі на рік (після літньої вакації, Різдва і Пасхи) (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1885, с. 14, р. 53). Проте розміри цих пожертвувань були від 5 коп. до 1 руб. До того ж зазначені суми радше були винятками. Найчастіше у звітах трапляється пожертва 50 коп., хоча досить часто фігурують і цифри 10, 15, 20 коп. (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1877, с. 12, р. 14–19; CSHAUK, f. 712, d. 3: 1888, с. 19, р. 4–16).

Збирання коштів з вихованців не було такими вже й добровільним. Інколи учні не могли здійснити пожертвування на учнівську бібліотеку або відмовлялися їх робити. Зважаючи на їхню загальну нестерпну («кричущою») бідність, це й не дивно. Але, незважаючи на це, зазвичай інспектори, рано чи пізно, змушували робити внески всіх учнів без винятку. І не важливо, надходили ці кошти відразу чи через деякий час – вони завжди збиралися повністю. У звітах

про стан учнівської бібліотеки, наприклад, вказується, що внески робили абсолютно всі семінаристи, окрім учнів, які вибули з навчального закладу.

Після різдвяних канікул 1872 р. інспектор Київської духовної семінарії Віталій зібрав з учнів 122 руб 93 коп. За його донесенням, аж 22 вихованці не передали коштів для учнівської бібліотеки (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 6). 9 червня 1872 р. він же повідомляє, що 19 руб були дозібрані з тих учнів, що не здали їх перед цим. У цю суму входили і їхні внески, зібрані після свята Пасхи (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 14). За серпень – вересень 1872 р. було зібрано 124 руб 37 коп. (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 20).

Добровільні внески учнів, які збиралися протягом року, становили немало суму. Наприклад, у період між ухваленням семінарських статутів 1867 і 1884 рр. пожертви рідко були меншими за 200 руб на рік, а із середини 80-х рр. XIX ст. зібрані кошти коливалися між 300 і 400 руб на рік.

Як свідчить звіт про стан учнівської бібліотеки Київської духовної семінарії за 1886 р., у ній уже налічувалося 3 035 томів. Але деякі книги на той час уже були зіпсовані («пришедшія в ветхость и негодныя к употребленію»), їх було вилучено і замінено (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1887, с. 48, р. 1). Це вказує на те, що література з учнівських бібліотек активно використовувалася семінаристами і була їм дуже корисною.

Від заснування учнівської бібліотеки (за винятком перших кількох років) більшість книг, якими вона поповнювалася, закупувалися. Бібліотекар складав список необхідної для покупки літератури, потім він корегувався правлінням семінарії і повертався назад. Ніколи прохання бібліотекаря про придбання нових книг не збігалось з тим, що закупували насправді: або не вистачало коштів, або правління семінарії викреслювало з поданих бібліотекарем списків деякі найменування книг, або й затверджувало зовсім інші списки. Книги купували регулярно, поступово і рівно в тій кількості, на яку вистачало коштів. Зазвичай це було не більше ніж 100 назв на рік. Варте уваги те, що література для учнівської і для фундаментальної бібліотек часто закупувалася водночас.

У травні 1872 р. завідувач бібліотеки, помічник інспектора П. Попов закупив 23 книги на суму 53 руб 42,5 коп. У червні цього ж року було закуплено ще 18 книг на суму 63 руб 40,5 коп. Показово, що більшість із цих книг вартували не більше 3 руб за одну (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1872, с. 61, р. 11). У жовтні 1872 р. П. Попов закупив для учнівської бібліотеки книг на 20 руб.

11 січня 1884 р. ректор вимагав у бібліотекаря переглянути каталоги учнівської бібліотеки і з допомогою наставників скласти список книг, якими необхідно її поповнити. Начальник Київської духовної семінарії хотів бачити ці списки за три дні до наступних педагогічних зборів (1 лютого 1884 р.) (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1884, с. 26, р. 17). Спершу було складено два списки книг: а) рекомендованих до закупки в учнівську бібліотеку (82 назви); б) непридатних до вжитку через давність чи зношеність («ветхость») (14 назв). Цікаво, що на лютневих педагогічних зборах 1884 р, про які згадувалося вище, було представлено до закупки список із 322 найменувань. Але правління семінарії відмовилося затверджувати і купувати приблизно половину з нього: у звіті найменування деяких екземплярів перекреслені. (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1884, с. 26, р. 18, р. 41). Приблизно за такою схемою зазвичай здійснювалися закупки до учнівської і фундаментальної бібліотек надалі.

Траплялося, що за спізнення після канікул батьків чи опікунів вихованців змушували робити внески в учнівську бібліотеку. Це було своєрідним покаранням за порушення навчально-виховної дисципліни. Наприклад, за запізнення з різдвяних канікул Володимира Данькевича і Василя Левитського священник шостого округу Київського повіту Петро Добротворський повинен був внести за них гроші. Ця ухвала була надрукована в № 17 Київських єпархіальних відомостей 1877 р. Проте потім правління семінарії чомусь змінило своє рішення. За запізнення учня В. Данькевича 2 руб в учнівську бібліотеку повинен був внести священник с. Липовки Антоній Черняк. За В. Левитського 2 руб повинен був внести дячок того ж села Єфимій Гребінський.

У їхньому окрузі перебували ці двоє учнів під час канікул (Kievskie eparkhialnie vedomosti, 1878, № 4: 36).

Немалі кошти витрачалися для прошивки і ремонту книг – зазвичай до 50 руб на рік; хоча, ця сума з року в рік відрізнялася.

Як тільки книг в учнівській бібліотеці стало досить, їх почали групувати за різними науковими відділами, як-от: богословський, філософський, історичний, математичний і словесний. Усього таких відділів було 14. Найдинамічніше літературою поповнювалися відділи богослов'я, гомілетики з літургією і словесності.

З 1870 р. по 1890 р. загальна кількість найменувань книг в учнівській бібліотеці зростає втричі, а кількість томів – у сім із половиною разів. Наприкінці століття тут зберігалося понад 1 500 книг у 3 600 томах.

Для учнівської бібліотеки Київської духовної семінарії стабільно виписувалися 6–9 періодичних видань щорічно. Наприклад, «Християнське читання», «Православний огляд», «Російський вісник», «Сім'я і школа», «Народна школа», «Громадянин», «Шкільне життя», «Читання в Товаристві любителів духовної просвіти», «Віра і Розум», «Джерело», «Труди КДА», «Твори святих отців» тощо. На них щорічно витрачалося приблизно 50 руб. Також щорічно і безкоштовно при Київській духовній семінарії видавалися журнали «Керування для сільських пастирів» та «Недільне читання». Періодичні видання сприяли поширенню серед майбутнього духовенства провладної ідеології та формуванню лояльного до правління світогляду. У той час на цьому наголошували навіть російські урядовці.

Незабаром після заснування, а саме в 1875 р., учнівську бібліотеку Київської духовної семінарії відвідала ревізія в особі члена Навчального комітету при Св. Синоді статського радника С. Керського. Ним було надано декілька рекомендацій, що мали посилити ефективність функціонування нововідкритої бібліотеки. Так, книги, які більше за інші необхідні учням, варто виписувати в кількох екземплярах. Рекомендувалося виписувати лише ту літературу, яка прямо і безпосередньо стосується семінарського курсу. Ревізором не схвалювалося придбання періодичних видань «Русского вестника» і «Церковнаго вестника». С. Керський особливо наголошував, що варто поповнювати дуже незначний за обсягом мовний відділ. Зокрема, ревізор рекомендував купувати ілюстровані словники (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1875, с. 51, р. 8).

Учнівська бібліотека Київської духовної семінарії відкривалася для учнів чотири рази на тиждень, під час перерви між уроками (CSHAUK, f. 712, d. 3: 1871, с. 1, р. 22). Література видавалася семінаристам терміном на тиждень. За втрату книги купувалася нова або компенсувалася її повна вартість. За пошкодження книги вихованець оплачував вартість палітурки (переплетення) (Kievskie eparkhialnie vedomosti, 1871, № 9).

Після закінчення навчального року звіти про учнівську бібліотеку публікувалися в Київських єпархіяльних відомостях. Це робилося, щоб інформувати батьків семінаристів і, очевидно, уникнути їхнього невдоволення.

Висновки. Отже, як для семінаристів, так і для учнів нижчих духовних навчальних закладів міста Києва не вистачало навчальних підручників і посібників. Протягом XIX ст. ця нестача була хронічною. Щоб вирішити цю проблему, у Київській духовній семінарії в 1870 р. було засновано учнівську бібліотеку. Для неї навіть було виділено окрему кімнату у старих будівлях семінарії. Учнівська бібліотека мала виконувати саме навчальну функцію. Фундаментальна бібліотека була слабо придатною для цього через свій науково-релігійний зміст і нестачу матеріалів педагогічного характеру.

У перші роки фонди учнівської бібліотеки поповнювалися безкоштовними пожертвуваннями духовенства літературою і грошима. У березні 1871 р. в ній вже було 460 книг різного змісту. Важливою допомогою в наповненні учнівської бібліотеки на початку 1870-х рр., тобто на початку її існування, стали кошти єпархіяльного духовенства.

Надалі основним джерелом утримання і поповнення учнівської бібліотеки були пожертвування самих семінаристів. Ця норма прописувалася навіть у семінарських статутах 1867 і 1884 рр. Розміри пожертвувань зазвичай були по кілька десятків копійок (до 1 руб) з однієї особи. Збиралися вони з усіх без винятку учнів спочатку двічі, а потім тричі на рік. Загальні розміри внесків вихованців в 1870–1880-х рр. становили приблизно 200 руб на рік, а вже на зламі XIX–XX ст. коливалися між 300 і 400 руб на рік. Часто за порушення навчально-виховної дисципліни учнів карали вимогами пожертвувати додаткові суми для учнівської бібліотеки.

Наприкінці століття в учнівській бібліотеці КДС зберігалось понад 1 500 найменувань книг у більше ніж 3 500 томах. Щорічно на потреби учнів виписувалося 6–9 періодичних видань.

References:

1. Delo pedagogicheskogo Sobraniya Kiyevskoy Dukhovnoy Seminarii ob uchenicheskoy biblioteke [Case of the Pedagogical Assembly of the Kiev Theological Seminary about the student library]. Fund 712 Kievskaya dukhovnaya seminariya, 1874 r., Inventory 3, File 26, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].
2. Delo s otchetami o sostoyanii uchebnoy biblioteki [Dealing with Learning Library Status Reports]. Fund 712 Kievskaya dukhovnaya seminariya, 1888 r., Inventory 3, File 19, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].
3. Doneseniye Inspektora Seminarii o predstavlenii deneg, pozhertvovavshikh v pol'zu uchenicheskoy biblioteki pri Seminarii i o pozhertvovanii knig [Report of the Inspector of the Seminary on the presentation of money donated to the student library at the Seminary and on the donation of books]. Fund 712 Kievskaya dukhovnaya seminariya, 1870 r., Inventory 3, File 38, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].
4. Ob uchenicheskoy biblioteke [About the student library]. Fund 712 Kievskaya dukhovnaya seminariya, 1872 r., Inventory 3, File 61, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].
5. Sostoyanii biblioteki fundamental'noy i uchenicheskoy, fizicheskogo kabineta i o postuplenii knig v biblioteku [On the state of the fundamental and student libraries, the physical cabinet and on the receipt of books in the library]. Fund 712 Kievskaya dukhovnaya seminariya, 1885 r., Inventory 3, File 14, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].
6. Sostoyanii uchenicheskoy biblioteki i o yeyo soderzhanii [On the state of the student library and its contents]. Fund 712 Kievskaya dukhovnaya seminariya, 1887 r., Inventory 3, File 48, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].
7. Otchet. Ob uchenicheskoy biblioteke pri Kiyevskoy Dukhovnoy Seminarii za 1870 god [Report. About the student library at the Kiev Theological Seminary for 1870]. *Kievskie eparkhialnie vedomosti* (1871. № 9, May 1) [in Russian].
8. Ot Pravleniya Kiyevskoy Dukhovnoy Seminarii [From the Board of the Kiev Theological Seminary]. *Kievskie eparkhialnie vedomosti* (1878, № 4, February 16), p. 36 [in Russian].
9. Uchilishchnyye zhurnaly [School magazines]. Fund 712 Kievskaya dukhovnaya seminariya, 1871 r., Inventory 3, File 1, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-3>

ПРИРОДА “SELF” ЛЮДИНИ ПУБЛІЧНОЇ ЧЕРЕЗ ДЕТЕРМІНАНТИ ФЕНОМЕНА АГРЕСІЇ В СУЧАСНОМУ ВІРТУАЛЬНО-ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Людмила Васильєва,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету імені М.С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут» (Харків, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1183-6471
l.vasylieva@khai.edu

Анотація. У статті досліджується концепт феномену Self людини публічної як пограничної детермінанти простору «МІЖ» агресією та гармонією. Явище агресії у віртуально-цифровому середовищі осмислюється через розуміння природи людського «Я» та його демаркації як необхідної компоненти комунікативної компетенції сучасної людини. Осмислюються границі та межі проникнення феномену Self людини у відкритий публічний простір та вплив публічного на людську ідентичність. Наукова новизна представлена осмисленням концепту Self людини публічної, що формує новий антропологічний напрям дослідження та представляє концептуальну парадигму відношення «людського Я – публічності – людського Ми – життєвого простору Іншого». Віртуально-цифровий простір стає доступним універсальним і водночас суперечливим способом конструювання Self людини публічної, що торкається певних екзистенціальних проявів її внутрішньої природи.

Ключові слова: Self, агресія, людина публічна, життєвий простір, зовнішнє, внутрішнє.

THE NATURE OF “SELF” PUBLIC PERSON THROUGH DETERMINANTS OF THE PHENOMENON OF AGGRESSION IN THE MODERN VIRTUAL-DIGITAL ENVIRONMENT

Lyudmyla Vasylieva,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy and Social Sciences
National Aerospace Zhukovsky University
“Kharkiv Aviation Institute” (Kharkiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1183-6471
l.vasylieva@khai.edu

Abstract. The article investigates the concept of the phenomenon of the “Self” public person as a boundary determinant of the space “BETWEEN” aggression and harmony. The phenomenon of aggression in the virtual-digital environment is understood through the nature of the human “I” and its demarcation as a necessary component of the communicative competence of a modern person. The limits of the penetration of the phenomenon of the Self public person into the open public space and the influence of the public on human identity are comprehended. The scientific novelty is represented by the understanding of the concept of the Self public person, which forms a new anthropological direction of research and represents the conceptual paradigm of the relation “human I – publicity – human We – the living space of the Other”. Here, virtual-digital space becomes accessible, universal, and at the same time, a contradictory way of constructing the Self public person, affecting certain existential manifestations of its inner nature.

Key words: Self, aggression, public person, living space, external, internal.

Проблема публічності в сьогоденні – це надзвичайно затребуваний ракурс осмислення життєвого світу сучасної людини. Така проблематика по суті пов'язана з надзвичайно затребуваними підходами осмислення віртуально-цифрового середовища, оскільки направлена на дослідження інформаційно-цивілізаційних викликів, на які людство поки що не має цілісних однозначних відповідей. Це пов'язано з багатьма новітніми інформаційно-комунікативними ризиковими чинниками буттєвості людини XXI ст. та масштабними перетвореннями, які спостерігаються в онлайн-комунікативному просторі (проблема гібридної війни та реального миру, пандемічні виклики захворювання COVID-19, проблема глобального потепління та збереження навколишнього середовища тощо).

Нові елементи, форми та функції візуально активної віртуально-цифрової публічності набувають такої чинності, що людину в сьогоденні вже більшою мірою можна вважати продовженням культури інтенсивної комп'ютерної та цифрової комунікації, а меншою – орієнтованою на духовні прояви свого буття. Можна говорити про нерівномірне розширення так званого явища віртуально-цифрового “Self” людини публічної, що більшою мірою направлене на агресію та деструктивну поведінку, впливає як на безпечне співбуття людини, так і на виживання всієї цивілізації.

Сучасні дослідження говорять, що Self – це складна темпоральна структура людського Я, яка постійно змінюється й уточнює саму себе (Perls et al., 1995), інтерфейс між індивідуальним та загальним, приватним та публічним. Особливий інтерес під час дослідження цього феномену викликають сучасні роботи авторів (Polster, 1988; Francesetti, 2013), якими через феномен Self надається нове бачення та цілісне розуміння людській природі ідентичності та розкриттю границь перетину публічного та приватного в сучасному віртуально-цифровому просторі. Окрім того, на пильну увагу заслуговують і класичні філософські дослідження (Zimmel, 2006; Freid, 2020; Fromm, 2020) щодо природи людини публічної та впливу явища публічності на ідентичність сучасної людини, коли її публічне буття являє собою певний комплекс відчуттів тіла та його проявів, особливостей поведінки, що впливають на всю цілісну систему міжособистісних відносин.

Метою статті є осмислення концепту феномену “Self” людини публічної у віртуально-цифровому просторі як затребуваного демонстративно-проектного простору «МІЖ» агресією та гармонією.

Віртуальність та інформаційна проявленість людини публічної в сьогоденні набуває особливого значення і водночас претендує на роль своєрідного «ціннісного виміру» через той комплекс ідеалів, які вони декларують. Саме новітні технологічні засоби, інтернет, доступна онлайн-комунікація формують своєрідну уособлено-відкриту сурогатну реальність сучасної людини. Тут може спостерігати сплеск інтенсивної нав'язливої репрезентації особистісних образів, які характеризуються «частковим або невітленим існуванням, нестачею, відсутністю певних сутнісних рис явищ звичайної емпіричної реальності» (Touraine, 1971).

У сьогоденні віртуально-цифровий простір – новітню форму публічної комунікації – можна розглядати як затребувану зручну інформаційну платформу, з якої може вестись певна публічна дискусія, що здатна впливати на ціннісні пріоритети кожної окремої людини. Водночас через розмитість публічно-особистісних меж цього простору формуються передумови ілюзорного, поверхового, проте довірливого спілкування, а також упроваджуються нав'язливі інформаційні контенти та неприховані форми агресії.

У «Новітньому філософському словнику» (Gritcanov, 2003) основною властивістю такої віртуальної реальності названо потенційну можливість штучної реалізації у знаково-графічній формі тієї чи іншої уявної можливості людини, яка з певних причин не справдилася або не може справдитися самостійно, природно. Цікавим також є те, що «Словник культури» визначає поняття віртуальної реальності у вузькому і широкому значенні. Так, у вузькому трактуванні віртуальна реальність – це ті ігрові або необхідні з технічного погляду «штучні реальності», які виникають завдяки впливу комп'ютера на людину (одягання електронних окулярів чи рука-

вичок). У цьому разі свідомість поринає у якийсь вигаданий, сконструйований штучним інтелектом світ. У широкому значенні віртуальна реальність – це будь-які стани реальності, що постійно змінюються (Rudnev, 1997).

Зазначимо, що віртуальна реальність (від лат. “virtualis” – можливий, спроможний, здатний) – характеристика квазіреальності деяких об’єктів та їхніх властивостей. Такі характеристики використовують для пояснення, опису й аналізу як об’єктивно наявних предметів, так і штучно створених сучасними інформаційними технологіями (Shynkaruk, 2002). Тему віртуальної реальності тією чи іншою мірою опрацьовував також і Ж. Бодрійяр, яким було введено в науковий ужиток поняття «гіперреальність» (Bodriar, 2000).

Прагнення до експерименту зі своєю ідентичністю, бажання бачити себе кожного разу в інших ролях – це характеристика розширеного “Self” людини, де актуалізується безкінечний пошук альтернатив. Водночас саме така мінлива ситуативність віртуальних ідентичностей людини і є обов’язковим атрибутом її відкритих практик, новим досвідом та комунікативним знанням. Це дає своєрідне взаємопроникнення публічного і приватного, де вплив здійснюється в тотожній взаємодії та силі – тут і людина за допомогою засобів віртуальної реальності грає своїми ідентичностями, і сама віртуальність маніпулює надуманими ідентичностями людини.

Публічність людини – це бажання бути реалізованою поза тілом, коли вона сама може зробитися «предметом» світу: «щоб жити і бути у світі, людина повинна бути передусім утілена в цьому світі, займати в ньому певний простір, бути зримою, тілесною» (Gazniuk, 2003). Зрозуміло, що така диференціація в людині на «внутрішнє» і «зовнішнє» умовна, оскільки людина – це істота, у якій зовнішнє життя невід’ємне від внутрішнього і одне існує через інше. Але водночас завжди відчувається цей перехід від внутрішнього до зовнішнього і навпаки, завжди долається якийсь внутрішній цензор, що постійно зміщує границі цього перетину. Саме поняття “Self” як складна функція контакту в публічному просторі, у віртуально-цифровому життєвому середовищі сучасної людини «має наповнитись чи то змістом, чи то інформацією <...> тільки завдяки конфліктам, які виникають на границі цього контакту <...>, та достатнім обуренням, тоді лише порядок може рухатись до нового порядку» (Phillippson, 2014), що пов’язаний із різними формами нової буттєвості. Зазначимо, що в теорії Федеріка Перлза, Ральфа Хефферліна та Пола Гудмана (Perls et al., 1995) поняття “Self” «<...> являє собою лише невеликий чинник у загальній взаємодії «організм – середовище», але він відіграє важливу роль у розвитку та створенні публічних смислів. У цьому розумінні “Self” не тотожне ідентичності, якщо ідентичність мислиться як така, що існує априорі. “Self” увесь час змінюється, воно не дано людині раз і на завжди.

Якщо розглядати “Self” у вигляді областей, своєрідних важливих центрів особистості, можна зазначити, що ці прояви розкриваються через взаємодію внутрішнього та зовнішнього, де «внутрішнє» може контактувати із «зовнішнім» через своєрідні перетини, потенційно охоплюючи цілий світ, чергуючи те, що в середині, з тим, що ззовні. Допускається вільне проникнення «внутрішнього» та «зовнішнього», що сприяє диференціації різних областей та взаємодії між ними. «Подібно тому, як будь-яке контактування від початку вписується в можливість й обмеження заданої ситуації, ситуація також значною мірою є наслідком «передзаданості», а тоді і даності (фактів) життєвого світу. Звичайно, “Self” не створює себе, але виникає у взаємозв’язку на границі «організм – середовище» – з усіма упередженнями, припущеннями, фізіологічними обмеженнями, уміннями та досвідом особистого життя, які кожен із нас вносить у досвід на границі контакту. Воно виникає в контексті з навколишнього світу як передданість і потім із життєвого світу як даність» (Bloom, 2014).

Говорячи про природу людської агресії у віртуально-цифровому середовищі, варто згадати відомого українського дослідника конфліктолога О.Ф. Проценка (Protsenko, 2000), який зазначав, що «агресія» й «агресивність» належать до розряду нестрогих психологічних понять, які

в сучасній науці не мають чітких визначень. На думку дослідника, єдність протилежностей існує доти, поки існує сама суперечність. Як тільки суперечність завершує свій розвиток, вирішується, припиняє своє існування – єдність протилежностей зникає. Усунення суперечності зазвичай веде до утворення нової якості з її новими протилежностями, отже, і новою єдністю. Цікавою є думка дослідника, що єдність протилежностей відображає органічний зв'язок, який існує між такими явищами, тенденціями, що, з одного боку, припускають, зумовлюють, а з іншого боку – заперечують, виключають одне одного. По суті кожна із протилежностей суперечності сама є суперечністю, внутрішньою єдністю себе і своєї протилежності, де суперечність і боротьба протилежностей є загальною сутністю кожної протилежності. Це означає, що яку б протилежність ми не взяли, вона не може бути абсолютно тотожною сама собі чи своїй протилежності, а всій суперечності загалом і поготові.

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що Е. Фромм, який досліджував проблему агресії у своїй роботі «Анатомія людської деструктивності» (Fromm, 2020), підкреслював, що спонтанні форми деструктивності проявляються у двох різних формах. Він підкреслював, що ці форми не пов'язані зі структурою самої особистості. Під першою формою розуміється проявлення прихованих деструктивних імпульсів, які активізуються за певних умов, – це зовнішні обставини, які стимулюють спонтанні форми агресії, як-от війна, релігійні та політичні конфлікти, голод, почуття безвиході. Також є друга форма деструктивності, яка походить із суб'єктивних причин, наприклад, високий ступінь групового нарцисизму або схильність до стану транс у групі. Тут спонтанні прояви агресії зумовлені не людською природою, а тим деструктивним потенціалом, який накопичується за певних соціальних умов, а потім провокується обставинами. Тут агресія проявляється і через «відсутність афірмації та любові до свого справжнього «Я», тобто до конкретної людської істоти з усіма її потенціальними можливостями. Це «Я», в інтересах якого діє людина, є соціальним «Я» <...> це жадібність, породжена розчаруванням справжнього «Я», об'єктом якого є «Я» соціальне» (Fromm, 2020). Людина наче захоплюється посиленнями своєї свободи від зовнішніх сил і водночас не бачить «внутрішніх обмежень, нав'язливих станів і страхів, які зводять нанівець сенс перемог у боротьбі проти традиційній ворогів свободи» (Fromm, 2020).

Більшість сучасних теорій, що досліджують проблему агресії, підкреслюють, що така поведінка зумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, що відображають характерні риси потенційного агресора.

За допомогою методології Г. Декарта, беручи за основу його наукову типологію зв'язків, що характеризує суб'єктивно-особистісний та навколишній світ людини, зазначимо, що такий підхід дає розуміння гармонізованого людського буття, яке звільняється від егоцентризму, своєцентризму: «возведення себе в аксіологічний центр всесвіту недопустимо ні для індивіда, ні для групи, ні для людства. Це і відкриває шлях до міжсуб'єктивного гармонійного-поліфонічного підходу» (Beisad et al., 2021). Тут «зовнішнє» не є метою, його не шукають, щоб досягти якогось об'єктного полюса в горизонті будь-якого конституювання; той стосунок, який із ним підтримує «Я», має іншу природу, оскільки зазначений горизонт проходить крізь «Я» і якимось способом його пронизує. Тут «самодостатність субстанції є своєрідною межею, у собі субстанція здійснює внутрішнє випробування своєї субстанційності, але вона посідає своє «зовні», бо потребувати лише самої себе – означає не потребувати іншої субстанції, це внутрішнє передбачає її власне зовнішнє <...>» (Beisad et al., 2021).

Відкриті органічні зв'язки між суб'єктивним світом і всім універсумом зачіпають лише передвільні рівні людського буття, тільки до-діяльнісні, до-особистісні прояви – позаграничні ланки, які ще не здатні бути самостійними. Закриті ж органічні зв'язки – це зв'язки, що замикаються на індивідові у вигляді «Субстанція – Суб'єкт». Останнє береться за абсолютне начало життєвого простору людини. Тут індивіди мають уже поєднатися в єдине ціле та пов'язатися

узами невільної належності, протиставляти себе всій дійсності як щось самоцінне, самоцільний псевдосуб'єкт, що возводиться до абсолюту. Такі поєднання стають сурогатним продуктом суб'єктивно-діяльнісного життя людини публічної та мають природу штучної деталізації. Закриті атомістичні зв'язки між індивідами ні до чого неналежні. Вони притаманні лише кожному індивіду окремо, де й може проявлятися, проявляється свавілля, своємірність, своєзаконня. Тут усе те, чим людина зобов'язана культурі, а через неї і своєму внутрішньому потенціалу, розширеному "Self", вона приписує лише собі, уважає себе нікому не зобов'язаною у своїй свободі та самовпевненості. За таких умов людина – уже не частина світу, не частина, що вростає в ціле, а навпаки – самозамкнуте ціле, яке байдуже до всього іншого буття і до Іншого. Тут самовпевненість рівнозначна релятивно-холодному виключенню, байдужості, вигнанню із себе спорідненого Іншого. Самозосередження цілей на собі рівноцінне світознеціненню, аксіологічному нігілізму, де компромісні соціальні зв'язки як засоби для себе перетворюються на урівнювальні договірні союзи взаємного використання.

Поняття «агресії» може розглядатися в широкому контексті, розкривати декілька класичних підходів до нього: а) антропологічно-біологічний, що вперше розроблявся відомими кримінологами XVIII–XIX ст. (Lombroso, 2015; Ferri, 2005); б) психологічний, у якому особливе місце належить психоаналітичній моделі З. Фрейда (2020 р.), психосоціологічній теорії К. Юнга (2019 р.), Е. Фромма (2020 р.). Окрім того, більшість дослідників визначають агресію (від лат. "aggređior" – нападаю) як поведінку (дію), що націлена на завдання зла та шкоди іншому. Цікавою тут є думка філософа Р. Мейя, який, маючи своє уявлення про людське зло, наголошував, що в кожній людині живуть «демони» – внутрішній потенціал, якому до снаги повністю опанувати людину. Учений доводив, що людина за своєю природою ані добра, ані зла, вона лише поєднує в собі ці два потенціали. Інтеграція демонів у характері особистості – це насамперед творчий процес, який має конструктивний характер (May, 2007). Здорове поєднання недобррозичливості, агресії та гніву – це необхідна передумова зростання людини в життєвому середовищі, що відіграє вагомий роль у формуванні багатьох її здібностей.

У віртуально-цифровому середовищі формується новий позатілесний досвід людини публічної, яка існує насамперед як віртуальне тіло (уявне). Так, в інтернеті є інформація про людину – її біографічні та фізіологічні данні, номер рахунку, архів листування з іншими, але немає присутності самої людини, її істинного буття. Легким натиском клавіші комп'ютера людина за лічені секунди здатна перенестись у потрібне місце та час, не замислюючись над труднощами реальної подорожі. Вона наче весь час уявно перебуває у своїй ігровій сутності, демонструючи образ як самої себе, так і затребуваного Іншого. Тут людина певним чином застрахована від конфліктної, комунікативної незрозумілості, відкритої агресії та гніву співрозмовника, оскільки в будь-який час може вийти з незручної моделі комунікації та вимкнути комп'ютер. Водночас людина здатна «ототожнювати себе з тими прагненнями, які дозволяють їй бути високої думки про власне «Я», тяжіти «до викривлення в бік позитивної автентичності <...> та додавати свої найкращі характеристики до опису свого «справжнього Я» <...> Людям мало переконати себе в тому, що вони мають позитивні риси та таланти. Зазвичай потрібно, щоб інші також були про них не гіршої думки» (Kaufman, 2015).

Саме тому в сьогоденних умовах ми можемо з легкістю на власні очі спостерігати процеси становлення нової публічності, яка набуває своїх нових форм та проявлень, ускладнених науковими можливостями сучасного соціуму та нових технік і технологій. Водночас людина не готова до таким ризиків, які пов'язані з новою системою вибору людини публічної власної сутності та багато змістовних репрезентаційних проявлень. «Зовнішнє» не є метою, його не шукають, щоб досягти якогось об'єктного полюса в горизонті будь-якого конституювання; той стосунок, який із ним підтримує «Я», має іншу природу, оскільки зазначений горизонт проходить крізь «Я» і якимось способом його пронизує <...> Ми маємо справу із двома полюсами

суб'єктивності, з одного боку, ego, «Я» як субстанція, з іншого – «істина людина», «виповнена людина», яка субстанцією не є, навіть якщо вона щось ціле, наділена реальною єдністю. Між цими двома полюсами – нездоланна прірва реальної відмінності душі і тіла (Beisad et al., 2021).

Методологія. Науково-методологічне дослідження природи людини публічної та природи її надмірної агресивності в сучасному віртуально-цифровому просторі передбачає сукупність методів та прийомів, що поєднують як загальні принципи наукового процесу пізнання, так і окремі методи, якими оперує сучасна філософія, – аналіз, синтез, порівняння. Значну роль в осмисленні зазначеної проблеми відіграє міждисциплінарний підхід, який дозволяє здійснити аналіз таких явищ, як “Self”, ідентичність людини, життєвий простір та віртуально-цифровий простір сучасності. Стратегія статті базується на таких принципах наукового пізнання, як об'єктивність, діалектика, аналогія. Одним з апробованих методів осмислення границі перетину публічного та приватного в сучасному віртуально-цифровому просторі стає метод рефлексії над умовами можливості публічного буття людини, її публічного досвіду та відкритого діалогу, відповідальності в публічному спілкуванні й особистісної репрезентації.

Результати та їх обговорення. У подальшому осмисленні даної проблематики набуло розвитку: 1) розуміння сутності явища “Self” людини публічної в сучасному віртуально-цифровому просторі; 2) інтерпретація взаємодії публічного та приватного як головних сфер життя сучасної людини, де продуктивним способом плідного залучення ідеї модного образу є «володіння габітусом», складними комунікативними навичками та впровадження культурних норм неагресивного спілкуванні; 3) використання понятійно-категоріального апарату філософської антропології в концептуальному осягненні поняття «істина публічна репрезентація людини»; 4) осмислення поняття конфлікту та людської агресивності, які впливають на формування істинної ідентичності людини публічної, яка взаємно проникає в соціальне й формує цілісність комунікативної взаємодії; 5) пошук лінії демаркації між публічним, приватним, інтимним у сучасному віртуально-цифровому просторі через поняття “Self” і толерантну неструктивну поведінку людини.

Висновки. “Self” людини публічно як простір «МІЖ» не «розчиняється» остаточно в окремій онтологічній основі, а є підґрунтям формування особистісного «Я», водночас лише співучасть у бутті інших відкриває сенс власного буття, лише розвиток відкритості, що вимагає значних зусиль людини, – навички публічного спілкування, здатен формувати успішну самоідентифікацію людини публічної. Водночас втрата практик реалізації суб'єктивності загрожує зануренню людського «Я» у надмірну загальну колективність, яка здатна знищити прояви особистісної відповідальності. Абсолютну форму публічності-співучасті в сутнісному розумінні можна оцінювати лише як ідеальну реальність, оскільки людина публічна має цілковито ґрунтувати свої комунікативні дії на ресурсах уваги до Іншого та його розвиненого публічного “Self” (Vasylieva, 2019).

Публічна віртуальність стає галереєю образів комунікативної гри “Self” людини, де скасовано персоніфікованість і дистанцію та затребувана штучна відкритість. Інтернет втягує людину в масштабну квазіпублічну виставу, де людина відчуває свою причетність до певної групи, що підвищує відчуття власної захищеності, упевненості у власних силах, значущості й сенсі життя. Штучність через натуральність – ось основна теза нової віртуальної публічності. Тут людина через активний симбіоз із технікою долучається до символічної боротьби за власний публічний простір.

Отже, можна стверджувати, що “Self” людини публічної стає одним з основних детермінантів життєвого світу та буття людини і формує своєрідний комплекс взаємовідношення «людське Я – публічність – людське Ми – культура комунікації». Тут віртуально-цифровий простір стає доступним універсальним, але суперечливим способом конструювання “Self” людини, торкаючись певних екзистенціальних проявів.

References:

1. Beisad Z., Marion Z., On-Van-Kun K. (ed.) (2021). “Medytatsii” Dekarta u dzerkali suchasnykh tлумachen [Descartes’ meditations in the mirror of modern interpretations]. Kyiv: Dukh i Litera, 432 p. (in Ukrainian).
2. Bloom D. (2014). *A Response to “Contact at the Source of Experience” – Dan Bloom joins Jean-Marie Robine in a “duet”*. New York: Ravenwood Press, pp. 137–148.
3. Bodriiia Zh. (2000). *Simvolicheskii obmen i smert* [Symbolic exchange and death]. Moscow: Dobrosvet, 387 p. (in Russian).
4. Ferri E. (2005). *Ugolovnaia sotciologiiia* [Criminal sociology]. Moscow: INFRA. 658 p. (in Russian).
5. Freid Z. (2020). *Maloe sobranie sochinenii* [Small collected works]. Moscow: Azbuka, 608 p. (in Russian).
6. Francesetti G., Spagnuolo Lobb M. (2013). *Beyond the Pillars of Hercules. A Gestalt Therapy Perspective of Psychotic Experiences*. Milano: FrancoAngeli, pp. 399–434.
7. Fromm E. (2020). *Anatomiia chelovecheskoi destruktivnosti* [Anatomy of human destructiveness]. Moscow: AST, 736 p. (in Russian).
8. Gazniuk L. (2003). *Somatichne buttja personal'nogo svitu osobistosti* [Somatic existence of the personal world of the individual]. Kharkiv: CDAFC, 356 p. (in Ukrainian).
9. Gritcanov A. (ed.) (2003). *Noveishii filosofskii slovar* [The latest philosophical dictionary]. Mn. : Knizhnyi Dom, 1280 p. (in Russian).
10. Kaufman S. (2015). *Ungifted: Intelligence redefined*. New York: Basic Books. 432 p. (in English).
11. Kravets A., Menzelevskiy S. (ed.) (2018). *Rukhlyvyi prostir* [Moving space]. Kyiv: ART KNYHA. 212 p. (in Ukrainian).
12. Lombrozo Ch. (2015). *Genialnost i pomeshatelstvo* [Genius and madness]. SPb. : Azbuka. 352 p. (in Russian).
13. May R. (2007). *Love and Will*. New York : W.W. Norton. 352 p. (in English).
14. Perls F., Hefferline R., Goodman P. (1995). *Gestalt therapy: Excitement and growth in the human personality*. Souvenir Press Ltd, 470 p. (in English).
15. Phillipson P. (2014). *The Self and the Skin*. New York: Ravenwood Press. (in English).
16. Polster E. (1988). *Every person's life is worth a novel*. New York: W. Norton and co. (in English).
17. Protsenko O. (2000). Bahatovymirniststrukturnoimodelisotsialnohokonfliktu [Multidimensionality of the structural model of social conflict]. *Scientific notes of Kharkiv Military University*. Kharkiv: KhVU. Vol. 7. Pp. 35–42 (in Ukrainian).
18. Rudnev V. (1997). *Slovar kultury* [Dictionary of culture]. Moscow: Agraf, 382 p. (in Russian).
19. Shynkaruk V. (ed.) (2002). *Filosofskiyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys, 742 p. (in Ukrainian).
20. Touraine A. (1971). *The Post-Industrial Society: Tomorrow Social History: Classes, Conflicts and Programmed-Society*. New York: Random House, 244 p.
21. Vasylieva L. (2019). *Liudyna publiczna v kultur-komunikatyvnomu prostori suchasnosti* [Man is public in the cultural-communicative space of modernity]. Kharkiv: Machulin, 392 p. (in Ukrainian).
22. Yunh K. (2019) *AION. Narys shchodo symboliky samosti*. Lviv: Astroliabiia. 432 p. (in Ukrainian).
23. Zimmel G. (2006) *Izbrannye raboty* [Selected works]. Kiev: Nika-Tcentr. 440 p. (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-4>

СИСТЕМНІ АСПЕКТИ АТРИБУЦІЇ

Леонід Велитченко,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри сімейної і спеціальної педагогіки та психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-2077-3898
leonidvelitchenko@gmail.com*

Сюй Болунь,

*аспірант кафедри сімейної і спеціальної педагогіки та психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-8041-6222
1269174179@qq.com*

Анотація. Атрибуція розглядається як самостійна і підпорядкована функціональна система. У значенні самостійної системи вона постулюється як імпліцитна послідовність суджень, які за їх експлікації можуть бути схарактеризовані в термінах предикативності внутрішнього мовлення, де предмет думки (суб'єкт) дано об'єктивно у сприйнятті, а передбачувана ознака (предикат) впливає з уявного перебору умовиводів. Стверджується, що структура атрибутивного акту в певному сенсі подібна структурі мовленнєвого висловлювання, що має принципову схожість зі структурою дії як такої, отже, вказує на єдність орієнтовного (фіксація інформативних точок і ухвалення рішення щодо їх системного сенсу), виконавчого (порівняння перцептивного і суб'єктивно еталонного) і контрольного компонентів (зіставлення атрибутивної дії зі змістом ситуації як цілого). У системному сенсі атрибуція – це процес, висхідний до вітальних, особистісних і діяльнісних функцій індивіда у плані забезпечення контекстуальної поведінки на основі розуміння суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень завдяки використанню внутрішніх (ментальні, особистісні, діяльнісні) ресурсів.

Ключові слова: свідомість, особистість, атрибуція, каузальна атрибуція, стиль атрибуції, структура атрибуції.

SYSTEM ASPECTS OF ATTRIBUTION

Leonid Velitchenko,

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Family and Special Pedagogy and Psychology
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K.D. Ushinsky (Odessa, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-2077-3898
leonidvelitchenko@gmail.com*

Xu Bolun,

*Postgraduate Student at the Department of Family and Special Pedagogy and Psychology
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K.D. Ushinsky (Odessa, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-8041-6222*

Abstract. Attribution is considered as an independent and subordinate functional system. In the sense of an independent system, it is an implicit sequence of judgments that can be characterized in terms of predicativity

of internal speech. The structure of an attributive act is in a certain sense similar to the structure of a speech utterance, which has a fundamental similarity with the structure of an action, and, consequently, indicates the unity of the indicative (fixing informative points and making a decision about their systemic meaning), executive (comparing perceptual and subjectively reference) and control components (comparing an attributive action with the content of the situation as a whole). Attribution is a process that goes back to the vital, personal and activity functions of an individual in terms of providing contextual behavior based on an understanding of subject-subject and subject-object relations.

Key words: consciousness, personality, attribution, causal attribution, attribution style, attribution structure.

1. Атрибуція як багатоаспектне явище. Сучасна теорія атрибуції є багатоаспектним концептуальним утворенням, в основу якого покладено уявлення Ф. Хайдера про спосіб, яким люди обробляють інформацію про причину події, спираючись на інформацію суб'єктивного або об'єктивного порядку стосовно явищ тієї чи іншої ситуації їхньої життєдіяльності. На думку Ф. Хайдера, поведінка індивіда визначається особистісними якостями, проявами мотивів і емоцій у вигляді певних налаштувань і вираження відповідних ним ставлень у суб'єктній активності, яким протистоять такі об'єктивні обставини, як складність завдання, можливість винагороди або покарання (Heider, 1985: 82).

Вбачаючи в інтерактивних моментах життєдіяльності основний пафос існування, індивід за будь-яких умов прагне розуміти, що являє собою інший учасник, проникаючи в особливості його внутрішнього світу завдяки проникненню в його наміри і цілі, які містять опосередковану інформацію про його особистісну сутність (Bondyрева, Kolesov, 2005). Відповідно до таких обставин в атрибуції вбачають такі ознаки, як породження об'єктивно відсутньої інформації, необхідної для визначення причин тієї чи іншої поведінки (Andreeva, 1997). Існує думка, згідно з якою атрибуція – це процес отримання та трансляції перцептивного внеску в побудову ментальної моделі сприйманого (Wang Pei, Zhang Goli, 2006).

Проблема атрибуції здебільшого розглядається в термінах каузальної атрибуції, яка здійснюється завдяки наданню сенсу будь-якому прояву за допомогою психологічної проєкції, що відбувається як поєднання сприйманої зовнішності індивіда і причини його поведінки (Nalchajyan, 2006). Процес каузальної атрибуції індивіда спирається на прийоми, подібні до наукових методів (Kelly, 1984). Атрибутування відбувається шляхом звертання до зовнішніх (пов'язані з обставинами, контекстом ситуації) або внутрішніх причин (вихідні до особистості суб'єкта дії, особистісні якості) (Heider, 1958; Onuchin, 1998).

Причинне пояснення характеризується певними особливостями, у яких убачають ознаки відповідного стилю. Стиль атрибуції вказує на звичний тип пояснень причини події, має особистісну характеристику, містить чотири виміри: внутрішньо-зовнішній, стабільно-нестабільний, глобально-локальний і контрольовано-неконтрольований (Zhang Yuxin, Wang Yang, 1989). Сформований стиль атрибуції впливає на самооцінку, соціальне пізнання, міжособистісні відносини, соціальну адаптивність і, як наслідок, на рівень психічного здоров'я (Zhao Hua, 2006; Shen Delhi, Ma Hui, Bai Xuejun, 2009). Він залежить від орієнтації індивіда на культуру оточення. За орієнтації на сімейну культуру відповідно до традиційних цінностей спостерігається схильність приписувати успіх зовнішнім чинникам. Орієнтація на індивідуалістичність сприяє формуванню схильності приписувати іншим внутрішні причини (Du Linzhi, Le Guoang, 2008).

Стиль атрибуції, як і атрибутивні явища взагалі, впливають на виникнення тих чи інших емоційних станів і формування відповідних мотиваційних процесів і афективного досвіду (Weiner, 1985). Так, наприклад, пояснення невдачі приписуваними особистісними якостями викликає переживання почуття сорому, а приписування причини зовнішнім обставинам (складність завдання, несправедливість) – переживання почуття образи, гніву (Gulevich, Bezmenova, 1998).

Міркуючи про каузальну атрибуцію у плані з'ясування механізму причини, що спонукала індивіда до того чи іншого акту поведінки, який закінчився тим чи іншим результатом, осо-

бливу увагу ми повинні звернути на атрибутивну теорію мотивації, у якій поняття атрибуції пов'язується з формулюванням ним висновку про причину успіху / неуспіху в тій чи іншій справі (Gordeeva, 2002; Dalgatov, 2006).

Існує думка, згідно з якою атрибуція належить до процесу, за допомогою якого люди шукають чинники внутрішньої мотивації поведінки на основі результатів своєї власної поведінки (Peng Danlin, 2004: 339). Вона впливає на рівень мотивації, самооцінку, а також на академічну успішність студентів, виявляє взаємозв'язок між мотивацією досягнення, атрибуцією результатів невдач, очікуваннями успіху і поведінковими характеристиками (Sun Yumin, 1993: 223).

Атрибуція значною мірою визначається тим, з яким середовищем ототожнює себе суб'єкт атрибутування, що вказує на його причетність до формування соціальної ідентичності в контексті різноманітних соціальних відносин (Andreeva, 1997: 92).

Окрім зв'язку атрибутивного стилю із приналежністю атрибутора до певної соціальної групи, виявлено певний зв'язок з такою індивідуально-психологічною характеристикою індивіда, як локус контролю (Belinskaya, Tikhomandritskaya, 2009), особливості якого (інтернальність/екстернальність) є показником соціальної й особистісної зрілості (Rean, 1998).

Існують також дослідження, пов'язані з вивченням гендерних аспектів атрибуції, згідно з якими дівчата в порівнянні із хлопчиками з більшою ймовірністю приписують інциденти зовнішнім і неконтрольованим чинникам, у чому власне вбачають не тільки гендерну відмінність у співвідношенні емоційного і раціонального в мисленні, але і його вплив на процес атрибутування (Lin Chonde, 2002: 362).

Також відомі дослідження, присвячені питанню про вікові особливості атрибуції. Наприклад, деякі дослідники вважають, що розлади міжособистісного спілкування у студентів коледжу спричинені неправильною атрибуцією і психологічною закритістю (Cai Yan, Wang Kai, 2006).

Встановлено значні відмінності в характеристиках стилів атрибуції учнів початкової та середньої школи. Усе більше старшокласників пов'язують успішні результати заходу з їхнім високим ступенем старанності, хорошим складом розуму і високою якістю викладання, але рідко із зовнішніми причинами, як-от невезіння і менша міжособистісна допомога (Han Rensheng, 2002).

У світлі розглянутих відомостей атрибуція постає як складний багатоаспектний процес, що має виходи на різні об'єктивні і суб'єктивні, власне психологічні обставини в життєдіяльності індивіда. Однак усе ж без відповіді залишається питання про те, що ж являє собою атрибуція з погляду її внутрішнього устрою і процесуальної спрямованості.

Щоб дати відповідь на питання про внутрішній устрій атрибуції, ми повинні звернутися до принципів системного підходу, висхідних до ідеї системи, представленій в таких її ознаках, як цілісність, структурність, взаємозалежність системи і середовища, множинність опису (Filosofskij enciklopedicheskij slovarj, 1983: 610).

Згідно із зазначеним, атрибуція може бути представлена як самостійна система, спрямована на отримання результату, який відповідає її основному призначенню – доданню чому-небудь ознаки, продиктованої змістом ситуації. У даному разі «замовником» результату є учасник ситуації, який відчуває потребу в інформації, необхідної для забезпечення йому успішної поведінки в ній. Отримання такої інформації знімає стан невизначеності, допомагає тим самим ухваленню відповідного рішення. У зв'язку із цим виникає питання про процесуальну сутність отримання такої інформації, до розгляду якого ми і переходимо далі.

2. Атрибуція як формулювання судження. Нашим вихідним постулатом у розгляді атрибуції як процесу є судження про неї як про цілісне явище, що має вихідну суб'єктну інтенціональну точку, яка під час наступних трансформацій перетворюється на кінцевий результат, який тією чи іншою мірою відповідає вихідній точці. Міркуючи так, ми маємо право розглядати вихідну точку (мотив) і результат як протилежності, які утворюють вихідну функціональну систему. Отже, і атрибуція як така є функціональною системою, спрямованою

на отримання результату, продиктованого більш великою системою, до якої атрибуція входить як її частина, основним системним змістом якої є отримання відсутніх відомостей, необхідних для виконання системного завдання.

У разі такого підходу до проблеми ми неминуче залишаємо без уваги саме явище атрибуції і направляємо її на зміст більшої системи, вважаємо, що саме через її характеристики ми можемо отримати шукане, слідуючи думці про те, що ціле як таке надає відповідні смислові якості і його частинам. А це означає, що чим більше ми будемо відходити від вихідної мети – розглянути сутність явища атрибуції – у бік пошуку іншої системи, більшої щодо першої, тим менш виразними будуть ставати її власні (інтернальні) ознаки, які в разі їх співвіднесення з ознаками більших систем першого, другого і наступних порядків будуть отримувати все більш і більш смислових нюансів, що відводять убік від вихідного завдання – визначити процесуальну сутність атрибуції як психічного (психологічного) феномену.

Якщо залишити зазначені роздуми щодо зв'язку атрибуції з більшими системами, вважаючи найбільшою системою суб'єктність індивіда як осередок функціональних систем індивіда, що забезпечують його перебування в предметному і соціумному середовищі, і зосередитися на його процесуальній сутності, на яку вказує дієслово «приписувати», то, природно, ми повинні звернутися до переліку значень цього дієслова: 1) писати на *додаток* до чого-небудь, вже написаного; 2) *додавати* до якого-небудь офіційного документа неправдиві, такі, що не відповідають дійсності, відомості з якою-небудь своєкорисливою метою; 3) записуючи, вносячи у список, *зараховувати* куди-небудь, до чого-небудь; 4) *уважати наслідком* чого-небудь, відносити на рахунок кого-небудь, чого-небудь, пояснювати що-небудь дією будь-якої причини; 5) *уважати* таким, що належить кому-небудь, що виходить від кого-небудь (Pripisyvatj).

Навіть побіжного погляду на даний список досить, щоб виявити в ньому значення № 4, яке найбільш повно підходить до того явища, що у психології позначають терміном «атрибуція». Уже саме явище приписування передбачає наявність в індивіда відповідних знань і минулого досвіду, відповідно до яких і відбувається зазначене приписування.

Якщо повернутися до початку наших міркувань про атрибуцію як процес індискретних трансформацій вихідної точки, то перед нами постане завдання розбити це явище на дискретні елементи, які у своїй сукупності виявляються структурою досліджуваного явища. Загальний сенс такої процедури ми можемо відобразити у принципі дискретування як розбиття цілого на частини відповідно до апріорної схеми отримання результатів, послідовності яких досить для отримання кінцевого корисного результату.

Грунтуючись на судженні Л.С. Виготського про думку як хмару, що проливається дощем слів, ми можемо відтворити процес атрибуції, звернувшись до «дощу слів». Схема такої процедури може бути такою. Досліджуваному пропонують розповісти, що він думає стосовно об'єкта сприйняття. Процес мислення ґрунтується на співвідношенні об'єктивного (факти сприйняття) і суб'єктивного (тлумачення). Тлумачення, у свою чергу, ґрунтується на минулому досвіді й індивідуальних особливостях «тлумача». Розглядаючи тлумачення як пояснення, ми вже з самого початку допускаємо присутність деякої суб'єктивності, висхідної і до минулого досвіду, і до особистісних властивостей наратора.

Можна припускати існування об'єктивно орієнтованих і суб'єктивно орієнтованих нараторів. Якщо в першому випадку за основу беруть психічний образ, створений на основі об'єктивних даних, то у другому – те, що підказує минулий досвід, трансформований під впливом особистісних властивостей.

У принципі, будь-який акт сприйняття, будучи актом соціальної перцепції, пов'язаний із висуненням перцептивних гіпотез (Bruner, 1977), ґрунтується на явищі соціального навчання, яке, згідно з А. Бандурою, залежить від взаємодії поведінкових, когнітивних і середовищних чинників (Hjel, Ziegler, 2000: 377).

Оскільки соціальне навчання відбувається в основному у просторі міжособистісних відносин, яке є об'єктивною основою існування та розвитку особистості (Petrovsky, 1982), остільки відомості про особистість щодо вираженості її окремих чинників дають нам можливість міркувати про *особистісні ресурси*, властивості яких визначають і соціальну перцепцію реципієнта, отже, і зміст атрибутивних явищ.

Міркуючи так, ми неминуче доходимо висновку про те, що особистісний досвід можна розглядати як відповідний ресурс – джерело покриття потреб (Resurs), використовуючи який індивід з тим чи іншим ступенем успішності проникає в підтекст комунікації, не тільки формує в себе її загальний образ, а й вибирає відповідну лінію (стратегію, тактику) поведінки в ситуації.

Убачаючи у зверненні до особистісної ресурсності ознаки внутрішнього діалогу, здійснюваного в основному за схемою «якщо <...>, то <...>», ми можемо вважати, що процес атрибуції являє собою певний імпліцитний текст, прихованим заголовком якого є тема ситуації або її сенс, даний в парадигмі «тут і тепер». Хоча остання і пов'язана з разовою ситуацією, однак її «разовість» має деякі типові ознаки, які, будучи зіставлені з новими разовими ознаками, набувають нових, уточнювальних ознак. Сказане ми розглядаємо як загальну схему розвитку атрибутивної здатності й атрибуції загалом.

Якщо розглядати атрибутування як закономірно (постійно) присутній компонент соціальної перцепції, то ми вважаємо за можливе представити його як імпліцитну послідовність суджень, які за їх експлікації можуть бути схарактеризовані в термінах предикативності внутрішнього мовлення, де предмет думки як її суб'єкт дано об'єктивно у сприйнятті, а передбачувана ознака (предикат) впливає з уявного перебору варіантів умовиводів. Уважаємо, що такий перебір варіантів відбувається на тлі суб'єктивної реальності індивіда, у контекст якої входить також імпліцитна теорія особистості, що є основним ментальним ресурсом для ухвалення остаточного рішення про ту чи іншу ознаку.

Уважаємо за необхідне ще раз підкреслити судження про перманентність здійснення соціальної перцепції в різних контекстах соціумних відносин, згідно з яким процес атрибуції варто розглядати як один із проявів зустрічної активності, що перебуває на перетині суб'єктивної й об'єктивної реальності у вигляді породжувальної функції свідомості, а не тільки у формі відображення (див. Gordeeva, 1996).

Вважаючи за можливе зіставити поняття атрибуції як приписування характеристик, не представлених у сприйнятті (Psihologija. Slovarj, 1990: 29), і розуміння як здатність осягати сенс і значення чого-небудь (Psihologija. Slovarj, 1990: 284), ми можемо дійти висновку про те, що процес приписування може мати різний результат залежно від руху розуміння від: а) цілого до частини (розуміння сенсу всієї ситуації визначає розуміння окремої ознаки); б) частини до цілого (розуміння окремої ознаки впливає на розуміння всієї ситуації).

Але якщо зазначені варіанти розглядати як протилежності, то, природно, процес атрибутування постає в діалектичній єдності цілого і частини, які, будучи розглянуті в контексті міркувань про структуру атрибуції як самостійної системи, постають як функціональна система, підпорядкована отриманню того чи іншого результату (Anokhin, 1978). Результат даної функціональної системи є похідним від взаємодії смислу як мисленого змісту і значення як його мовного вираження (Filosofskij enciklopedicheskij slovarj, 1983: 618). Звідси впливає, що психологічним продуктом атрибуції є єдність смислу (мислений зміст) і значення (мовне вираження).

Оскільки ціле «схоплюється» раніше, ніж сприймаються його окремі деталі, то природно вважати первинність сенсу щодо окремих деталей, які, впливаючи на розуміння сенсу загалом, впливають також на трактування його деталей. Цей процес припиняється, якщо індивід погоджується з результатом, ґрунтуючись на своєму особистісному досвіді та власній імпліцитній теорії особистості.

Щоб з'ясувати питання про структуру атрибуції шляхом звернення до структури мовленнєвого висловлювання, уважаючи його деякою мірою інформативним для вирішення поставленого завдання, ми звернулися до питання про структуру дії взагалі, уважаючи, що мовленнєва дія має структуральну схожість з дією взагалі.

Структура дії як такої містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частини (Psihologija. Slovarj, 1990: 94). Орієнтовна основа дії містить уявлення про мету, план і засоби здійснення безпомилкової дії (Psihologija. Slovarj, 1990: 255), яка згодом виконується відповідно до суб'єктивної моделі результативної дії за супутнього встановлення ступеня відповідності результату еталонному зразку.

Сказане означає, що атрибутивний акт передбачає апріорне можливе знання про те, який результат буде отриманий. Уважаємо, що це можливе знання є знання, засноване на вихідному первинному розумінні ситуації загалом, яке як ціле задає напрям розуміння його частин. Інакше кажучи, процес атрибуції як приписування того чи іншого значення частини цілого відчуває на собі вплив апріорного розуміння цього цілого.

Керуючись такими міркуваннями, ми можемо зобразити структуру акту атрибуції як єдність орієнтовного (фіксація інформативних точок і ухвалення рішення щодо їх системного сенсу), виконавчого (порівняння перцептивного і суб'єктивно еталонного) і контрольного компонентів (зіставлення атрибутивної дії зі змістом ситуації як цілого).

Розгляд атрибуції як системного явища вказує на її зв'язок практично з усіма психічними процесами, кожен із яких робить свій внесок в її здійснення. З боку: а) уваги – це *настроювання* на сприйняття значущої інформації (Filosofskij enciklopedicheskij slovarj, 1983: 72); б) *сприйняття* – суб'єктивне відтворення цілісних об'єктів об'єктивної дійсності за їхнього безпосереднього впливу на органи чуття (Psihologija. Slovarj, 1990: 66); в) пам'яті – *актуалізація* збереженої інформації (Psihologicheskij slovarj, 1983: 60); г) мислення – узагальнене й опосередковане *віддзеркалення* дійсності, здійснюване за допомогою понять, суджень і умовиводів (Psihologija. Slovarj, 1990: 223); г) мовлення – засіб мислення й узагальнення (Yurchuk, 1998: 582), спрямованого на засвоєння суспільно-історичного досвіду (значення) (Psihologicheskij slovarj, 1983: 111) та *вираження ставлення* до явищ об'єктивній дійсності (смысл) (Psihologicheskij slovarj, 1983: 345); д) уяви – *уявлення про результат* ще до початку праці (Psihologija. Slovarj, 1990: 64).

На підставі викладених вище міркувань можна відтворити будову атрибуції як процесу, початком якого є інтенціональна точка, висхідна до суб'єкта як осередка вітальних, особистісних і діяльнісних функцій, дана в ситуативному контексті життєдіяльності індивіда, що вимагає від нього адекватної контекстуальної поведінки на основі розуміння даних у ній суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень завдяки використанню внутрішніх (ментальні, особистісні, діяльнісні) ресурсів.

Процес атрибуції завершується результатом вирішення діалектичних суперечностей між: а) загальним знанням, даним у минулому досвіді індивіда, і приватним знанням, одержуваним ним в результаті «проникнення» за завісу незрозумілості з використанням об'єктивних і суб'єктивних засобів; б) об'єктивно даним у сприйнятті і суб'єктивно пережитим під впливом минулого досвіду і соціальних настанов; в) раціональним та ірраціональним у розумінні ситуації загалом і її окремих частин; г) сприйняттям актуальної ситуації й актуалізації аналогічних подій у минулому; г) сприйняттям актуальної ситуації і розумінням її сенсу на основі логічних побудов; д) раціональним у зрозумілих фактах і емоційним у ставленні до них; е) вербалізованим і невербалізованим у соціальній перцепції; є) об'єктивним і уявним.

Зі сказаного випливає, що простір між інтенціональною точкою і результатом заповнений дією системного психологічного механізму, у складі якого один із психічних процесів в певний момент на якийсь час виявляється провідним, підпорядковуючи водночас всі інші і надаючи їм

свої особливості (наприклад, сприйняття мислення, мовлення, уява). За межами цього простору перебувають системні відношення тих функціональних утворень, у межах яких процес атрибуції набуває свого функціонального призначення. До них належать різні конкретизації суб'єкт-суб'єктних (комунікативні, інтерактивні, міжособистісні) та суб'єкт-об'єктних відношень (опанування та здійснення предметних дій у контексті відповідної діяльності).

У кожній із зазначених систем існує певний набір стандартних (типових) ситуацій, що відтворюють їхній основний сенс, який відповідає їхньому функціональному призначенню. Практичне освоєння ситуативних смислів пов'язане не тільки з виконанням деякої послідовності дій, але і з формуванням їхнього суб'єктивного образу, який є основною одиницею особистісного (суб'єкт-суб'єктні відношення) і діяльнісного досвіду (суб'єкт-об'єктні відношення).

Такі міркування приводять до висновку про систему суб'єктивних образів як про психологічний ресурс практично будь-якої активності індивіда (особистісна, міжособистісна, комунікативна, інтерактивна тощо), яка вимагає від нього якомога більшого врахування вихідних умов завдання, що підлягає виконанню. На підставі того, що кожне завдання має, окрім загального, ще й ознаки особливого, ми доходимо відповідного висновку про вирішальне значення здатності проникати в сутність цього особливого шляхом виявлення в ньому ознак, необхідних для розуміння сутності і сенсу завдання цілком, спираючись на відповідний задачний ресурс, даний в системі відповідних образів.

Цей висновок підводить нас ще до одного висновку, згідно з яким недостатній досвід потребує пошуку додаткових ознак, необхідних для розв'язання завдання, шляхом звернення до своїх індивідуальних можливостей, представлених в особливостях власної індивідуальності, пов'язаної з особливостями рис темпераменту, характеру, інтересів, перцептивних процесів, інтелекту, потреб і здібностей (Yurchuk, 1998: 136), що отримали відповідне соціумне аранжування в комунікаціях та інтеракціях.

Зі сказаного випливає висновок про більшу схематичність атрибутивного процесу в осіб із меншим досвідом (інтерактивним, комунікативним, міжособистісним), що виражається в категоричності інтернальних суджень під час розв'язання, наприклад, комунікативного завдання, через що партнер по комунікації постає не стільки як особистість, скільки як схема особистості. Уважаємо, що категоричність в атрибутивних судженнях є однією з основних причин виникнення комунікативних бар'єрів, що особливо яскраво проявляється в разі сенситивності до зовнішніх впливів унаслідок порушення балансу між процесами збудження і гальмування, як, наприклад, у підлітковому віці.

3. Атрибуція як результат сформульованого судження. Розгляд атрибуції як процесу атрибутивного з усією неминучістю підводить до питання не тільки про його результат, але також і до питання про його подальшу долю у складі цілісної відображувальної і породжувальної системи, якою є свідомість з її основними функціями – пізнання, розрізнення Я і Не-Я, цілепокладання і ставлення. За такого підходу з'являється можливість не тільки простежити трансформації результату атрибутивного, а й відповісти на питання про його психологічні причини.

Виконання такого завдання, природно, вимагає з'ясування особливостей структури свідомості із зазначенням процесуальних особливостей її складників. Зі списку пропонування у психології «структур» свідомості, які по суті справи є результатом авторської побудови моделі, заснованої на уявленні про сутність цього складного психічного утворення, висхідного до традиційного уявлення про нього як вищого рівня розвитку психіки.

За всієї їхньої логічності, схематичної несуперечливості і концептуальної стрункості вони, проте, не відповідають на питання про рух суб'єктивної реальності, представленої такими основними складниками свідомості, як образ, знак, значення, смисл (сенс), що знаходяться на перетині об'єктивної і суб'єктивної реальності.

Так, наприклад, структура свідомості, за В.П. Зінченком, містить буттєво-діяльнісний (біодинамічна тканина дії і чуттєва тканина образу) і рефлексивно-споглядальний шари (значення,

сене) (Zinchenko, 1991). Згідно з Ю.В. Щербатих, свідомість складається з таких блоків, як блок пізнавальних процесів, розрізнення суб'єкта й об'єкта, емоцій і почуттів, креативного блоку (пов'язаний з уявою), блоків тимчасової картини світу та цілепокладання (Shcherbatykh, 2008).

Дещо інакше представлена структура свідомості в концепції (Velitchenko, 2002), заснованої на діалектичному протиставленні перцептивного (присутнє в парадигмі «тепер і тут» як образ сприйняття) і репрезентативного (дано як суб'єктивний образ сприйманого). Зіткнення перцептивного і репрезентативного є тим самим моментом, коли індивід погоджується з безпосередньою даністю, оскільки вона ідентична репрезентативному образу, отже, сприймається як щось знайоме, відоме. Але він може і не погоджуватися, уважаючи її відмінною від нього, що і спонукає його до вербалізації встановленої відмінності, яку ми розглядаємо як реалізацію предикативної (номінативної) функції внутрішнього мовлення під час сприйняття.

Убачаючи в такій вербалізації ознаки наслідування як користування лексикою безпосереднього оточення або звернення до власного словника, заснованого на відповідних мовних узагальненнях, ми отримуємо можливість охарактеризувати атрибутивний процес як процес, пов'язаний із культурою номінації, яка враховує відповідні мовні нюанси, що забезпечують не тільки точність відображення, але і відповідну точність атрибуції.

Пов'язуючи точність відображення з рівнем володіння значенням слова, заснованого або на безпосередньому переживанні життєвих ситуацій, або на власних роздумах про них, ми маємо можливість пов'язати результат атрибутування в того чи іншого індивіда з рівнем розвитку його лексичної системи і мовлення загалом.

Смисл як системоутворювальна ознака свідомості, також наявний у точці дотику значущих моментів у ситуаціях життєдіяльності індивіда і системи його ціннісних орієнтацій, є завершальним етапом в отриманні результату атрибуції.

Наведені міркування про результат атрибутивного процесу служать основою для судження про нього як про складне явище, висхідне до основних структурних компонентів свідомості – образу (існує на перетині перцептивного та репрезентативного), знака (існує на перетині мовленнєвих генералізацій і мовних узагальнень), значення (існує на перетині концептуалізації ситуації і виділення в ній загальних та істотних ознак), смислу (існує на перетині ставлення та системи цінностей).

Те, що було описано як абстрактний результат, отриманий на стику відображення (образ сприйняття) і породження (зустрічна активність індивіда, заснована на репрезентативному образі), отримує цілком конкретне тлумачення в разі зверненні до того чи іншого концептуального погляду на атрибуцію.

Відповідно до згаданої вище опозиційної моделі свідомості, атрибутивна активність індивіда ґрунтується на його лексико-семантичній системі, за допомогою якої відбувається позначення значущих елементів ситуації, відсутність яких заповнюється породженням відсутніх ознак, які надалі інтерпретуються під впливом індивідуальної смислової системи. Інакше кажучи, атрибуція як така проявляє себе у плані відтворення не просто ознак, а ознак, уже пов'язаних з наявною системою індивідуальних смислів.

Впливаючи на переживання відповідних почуттів, атрибутивна активність вносить деякі зміни у зміст належних смислів, а ті, у свою чергу, впливають на систему цінностей, яка надалі змінює ставлення індивіда до того, що відбувається навколо нього за його безпосередньої участі.

Якщо слідувати даним міркуванням, то ми повинні визнати, що результат атрибуції проявляє себе зрештою в системі відносин індивіда, формує тим самим його комунікативні й інтерактивні особливості як єдність ставлення і вираження.

Висновки:

1. Атрибуція – це складний багатоаспектний процес, який здійснюється на стику об'єктивних обставин і суб'єктивних умов у життєдіяльності індивіда. Будучи функціональною системою,

вона спирається на особистісний досвід індивіда як його суб'єктний ресурс, за допомогою якого він проникає в підтекст комунікації, не тільки формує в себе її загальний образ, а й вибирає відповідну лінію (стратегію, тактику) поведінки.

2. Структура акту атрибуції містить орієнтовний (фіксація інформативних точок і ухвалення рішення щодо їх системного сенсу), виконавчий (порівняння перцептивного і суб'єктивно еталонного) і контрольний компоненти (зіставлення атрибутивної дії зі змістом ситуації як цілого). Його початком є інтенційна точка, висхідна до суб'єкта як осередка вітальних, особистісних і діяльнісних функцій, дана в ситуативному контексті життєдіяльності індивіда.

3. Особливості минулого досвіду (інтерактивного, комунікативного, міжособистісного) виявляють себе у ступені адекватності інтернальних суджень під час розв'язання відповідних завдань, через що партнер по комунікації і комунікація загалом набувають відповідного смислового нюансування.

4. Атрибутивна активність індивіда ґрунтується на його лексико-семантичній системі, за допомогою якої відбувається позначення вагомих елементів ситуації, відсутність яких заповнюється завдяки породженню відсутніх ознак, які надалі інтерпретуються під впливом індивідуальної смислової системи.

References:

1. Andreeva G.M. (1997). *Psihologija socialnogo poznanija: uchebnoje posobije*. (Psychology of social cognition: a textbook) Moscow: Aspekt Press. 239 p. (in Russian).
2. Anokhin P.K. (1978). *Izbrannyje trudy. Filosofskije aspekty teorii funkcionalnoj sistemy*. (Selected works. Philosophical aspects of functional system theory). Moscow: Nauka. 400 p. (in Russian).
3. Belinskaya E.P., Tikhomandritskaya O.A. (2009). *Socialnaja psihologija lichnosti: uchebnoje posobije dla vuzov*. (Social psychology of personality: a textbook for universities). Moscow: Academia. 299 p. (in Russian).
4. Bondyreva S.K., Kolesov D.V. (2005). *Vyzhivanije (factory I mehanizmy)*. (Survival (factors and mechanisms). Moscow: MPSI, MODEK. 368 p. (in Russian).
5. Bruner J. (1977). *Psihologija poznanija. Za predelami neposredstvennoj informacii*. (Psychology of cognition. Beyond the immediate information) / perevod s anglijskogo. Moscow: Progress. 413 p. (in Russian).
6. Cai Yan, Wang Kai. (2006). Interpretation of attribution theory of interpersonal communication disorders in college students. *Hygiene and soft sciences*. № 20 (2). Pp. 157–160. (in Chinese).
7. Dalgatov M.M. (2006). *Kauzalnaja atribucija I dejatel'nostj: fenomenologija, issledovanija, izmenenije*. Monografija (Causal attribution and activity: phenomenology, research, change. Monograph). Moscow: UMK "Psihologija". 334 p. (in Russian).
8. Du Linzhi, Le Guoang. (2008). Research the attribution style of managers success or failure with a focus on traditional Chinese culture. *Psychological research*. № 105. Pp. 63–66 (in Chinese).
9. *Filosofskij enciklopedičeskij slovarj* (1983). *Philosophical Encyclopedic Dictionary / glavnaja redakcija: L.F. Ilyichev, N.N. Fedoseev, S.M. Kovalev, V.G. Panov*. Moscow: Sovetskaja enciklopedija. 840 p. (in Russian).
10. Gordeeva O.V. (1996). *O nekotoryh problemah razrabotki problem soznanija v marksitskoj psihologiji*. (On some problems of developing the problem of consciousness in Marxist psychology). *Vestnik Moskovskogo uniuersiteta. Serija 14. Psihologija*. № 3. Pp. 26–33 (in Russian).
11. Gulevich O.A., Bezmenova I.K. (1998). *Atribucija: obshčeje predstavlenije napravlenija issledovanij, oschibki. Referativnyj obzor*. (Attribution: a general idea of the direction of research, errors. Abstract review). Moscow: RPO. 112 p. (in Russian).
12. Han Rensheng (2003). Characteristics of attribution of primary and secondary school students' academic performance in China and suggestions for education. *Chinese Journal of Education*. № 6. Pp. 47–50 (in Chinese).
13. Heider F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley. 322 p. (in English).

14. Hjel L., Ziegler D. (2000). Teorii lichnosti. (Theories of personality). Saint Petersburg: Piter. 608 p. (in Russian).
15. Kelly G. (1984). Process kausalnoj atribucii. (The process of causal attribution). Sovremennaja zarubezhnaja socialnaja psihologija. Teksty / pod redakcijej G.M. Andreeva, N.N. Bogomolova, L.A. Petrovskaya. Moscow: Izdatelstvo MGU. Pp. 127–137 (in Russian).
16. Lin Chonde. (2002). Developmental psychology. Hangzhou: Zhejiang University of Education Publishing House. 501 p. (in Chinese).
17. Nalchajyan A. (2006). Atribucija, dissonans I socialnoje poznanije. (Attribution, dissonance, and social cognition). Moscow: Kogito-Centr. 413 p. (in Russian).
18. Onuchin A.N. (1998). Kauzalnaja atribucija v postrojenii obraza drugogo s pozii konstruktivizma. (Causal attribution in the construction of the image of another from the position of constructionism). Mezhdunarodnaja konferencija studentov i aspirantov po fundamentalnym naukam "LOMONOSOV" / MGU imeni M.V. Lomonosova. Pp. 78–80 (in Russian).
19. Peng Danlin. (2004). General psychology. Beijing: Beijing Normal University Publishing House. 599 p. (in Chinese).
20. Petrovsky A.V. (1982). Lichnostj. Dejatelostj. Kollektiv. (Personality. Activity. Group). Moscow: Politizdat. 255 p. (in Russian).
21. Pripisyvatj (Attribute). URL: [http:// ru.wiktionary.org/wiki/приписывать](http://ru.wiktionary.org/wiki/приписывать) (in Russian).
22. Psihologicheskij slovarj (1983). (Psychological Dictionary) / pod redakcijej V.V. Davydova, A.V. Zaporozhtsa, B.F. Lomova i drugih; Moscow: Pedagogika. 448 p. (in Russian).
23. Psihologija. Slovarj (1990). (Psychology. Dictionary) / pod obshchej redakcijej A.V. Petrovskogo, M.G. Yaroshevskyogo. Moscow: Politizdat. 494 p. (in Russian).
24. Rean A.A. (1998). Problemy I perspektiy razvitija koncepcii lokusa kontrolja. (Problems and prospects of development of the locus of control concept). Psihologicheskij zhurnal. Tom 19. № 4. Pp. 3–13 (in Russian).
25. Resurs (Resource). URL: [http:// uk.wikipedia.org/Ресурс](http://uk.wikipedia.org/Ресурс) (in Russian).
26. Shcherbatykh Yu.V. (2008). Obshchaja psihologija (Zavtra ekzamen): uchebnoje posobije. (General Psychology (Exam tomorrow): textbook. Saint Petersburg: Piter. 272 p. (in Russian).
27. Shen Delhi, Ma Hui, Bai Xuejun (2009). Structure and empirical studies of Adolescent Mental Health Quality. Psychological Science. № 32 (2). Pp. 258–261 (in Chinese).
28. Sun Yumin (1993). Motivational psychology. Nanjing: Nanjing University Publishing House. 309 p. (in Chinese).
29. Velitchenko L.K. (2002). Opozicionalnaja model soznaniya. (The oppositional model of consciousness). Nauka I osvita. Naukovo-praktychnyj zhurnal Pivdennoho naukovoho centru APN Ukrajiny. № 2. Pp. 12–15 (in Russian).
30. Wang Pei, Zhang Goli. (2006). Influence of social cognition on the development of attribution theory and research. Ningxia University Journal (humanities and Social Sciences publication). 28 (1). Pp. 105–109 (in Chinese).
31. Weiner B. (1985). An Attributional Theory of Achievement Motivation and Emotion. Psychological Review. № 92. Pp. 548–573 (in English).
32. Yurchuk V.V. (1998). Sovremennyj slovarj po psihologii. (Modern Dictionary of Psychology). Minsk: Sovremennoje slovo. 768 p. (in Russian).
33. Zhang Yuxin, Wang Yang. (1989). Attribution and depression. Journal of psychology. № 21 (2). Pp. 141–148 (in Chinese).
34. Zhao Hua (2006). Attribution and mental health of adolescents. Mental health education in primary and secondary schools. № 6. Pp. 20–21 (in Chinese).
35. Zinchenko V.P. (1991). Miry soznaniya I struktura soznaniya. (Worlds of consciousness and the structure of consciousness). Voprosy psihologii. № 2. Pp. 15–36 (in Russian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-5>

ЗАГИБЕЛЬ ІЄРАРХІВ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРІАРХІЇ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

В'ячеслав Гордієнко,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (Умань, Україна)
ORCID ID: 0003-1133-4199
liskovets62@gmail.com*

Галина Гордієнко,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (Умань, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-2424-2410
galinagordienko@ukr.net*

Анотація. У статті проаналізовано обставини загибелі архієреїв, які залишалися в канонічному підпорядкуванні Московської патріархії в період нацистської окупації, – митрополита Олексія (Громадського) і митрополита Сергія (Воскресенського). Висвітлено основні результати їхньої діяльності як очільників великих православних конфесій, що виникли в результаті релігійно-церковного відродження на окупованих територіях Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Зазначено, що, перебуваючи на чолі Автономної православної церкви в Україні, митрополит Олексій (Громадський), як і Екзарх Латвії й Естонії митрополит Віленський і Литовський Сергій (Воскресенський), незважаючи на небезпеку і тиск із боку окупантів і національного руху Опору, не допустили цілковитого відособлення православних парафій України і Балтії від Московського релігійно-церковного центру. Зазначено, що цей напрям діяльності архієреїв цілком відповідав радянським інтересам і істотно нівелював в очах Москви вимушену участь їх у пропагандистських кампаніях окупаційної адміністрації. У статті наголошено на тому, що обидва архієреї були пов'язані з радянськими спецслужбами, які уважно стежили за їхньою діяльністю. Обґрунтовано версію причетності радянських спецслужб до терактів проти митрополитів. Зазначено, що архієреї загинули через надмірне відхилення від потрібної радянському режимові церковної політики на окупованих землях.

Ключові слова: релігійно-церковне відродження, митрополит Олексій (Громадський), митрополит Сергій (Воскресенський), Автономна православна церква, Українська автокефальна православна церква, Українська повстанська армія, Екзархат Латвії і Естонії, «Московський конкордат».

DEATH OF THE MOSCOW PATRIARCHATE'S HIERARCHES DURING THE NAZI OCCUPATION

Vyacheslav Hordiyenko,

PhD (History),

Associate Professor at the Department of World History and its Methodology

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-1133-4199

liskovets62@gmail.com

Halyna Hordiyenko,

PhD (History),

Associate Professor at the Department of World History and its Methodology

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2424-2410

galinagordienko@ukr.net

Abstract. The article analyzes the circumstances of the death of the bishops who remained in the canonical subordination of the Moscow Patriarchate during the Nazi occupation, namely, Metropolitan Oleksii (Hromadskii) and Metropolitan Serhii (Voskresenskii). This paper addresses the main results of their activities as leaders of large Orthodox denominations, which arose as a result of religious and ecclesiastical revival on the occupied territories of the USSR. It is noted that being the head of the Autonomous Orthodox Church in Ukraine, Metropolitan Oleksii (Hromadskii) and the Exarch of Latvia and Estonia Metropolitan Serhii (Voskresenskii) of Vilnius and Lithuania did not allow separation of the Orthodox parishes of Ukraine and the Baltics from the Moscow Religious and Church Center despite the danger and pressure from the occupiers and the national Resistance Movement. It is stated that this direction of the bishops' activity fully corresponded to the Soviet interests and significantly leveled in the eyes of Moscow their forced participation in the propaganda campaigns of the occupation administration. The article emphasizes that both bishops were connected with the Soviet secret services, which closely monitored their activities. The article substantiates the version of the Soviet special services' involvement in the terrorist attacks against the metropolitans. It is noted that the bishops died due to excessive deviation from the church policy required by the Soviet regime on the occupied lands.

Key words: religious and ecclesiastical revival, Metropolitan Oleksii (Hromadskii), Metropolitan Serhii (Voskresenskii), Autonomous Orthodox Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Insurgent Army, Exarchate of Latvia and Estonia, "Moscow Concordat".

Вступ. Проблеми взаємодії держави і церкви завжди викликали дослідницький інтерес у фахівців із різних галузей гуманітаристики. Значний внесок у їхню наукову розробку здійснено істориками. Багато матеріалу для вчених у цій сфері дало ХХ ст., зокрема період Другої світової війни. Релігійно-церковне життя на окупованих нацистами територіях СРСР було надзвичайно динамічним, конфліктним і навіть іноді супроводжувалося загибеллю священнослужителів. Серед загиблих представників духовенства були й два вищі ієрархи Московської патріархії: митрополит Олексій (Громадський) і митрополит Сергій (Воскресенський). Частіше за все про обставини їхньої загибелі писали дослідники із країн пострадянського простору. Усіх цих істориків можна умовно поділити на групи залежно від того, якої інтерпретації подій, пов'язаних із трагедією, вони дотримувалися. Так, більшість дослідників доводять, що московські православні ієрархи загинули внаслідок терактів, проведених нацистськими спецслужбами, або від рук партизанів-націоналістів. Меншість науковців схильні вважати, що смерть обох архієреїв настала внаслідок розправи над ними радянських спецслужб. До першої групи науковців належать такі відомі російські історики церкви, як М. Шкаровський (Shkarovskij, 2007), В. Підгайко (Pidgajko, 2010), Г. Вишиванюк (Vyshivanyuk, 2007). Усі вони так або інакше

пов'язані з нинішнім Московським патріархатом. Їхні монографії і статті мають апологетичний характер, усіляко вигороджують діяльність Російської православної церкви (далі – РПЦ) у роки Другої світової війни в умовах нацистської окупації. Тексти відомого автора М. Шкаровського мають солідну джерельну базу. Він чи не єдиний із церковних істориків, хто особисто опрацював великий масив нацистських документів. Його монографія «Крест и свастика» містить багато цитат із документів берлінського Бундесархіву, Політичного архіву Міністерства закордонних справ у Бонні, Бундесархіву-Мілітарархіву у Фрейбурзі, Архіву інституту сучасної історії в Мюнхені. Що стосується загибелі архієреїв, то в М. Шкаровського немає сумнівів у тому, що Олексія (Громадського) убили українські націоналісти, а Сергій (Воскресенський) став жертвою нацистського терору (Shkarovskij, 2007: 450–451). Так само безапеляційно стверджували про вину українських націоналістів у загибелі митрополита Олексія (Громадського) В. Підгайко (Pidgajko, 2010: 310) і Г. Вишиванюк (Vyshivanyuk, 2007: 93).

Уперше версії причетності радянських агентів до вбивств обох митрополитів були оприлюднені в окупаційній пресі. Варто зазначити, що, незважаючи на відсутність у публікаціях установлених фактів для підтвердження, ці версії не викликали сумнівів у читачів, оскільки всі знали про масштабні репресії радянського режиму проти духовенства в довоєнний період. Серед істориків, які відкинули версію вбивства митрополита Сергія (Воскресенського) нацистами, варто виділити сучасного дослідника І. Петрова. У своїй дисертації «Идеологические и национальные аспекты деятельности православного духовенства Балтии и Северо-Запада России (1940–1945 гг.)» він аргументовано спростував висновки М. Шкаровського і його послідовників. Щоправда, історик, посиляючись на брак документів із російських архівів, утримався від визнання радянського сліду в терористичних актах проти митрополитів Московської патріархії (Petrov, 2014).

Основна частина. З огляду на стан розроблення проблеми в науковій літературі ми маємо намір у цій статті обґрунтувати версію причетності до вбивств митрополита Олексія (Громадського) і митрополита Сергія (Воскресенського) радянських органів безпеки. Для досягнення цієї мети ми спробуємо стисло проаналізувати діяльність обох архієреїв в умовах нацистської окупації, а також виявити характер контактів їх із радянськими охоронними структурами, установити вчинки священнослужителів, які завдали істотної шкоди релігійній політиці радянського режиму.

Наше дослідження базується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системного підходу. Провідними спеціальними методами дослідження були проблемно-хронологічний, компаративний, ретроспективного аналізу.

Як ми вже зазначали вище, під час нацистської окупації частини території СРСР за нез'ясованих до кінця обставин загинули православні архієреї, які зберігали канонічний зв'язок із Московською патріархією. 7 травня 1943 р. на Волині був убитий митрополит Автономної православної церкви (далі – АПЦ) Олексій (Громадський), а 29 квітня 1944 р. група невідомих розстріляла на дорозі з Риги до Каунаса Екзарха Латвії й Естонії митрополита Сергія (Воскресенського). Варто зазначити, що це були не рядові єпископи, а високопоставлені архієреї, очільники досить великих конфесій, паства яких налічувала мільйони вірян. Обидва під час окупації перебували під пильним контролем нацистської адміністрації і спецслужб. Їм довелося брати активну участь в антирадянській пропаганді, виступати з посланнями до пастви з відповідним змістом. Обидва багато зробили у справі відродження релігійно-церковного життя в умовах нацистської політики «релігійної свободи».

Як і всі православні священнослужителі на окупованих нацистами землях, митрополити Олексій (Громадський) і Сергій (Воскресенський), брали активну участь у широкомасштабних пропагандистських акціях нацистів антирадянського змісту. У своїх посланнях пастві архієреї вимушені були висловлювати похвали німецьким військам за перемоги над безбожним

більшовицьким режимом, «здраниці» на адресу А. Гітлера та його армії тощо. Так, у матеріалі газети «За Родину» від 3 грудня 1942 р. кореспондент В. Мухін повідомив про передачу відомством Альфреда Розенберга духовної літератури в розпорядження Екзарха Латвії й Естонії. Кореспондент писав щодо цього: «На противагу більшовизму, який руйнував церкви, організував масові заслання і навіть убивства духовенства, переслідував віруючих, – націонал-соціалістична Німеччина не тільки дозволяє всяку церковну діяльність, але й підтримує її всіма можливими заходами <...> Примітним є те, що штаб Розенберга, який отримав у самий розпал війни безпосередньо від Адольфа Гітлера доручення – вести духовну боротьбу проти основ більшовицького світогляду, тепер зміг вручити екзархові 1 026 священних книг». Далі у своїй публікації автор помістив текст промови митрополита Сергія у відповідь на звернення представника штабу Розенберга: «<...> Передусім ми дякуємо великому німецькому Фюреру, котрий рятує Європу від червоних загарбників. Особливо дякуємо Адольфу Гітлеру, який у тяжку годину війни знайшов час потурбуватися про збереження культурних цінностей і звелів повернути руській Церкві її майно. Ми молимо Всевишнього, щоб він і надалі низпослав Адольфу Гітлеру силу і міцність для остаточної перемоги над більшовизмом» (Muhin, 1942: 4). Власне, ця діяльність архієреїв хоча й викликала в Москві несприйняття, але не зумовила потреби негайного покарання за «зраду» і «відступництво». Проте ситуація для церковних очільників у певну мить кардинально змінилася: для митрополита Олексія (Громадського) – у жовтні 1942 р., а для митрополита Сергія (Воскресенського) – у вересні 1943 р.

Спочатку з'ясуємо ситуацію, яка визначила долю Екзарха Латвії й Естонії митрополита Віленського і Литовського Сергія Воскресенського. 3–4 вересня 1943 р. на зустрічі у Кремлі Й. Сталіна і вищих архієреїв Московської патріархії відбулось укладення так званого «Московського конкордату», тобто проголошення « нової релігійної політики » радянського режиму. До цього партійно-урядове керівництво СРСР підштовхнула потреба «перехопити» у нацистів пропагандистську карту «релігійної свободи». Більш приземленою причиною «Московського конкордату» була потреба упорядкувати стосунки між атеїстичною радянською адміністрацією, яка поверталася після вигнання нацистів в Україну, і численними православними парафіями, яких упродовж нацистської окупації постало тут більше ніж 4 500. Отже, у нацистській пропаганді з'являється новий сюжет: заперечення або спростування радянської релігійно-церковної політики. Усіма доступними засобами необхідно було показати, що ставлення німців до релігії і церкви є більш цивілізованим, ніж те, що робить у цій сфері сталінське керівництво. Факт обрання в Москві патріарха РПЦ потрібно було морально розвінчати і долучити до цього різні церковні структури. Зокрема, не без заохочення нацистів у Відні відбулася нарада православних єпископів, які представляли закордонну РПЦ. У роботі «Архієрейської наради ієрархів Руської церкви за кордоном», яка тривала упродовж 21–24 жовтня 1943 р., взяли участь очільники Середньо-Європейського та Західно-Європейського митрополичих округів (Анастасій (Грибановський), Серафим (Лук'янов), митрополит Берлінський і Німецький Серафим (Ляде), єпископи Празький, Потсдамський і Віденський Сергій, Філіп, Василь), архієпископ Гродненський і Білостокський Венедикт, два архімандрити, кілька священників та мирян. Результати роботи наради були оформлені у двох документах – «Звернення до всіх віруючих Православної руської церкви на Батьківщині і у розсіяному стані суцям» та «Резолюція про те, чим Церква може сприяти боротьбі із більшовицьким безбожжям». Головним у цих документах було проголошення невизнання канонічним обрання в Москві 8 вересня 1943 р. патріарха Сергія (Страгородського) (Petrov, 2016: 195–196). Окупаційна влада вимагала організувати такого ж характеру акцію і від Екзарха Латвії й Естонії митрополита Віленського і Литовського Сергія (Воскресенського).

Варто зазначити, що важливим напрямом діяльності митрополитів була протидія релігійно-церковному руху за автокефалію, тобто за відокремлення від Московської патріархії і повер-

нення під омофор Константинопольського патріарха. На цьому напрямі і митрополит Сергій, і митрополит Олексій діяли досить успішно, з огляду на вкрай непрості умови нацистської окупації. Спільним для обох архієреїв упродовж їхнього служіння під час війни було звинувачення їх у співпраці з радянськими спецслужбами. Сьогодні дослідники сходяться на думці, що практично всі священнослужителі, які залишилися в живих до 1941 р., у тій або іншій формі співпрацювали з відповідними відділами Наркомату внутрішніх справ (далі – НКВС) та Наркомату державної безпеки (далі – НКДБ), бо тільки завдяки цьому вони й не потрапили під жорна антирелігійного терору. Ще більшою мірою це стосується архієреїв Московського патріархату. Зокрема, М. Шкаровський вказував у своїй книзі, що митрополита Сергія (Воскресенського) НКВС навмисне не евакуював під час відступу для майбутнього використання спецслужбою (Shkarovskij, 2007: 320). Потрапивши в зону нацистської окупації, вони мусили ні на хвилину не забувати про свій зв'язок із Москвою, бо знали, наскільки довгі руки мають НКВС і НКДБ. Тільки до найближчого оточення єпископів АПЦ і Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) відповідні відомства НКВС, за словами дослідника Д. Веденеєва, запровадили 18 «кваліфікованих агентів радянської спецслужби» (Vedeneev, 2016: 398). Біля самого митрополита Сергія (Воскресенського) в останній період його діяльності в окупації перебував агент НКВС на псевдо «Крестік», тобто архімандрит Філіп (Морозов) (Vasil'eva, 2009: 326). Цей агент свідчив працівникам 2-го управління НКДБ СРСР у серпні 1944 р. про обставини загибелі митрополита (Vasil'eva, 2009: 127–136).

Власне, ці обставини вперше досить чітко були описані в повідомленні окупаційної газети «За Родину» від 3 травня 1944 р. під заголовком «Убивство екзарха митрополита Сергія». За 5 км від містечка Круоніс на шляху від Риги до Каунаса машину, у якій їхав митрополит із водієм і приятелями архієрея – подружжям акторів Ридикульцевих, обігнала автівка світлого кольору і маневром змусила авто з митрополитом зупинитися. Із світлого автомобіля вийшли двоє або троє з автоматами і впритул розстріляли пасажирів зупиненої ними машини. Сам митрополит, його водій і Ридикульцеви загинули на місці. Зазначалось, що вбивці були одягнені в німецьку форму. Поліція знайшла на місці злочину гільзи від патронів німецького і радянського зразка. Свідки терористичного акту повідомили також, що убивці застрелили й дівчину, яка випадково опинилася неподалік. У повідомленні, поміж іншого, зазначалося, що митрополит загинув через те, що гостро виступав проти «церковного лицемірства радянського уряду» (Ivanov, 1944: 1).

В історичних дослідженнях ця тема вивчена досить ґрунтовно. Уважаємо, що найбільш компетентні розслідування із цього питання провели російські історики М. Шкаровський та І. Петров. М. Шкаровський проаналізував усі відомі концепції обставин загибелі митрополита Сергія (Воскресенського), спираючись як на радянські, так і на німецькі історичні джерела. На його думку, митрополит загинув від рук нацистських спецслужб, оскільки не виконав вимоги окупаційної влади: на архієрейській нараді в Ризі 5 квітня 1944 р. ухвалити документ, де б було чітко зафіксовано невизнання канонічним обрання в Москві патріарха Сергія (Страгородського). Історик наводить цілу низку документів із відкритих сьогодні архівів нацистської Німеччини про те, як працівники нацистської служби охоронної поліції СД стимулювали проведення такої наради і намагалися коригувати зміст «Звернення». І, хоча дослідник так і не знайшов у давно цілком доступних нацистських архівах жодного документа про ухвалу гітлерівців на ліквідацію Сергія (Воскресенського), він схильний уважати, що це була справа саме їхніх рук. Версію про причетність до вбивства митрополита радянських спецслужб М. Шкаровський відкинув, оскільки для її підтвердження, як він доводить, відсутні архівні матеріали. Відомо, що в Російській Федерації (далі – РФ) архіви з документами Другої світової війни закриті для дослідників як мінімум до середини поточного століття.

Більш обережним у своїх висновках щодо загибелі митрополита Сергія (Воскресенського) був російський дослідник І. Петров. Він послідовно спростував всі головні версії

«нацистського сліду» у вбивстві митрополита, проаналізувавши такі джерела: «Заяву» в органи НКВС архімандрита Філіпа (Морозова) (агента «Крестіка») і протокол допиту керівника СС і поліції в Остланді і Півночі Росії Фрідріха Еккельна від 31 грудня 1945 р. Історик аргументовано показав, що обидва джерела є ненадійними, оскільки їхні автори давали свідчення з метою вигорудити себе і подати потрібну радянським слідчим версію подій. Головним у міркуваннях автора є твердження: «<...> як у радянської, так і в нацистської сторони були свої «рахунки» до Екзарха, адже його незалежна позиція ніяк не могла вписатися в контекст як однієї, так і іншої релігійної політики» (Petrov, 2014: 200). І. Петров схильний утримуватися від однозначного твердження про винуватців загибелі митрополита Сергія (Воскресенського) доти, доки не будуть віднайдені незаперечні архівні матеріали про мотиви, замовників і виконавців злочину.

На нашу думку, з огляду на те, що радянські архіви в РФ є нині практично недоступними, варто вказану проблему розглядати в іншій площині. Варто спробувати оцінити тягар «вини» російського ієрарха, з одного боку, перед нацистами, з іншого – перед радянським режимом загалом і перед його спецслужбами зокрема. Не варто забувати, що митрополит Сергій (Воскресенський) мав тісні контакти з радянськими охоронними відомствами. Його активна діяльність, спрямована на відродження релігійно-церковного життя і збереження відродженої церкви в канонічному зв'язку з Московською патріархією, практично була продовженням об'єднувальної тенденції радянської релігійно-церковної політики 1939–1941 рр. Це не тільки не суперечило інтересам радянського режиму, але значною мірою й відповідало їм. Участь митрополита у пропагандистських акціях окупаційної влади, виголошення славослов'я А. Гітлерові і вермахту, звісно, шкодили справі протистояння нацистським окупантам. Однак для радянських спецслужб це було цілком зрозумілим і допустимим для того, щоб агент не викликав підозри в окупантів. Проте в цій досить делікатній сфері діяльності митрополит припустився, як гадаємо, помилки. В укладеному ним і погодженому з іншими архієреями «Зверненні» від 5 квітня 1944 р. Сергій (Воскресенський) перейшов дуже тонку грань між стандартною пропагандистською заявою і предметною та дошкульною критикою радянської «нової релігійної політики». Незважаючи на тиск із боку окупаційної влади, яка вимагала від митрополита визнання неканонічним обрання в Москві патріарха восени 1943 р., архієрей зміг обійти у «Зверненні» це питання. Але в тій частині документа, де йшлося про «нову релігійну політику» Кремля, митрополит Сергій проявив, на наше переконання, занадто багато полемічного таланту. Ось фрагмент тексту «Звернення Архієрейської Наради в Ризі «Більшовизм є безбожжя і нелюдність»», який прискорив загибель митрополита: «<...> Православні люди! Ми закликаємо вас не піддаватися більшовицьким напучуванням й не вірити більшовицьким обіцянкам! Більшовизм є безбожжя і нелюдність, насильство і брехня.

Чи можна думати, що після двадцяти п'яти років лютого переслідування Церкви більшовики раптом стали її поборниками, після двадцяти п'яти років терористичного зневажання свободи раптом стали її захисниками, після двадцяти п'яти років рабовласницького знущання над Росією раптом перейнялися любов'ю до неї? Було б божевіллям повірити цьому. Сталін не Савл і Павлом не стане» (підкреслення наше – В. Г.; Г. Г.) (Muhin, 1944: 1). Агент НКВС за жодних обставин не мав права заявляти про лицемірство особисто Й. Сталіна. Яскрава проповідницька фраза «Сталін не Савл і Павлом не стане» практично прирекла митрополита на загибель. А спосіб ліквідації архієрея вже був «відпрацьований» на Волині рівно за рік до трагедії на шосе Рига – Каунас.

Релігійно-церковне життя в окупованій нацистами Україні розвивалося не менш драматично, ніж в окупованих країнах Балтії. Тут велику роль відіграла Польська автокефальна православна церква (далі – ПАПЦ). Велика її частина – Волинська єпархія опинилася після розділу Польщі між гітлерівською Німеччиною і сталінським Радянським Союзом у межах радянської України. Це була повноцінна церковна структура з налагодженим релігійним жит-

тям (приблизно 800 парафій, функціонуючі храми, сотні священників, єпископи). ПАПЦ перебувала в канонічному зв'язку із Вселенським патріархатом. Частина парафій Волинської єпархії в міжвоєнній Польщі була українізована, тобто богослужіння в церквах священники проводили українською мовою або старослов'янською з українською вимовою. Процесові українізації сприяв як керуючий єпархією архієпископ Олексій (Громадський), так і його вікарій – Луцький єпископ Полікарп (Сікорський) (Vyshivanyuk, 2007: 75).

Після того, як Волинь, Галичина і Буковина опинилися у складі УРСР, виникла непроста ситуація: релігійно-церковне життя на території всього СРСР, в УРСР також, було практично зведене нанівець, а на новоприєднаних землях воно було допіру цілком повноцінним. Щоб і тут завершити радянізацію і як її складник – подолати релігію і знищити церкву, партійно-урядовому керівництву СРСР потрібно було ліквідувати канонічну залежність православних парафій Волині від закордонного центру – від Константинополя. Для цього й була використана Московська патріархія. Вона отримала завдання від спецслужб негайно провести канонічне перепідпорядкування православних парафій на новоприєднаних землях від Константинопольського патріархату до Московської патріархії. Відразу ж був затверджений алгоритм дій для вирішення цього завдання: архієреї колишньої ПАПЦ мусили прибути до Москви і в Московській патріархії написати прохання про приєднання до Російської православної церкви. Далі, у центральному храмі патріархії відбувалося таїнство покаяння, а за ним молитовне єднання. На Волинь із завданням переконати ієрархів ПАПЦ було направлено митрополита Сергія (Воскресенського), який досить успішно його виконав. Серед тих, хто побував у Москві і формально приєднався до Московської патріархії, був і архієпископ Олексій (Громадський). Очевидно, саме тоді з ним попрацювали співробітники п'ятого (церковного) відділу НКДБ. Тільки цим можна пояснити те, чому ієрарха не розстріляли в числі тисяч заарештованих українців у перші дні нацистського наступу (Vyshivanyuk, 2007: 78). Варто зазначити, що впродовж 1940–1941 рр. Московська патріархія ініціювала висвячення кількох своїх кандидатів у єпископи для Волині. Це робилося для того, щоб мати тут свої перевірені кадри для контролю над релігійно-церковною ситуацією. Єдиним волинським архієреєм, який формально не приєднався до Московської патріархії, був єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) (Smurnov, 2019: 400).

Політика «релігійної свободи», яку застосували нацисти на окупованих територіях СРСР, відкрила шлях до релігійно-церковного відродження в Україні. До цієї справи долучилися ініціативні групи на місцях, колишні священнослужителі, що дивом вижили під час більшовицького терору, а також діячі українського національно-визвольного руху. У перші місяці нацистської окупації на Волині серед віруючих панувала думка, що архієпископ Олексій (Громадський), як етнічний українець і учасник українізації православ'я в міжвоєнній Польщі, очолить процес відродження української православної церкви. Проте невдовзі вони з розчаруванням дізналися, що ієрарх не тільки не підтримав цю тенденцію, але навіть не виявив бажання повернутися в лоно ПАПЦ. 18 серпня 1941 р. архієпископ Олексій скликав у Почаївській лаврі єпископський собор, що затвердив ухвалу про збереження канонічного зв'язку з Московською патріархією й утворення Автономної православної церкви (Smurnov, 2020: 393). У відповідь національно орієнтовані церковні активісти взялися за розбудову Української автокефальної православної церкви, яка канонічно була б зв'язана з Польською автокефальною православною церквою, а через неї – із Вселенським патріархом. Очолив цей процес в окупованій Україні єпископ Полікарп (Сікорський). У лютому 1942 р. в Україні вже існували дві конфесії – Автономна православна церква й Українська автокефальна православна церква. Такий розвиток подій у релігійно-церковному житті України цілком відповідав політиці нацистів у цій сфері. Вони прагнули не допустити створення на окупованих українських землях єдиної церковної структури, яка б могла перешкоджати їхньому пануванню (Stokolos, 2004: 92).

Між обома православними конфесіями розпочалася боротьба за вплив на всій території окупованої України, де бурхливо відроджувалося релігійне життя. «Автономісти» й «автокефалісти» намагалися взяти під свою опіку відроджені до життя численні парафії в містах і селах рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації. Взаємопоборювання конфесій супроводжувалося гострою полемікою. «Автономісти» оголошували «автокефалістів» «неканонічними», «безблагодатними» і навіть «самосвятами». У відповідь останні оголошували «автономістів» «москвофілами», «радянськими агентами» тощо. Міжцерковна боротьба упродовж 1942 р. почала вже заважати окупантам, які вимушені були навіть вживати заходів для заспокоєння опонентів. Непримиримість посилювалася церковним проповідями, у результаті чого на Волині відбулось досить чітке розмежування між парафіями. Місцеве населення добре знало, у якій церкві править «самосвят», а в якій «москвофіл» чи «радянський агент».

Митрополиту (із грудня 1941 р.) Олексію (Громадському), незважаючи на жорстку критику з боку національно орієнтованих церковних активістів, вдалося досить швидко розширити канонічну територію своєї конфесії на всю Наддніпрянщину (Smugnov, 2021: 199). Автономна церква значно посилилася, було створено нові єпархії, для управління якими спішно висвячувалися єпископи. Нацистські окупанти в реалізації своєї релігійної політики на українських землях дотримувалися принципу – у відповідному регіоні України підтримувати слабшу конфесію проти сильнішої. Якщо в одному генерал-комісаріаті переважали автономісти, то окупаційна адміністрація непомітно допомагала автокефалістам і діяла, навпаки, у тому генерал-комісаріаті, де переважали автокефалісти. Отже, обидві конфесії, і АПЦ, і УАПЦ, конфліктуючи одна з одною, залишалися безпечними для окупаційного режиму та брали активну участь у пропагандистських акціях нацистів.

Наприкінці 1942 р. на Волині ситуація істотно ускладнилася. Тут почали формуватися бойові загони партизанів-націоналістів, які згодом стануть відомими під назвою «Українська повстанська армія» (далі – УПА). Особливо активними були підрозділи, підконтрольні Організації українських націоналістів (далі – ОУН). Ворогами для УПА, окрім німців, були бойовики Армії Крайової і радянські партизани. Населення Волині переважно підтримувало повстанців. Зазвичай це були парафіяни УАПЦ. Однак більшість парафій у цьому краї належали АПЦ. Священники цих парафій уже сприймалися значною частиною волинян як вороги, як прихильники Москви і її панування над українцями. Митрополит Олексій (Громадський) не міг не бачити, яка загроза нависла над волинськими священниками-автономістами. Ця обставина, поряд з іншими, змусила його погодитися на пропозицію архієреїв УАПЦ архієпископа Никанора (Абрамовича) і єпископа Мстислава (Скрипника) укласти «Акт поєднання» 8 жовтня 1942 р. в Почаївській лаврі (Zinkevych, 1987: 729–731). Цим Актом проголошувалося створення єдиної автокефальної православної церкви в Україні, а закиди Автономної церкви щодо неканонічності УАПЦ – такими, що не існують. Ця подія викликала радість в автокефалістів і обурення в кількох єпископів АПЦ. Єпархії цих єпископів перебували в регіонах, де підрозділів УПА не було. Лідером опозиції щодо митрополита Олексія (Громадського) через укладання ним «Акта поєднання» став єпископ Пантелеймон (Рудик), правлячий архієрей Київської єпархії. Він навіть запропонував своїм прихильникам відокремитися від очільника АПЦ і створити нову православну конфесію із центром у Берліні (Zinkevych, 1987: 331–333). Критика митрополита Олексія була настільки гострою і небезпека нового розколу настільки реальною, що він на початку грудня 1942 р. оголосив про відкликання свого підпису під «Актом поєднання» (Zinkevych, 1987: 735).

Навесні 1943 р. на Волині посилювався партизанський рух, підрозділи УПА почали проводити бойові акції проти нацистських окупантів. Окрім них, на Волині діяли і групи радянських партизанів. Почастішали напади на військові частини, колони автомашин, склади зі зброєю й амуніцією. У цій напруженій атмосфері сталося вбивство митрополита Олексія (Громадського)

(Pidgajko, 2010: 310). Від очевидців стало відомо, що митрополита 6 травня запросив на зустріч наступного дня до себе, у свою резиденцію в Луцьку, генерал-комісар округи Волинь – Поділля Генріх Шене. Він навіть виділив архієрею свій автомобіль, щоправда, цього разу без охорони. Цей автомобіль обстріляла із засідки біля залізничної станції Смига група бойовиків. На місці загинули всі пасажери автомобіля і водій. Були вбиті секретар консисторії АПЦ протоієрей Федір Юркевич, перекладач Марко Жихарев, водій Олександр Мельничук і сам митрополит. Він отримав шість важких поранень розривними кулями і ще деякий час був живим. Місцеві побоялися дати підводу, щоб перевезти стікаючого кров'ю архієрея до шпиталу. Загиблих підібрали німецькі вояки, які їхали слідом за машиною митрополита. Їх також обстріляли невідомі, кілька солдатів були поранені. В окупаційній пресі повідомлялося, що митрополит став жертвою терористичного акту радянських партизанів.

На відміну від теракту проти митрополита Сергія (Воскресенського), про замовників і виконавців якого існують лише припущення і висновки істориків, про вбивство митрополита Олексія (Громадського) відомо набагато більше. Як це сталося описав у своїх спогадах під заголовком «У наступних і відступах» колишній польовий командир УПА на Кременеччині під час нацистської окупації Максим Скорупський на псевдо «Макс». Книга зі спогадами вийшла у світ у 1961 р. завдяки Українсько-американській видавничій спілці (Чикаго). Макс розповів, що 7 травня 1943 р. він у складі групи бойовиків із підрозділу формації ОУН-мельниківців вийшов на завдання. Партизани мали здійснити напад на військовий автомобіль на дорозі біля с. Смига неподалік від залізниці з метою заволодіння зброєю. Автор, описуючи підготовку до нападу, зазначив, що один із бійців жартома сказав, що вони «уб'ють якогось попа і повернуться додому». Прочекавши в засідці три години, упродовж яких дорогою проїхали дві цивільні машини і жодної військової, бойовики вирішили обстріляти перший автомобіль, який щойно з'явиться. «За кілька хвилин загула таксівка, посипалися стріли, зацокотів кулемет Руського. Машина захиталася, як корабель на морі, і раптом з'їхала в рів. Стріляючи, підбігаємо до машини і своїм очам не віримо: з авта випали чотири трупи, між ними священик і єпископ Олексій (Громадський). Усі жажнулися. Сталася фатальна помилка.

Забрали ми архієрейську течку й шапку, яку він віз у круглій коробці (білий архієрейський клобук) (підкреслення наше – В. Г.; Г. Г.) і чим скорше відійшли в напрямку табору. Думки поділилися, одні говорили по дорозі, що так йому й треба, москвофілові, – він виступав проти української церкви, другі цілком не схвалювали нашого вчинку. Мені самому було соромно, і я вважав цю акцію за страшну помилку й за великий гріх» (Skorupskyi, 1992: 92). Серед деталей розповіді Макса привертає увагу така: окрім документів, які віз митрополит, партизани чомусь забрали із собою абсолютно непотрібний у бойовому повсякденні митрополичий клобук.

Спогади Максима Скорупського, здавалося б, розставили всі крапки над «і» у питанні загибелі глави Автономної православної церкви. Але в розповіді польового командира УПА є фрагмент, який змушує розглянути подію під іншим кутом зору. У ньому Макс розповів про своє перебування в рядах радянських партизанів. Це тривало упродовж січня – квітня 1943 р. У квітні, за словами автора, опинившись перед загрозою арешту, він разом із своїм товаришем втік від них і потрапив до підрозділу українських повстанців-мельниківців (Skorupskyi, 1992: 72–73). І перша ж бойова операція Макса в новому партизанському загоні завершилася такою помилкою. Отже, перед дослідниками постає ціла низка нових пошукових завдань.

Ми ж, усвідомлюючи недоступність основного масиву архівних джерел, які б пролили більше світла на обставини загибелі митрополита Олексія (Громадського), спробуємо встановити, перед ким найбільше «завинив» архієрей своїми діями на посту глави АПЦ, у кого був мотив до злочину. Для нацистів митрополит був абсолютно прийнятною фігурою, він брав активну участь у пропагандистських акціях окупантів, не мав жодних зв'язків із націоналістичним і радянським підпіллям, очолював конфесію, яка протистояла УАПЦ – конфесії, що все

більше драгувала окупаційну владу. Незважаючи на те, що митрополит, поставивши підпис під «Актом поєднання», дещо вийшов за рамки релігійно-церковної політики окупантів, ліквідувати його в нацистів не було жодних мотивів. Так само не було мотивів убивати єдиного архієрея серед єпископату АПЦ, що був готовий іти на компроміс з УАПЦ, і в українських повстанців. У вересні 1943 р. вони захопили і вивезли в ліс єпископа АПЦ Мануїла (Тарнавського), де за співпрацю з нацистами партизанським трибуналом архієрей був засуджений до повішання. Після виконання вироку партизани оголосили про це, поширивши листівку «За зраду – смерть!». Тобто із цього не робилося таємниці (Pidgajko, 2010: 314).

Найбільше митрополит своїми діями «завинив» перед радянськими спецслужбами. Від 18 серпня 1941 р. і до 8 жовтня 1942 р. Олексій (Громадський), незважаючи на тиск і загрози, проводив політику збереження канонічного зв'язку з Московською патріархією, формально увівши таким чином у підпорядкування Москві понад дві тисячі щойно відроджених парафій на окупованих нацистами землях України. Але, уклавши «Акт поєднання» з автокефалістами, митрополит, з погляду радянських органів, «зрадив» їх як агент. Варто зазначити, що радянське партійно-урядове керівництво надзвичайно прискіпливо ставилося до питання збереження під омофором Московської патріархії всіх парафій, які увійшли до її складу упродовж 1940–1941 рр. Так, за активного сприяння НКВС у квітні 1942 р. в м. Ульяновську було проведено архієрейський собор Московської патріархії. Окрім місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського), у його роботі взяли участь 10 архієреїв. Деяких із них доставляли на собор прямо з ГУЛАГу. Тобто в найважчі місяці війни з нацистами радянський уряд виділив матеріальні ресурси, відволік від важливих завдань працівників НКВС і НКДБ для проведення церковного зібрання для суду над «зрадником» єпископом Полікарпом (Сікорським), але, по суті, для винесення вироку за те, що він посмів як голова УАПЦ зазіхнути на мільйони віруючих України, які мали залишатися під церковною владою Москви. Собор російських архієреїв 28 березня 1942 р. затвердив відповідну ухвалу із цього питання – «позбавлення сану, чернецтва і всякого духовного звання». Основні документи Московської патріархії у справі про «зраду єпископа Полікарпа» були оприлюднені у пропагандистській книзі «Правда о религии в России» (Yarushevich, 1942: 141).

Висновки. Митрополити Олексій (Громадський) і Сергій (Воскресенський) із початком німецько-радянської війни залишилися на окупованій території і взяли активну участь у відродженні релігійно-церковного життя. Незважаючи на необхідність брати участь у пропагандистських кампаніях нацистів на окупованих землях, обидва архієреї зробили все можливе, щоб утримати в канонічному зв'язку з Московською патріархією великі православні конфесії, що цілком відповідало інтересам сталінського керівництва. Водночас на певному етапі своєї діяльності архієреї припустилися грубих помилок, які поставили їх у вороже становище щодо релігійно-церковної політики радянського режиму. Оскільки вони перебували в особливих стосунках із радянськими спецслужбами, ці помилки виглядали як «зрада». «Зрадою» став підпис митрополита Олексія (Громадського) під «Актом поєднання» з автокефалістами, «зрадою» став закид особисто Й. Сталіну за лицемірство в запровадженні «нової релігійної політики» у «Зверненні» від 5 квітня 1944 р. митрополита Сергія (Воскресенського). Знаючи з історії ХХ ст. та й із недавніх подій, як жорстоко карали радянські (російські) спецслужби не тільки ворогів, але і своїх «відступників», можна прийняти як найімовірнішу версію загибелі архієреїв – показове покарання «ренегатів» за шкоду, якої завдано радянській релігійно-церковній політиці. Звісно, ця версія потребує верифікації на основі нових архівних матеріалів, які зберігаються в РФ.

References:

1. Ivanov N. (1944) Ubijstvo Ekzarha mitropolita Sergiya [Assassination of Exarch Metropolitan Sergius], *For the Motherland*, № 98(498), p. 1 (in Russian).

2. Muhin V. (1942) Gosposdi, nisposhli Adol'fu Gitleru silu dlya okonchatel'noj pobedy! Germaniya darit 1026 pravoslavnyh duhovnyh knig russkomu ekzarhatu [Lord, send Adolf Hitler strength for final victory! Germany donates 1026 Orthodox spiritual books to the Russian Exarchate], *For the Motherland*, № 73, p. 4 (in Russian).
3. Muhin V. (1944) "Bol'shevizm est' bezbozhie i beschelovechnost". Vozzvanie Arhierejskogo Soveshchaniya v Rige ["Bolshevism is ungodliness and inhumanity". Appeal of the Bishops' Meeting in Riga]. *For the Motherland*, № 81 (481), p. 1 (in Russian).
4. Petrov I. (2014). *Ideologicheskie i nacional'nye aspekty deyatel'nosti pravoslavnogo duhovenstva Baltii i Severo-Zapada Rossii (1940–1945 gg.)* [Ideological and national aspects of the activity of the Orthodox clergy of the Baltic States and North–West Russia (1940–1945)]. (PhD Thesis). Sankt-Peterburg (in Russian).
5. Pidgajko V. (2010). Episkop Vladimiro_Volynskij i Kovel'skij Manuil (Tarnavskij) v istorii ukrainskih cerkovnyh razdelenij 1941–1943 godov [Bishop Vladimiro-Volynsky and Kovelsky Manuil (Tarnavsky) in the history of the Ukrainian church divisions of 1941–1943]. *Bulletin of PSTSU II: History. History of the Russian Orthodox Church*, № 2 (34), pp. 303–322 (in Russian).
6. Shkarovskij M. (2007). *Krest i svastika* [Cross and Swastika]. Moskva: Veche (in Russian).
7. Skorupskyi M. (1992). *Tudy, de bii za voliu (spohady kurinnoho UPA Maksyma Skorupskoho – Maksa)* [There, where there is the fight for freedom (memoirs of the kurinny UPA Maxim Skorupsky–Max)]. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy (in Ukrainian).
8. Smyrnov A. (2019). Rol Mytropolyta Varshavskoho Dionisiia Valedynskoho v konstytuivanni UAPTs formatsii 1942 roku [The role of the Metropolitan of Warsaw Dionysius Valedynski in the UAOC constitution formation in 1942]. *Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors*, № 10, pp. 389–406. DOI: 10.32612/uw.2543618X.2019 (in Ukrainian).
9. Smyrnov A. (2020). Orhanizatsiia Avtonomnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini v roky natsyistskoi okupatsii [Organization of the Autonomous Orthodox Church in Central and Eastern Ukraine during the Nazi Occupation]. *Zaporizhzhia Historical Review*, № 2, pp. 94–99 (in Ukrainian).
10. Smyrnov A. (2021). *Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoiu zirkoiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny* [Between the Cross, the Swastika and the Red Star: Ukrainian Orthodoxy during the Second World War]. Odesa: Oldi+ (in Ukrainian).
11. Stokolos N. (2004) Konfesiina polityka okupatsiinoi administratsii reiskhkomisariatu "Ukraina" v 1941 – 1942 rr. [Confessional policy of the occupation administration of the Reich Commissariat "Ukraine" in 1941–1942]. *Historikal Journal*, № 3, pp. 91–111 (in Ukrainian).
12. Vasil'eva O., Kudryavcev I., Lykova L. (ed.) (2009). *Russkaya Pravoslavnaya Cerkov' v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Sbornik dokumentov*. Moskva: Izdatel'stvo Krutickogo podvor'ya Obshchestvo lyubitelej cerkovnoj istorii (in Russian).
13. Vedeneev D. (2016). *Ateisty v mundirah. Sovetskie specsluzhby i religioznaya sfera Ukrainy* [Atheists in uniform. Soviet special services and the religious sphere of Ukraine], Moskva: Algoritm (in Russian).
14. Vyshivanyuk A. (2007). Mitropolit Aleksij (Gromadskij) – Ekzarh Ukrainskoj Avtonomnoj Pravoslavnoj Cerkvi (1941–1943) [Metropolitan Alexy (Gromadskii) – Exarch of the Ukrainian Autonomous Orthodox Church (1941 – 1943)]. *Bulletin of PSTSU II: History. History of the Russian Orthodox Church*, no. 4 (25), pp. 71–95 (in Russian).
15. Yarushevich N. (ed.) (1942). *Pravda o religii v Rossii* [The truth about religion in Russia], Moskva: Moskovskaya patriarhiya (in Russian).
16. Zinkevych O., Voronyn O. (ed.) (1987). *Martyrolohiia ukrainskykh tserkov u chotyrokhtomakh. Tom I. Ukrainska Pravoslavna Tserkva* [Martyrology of the Ukrainian churches in four volumes Volume I The Ukrainian Orthodox Church], Toronto – Baltymor: "Smoloskyp" im. V. Symonenka (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-6>

THE PECULIARITIES OF LEGAL CERTAINTY IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

Mariia Dmytriieva,

Postgraduate Student

Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-6082-5950

E-mail: mariyadm83@gmail.com

Abstract. Based on the analysis and generalization of scholars' scientific standpoints and the ECHR case-law, the author justifies the peculiarities of legal certainty in criminal proceedings. The article proves that in criminal proceedings, legal certainty implies predictability and clarity of its procedure and consequences as well as the legal status of its participants and other persons whose rights and legitimate interests are affected. Taking into account the principle of legal certainty, the general requirements to be met in criminal proceedings include the compliance of criminal procedural legislation with the requirements of legal methods; absence of conflicts; ensuring legal unambiguity and confidence in the legal consequences of the proceedings; finality of the decision of the case. Certainty is evident at all stages of the criminal procedural activity (pre-trial investigation, trial, appeal and review of sentences, execution of court decisions), with the special formal requirements made for each of them. Prohibition of double jeopardy (non bis in idem) is an important procedural rule, which is directly related to the principle of legal certainty.

Key words: Criminal proceedings, human rights, legal certainty, legal uncertainty, law enforcement, case law, ECHR judgements, court decisions.

Introduction

The rule of law and justice in the country largely depends on the quality and effectiveness of law-making and law enforcement activities, which, among other things, constitute the principle of legal certainty. The dynamic nature of public relations and progressive legal development require legal certainty, on the one hand, as well as flexibility and effectiveness of legal regulation, on the other hand. The relevance, practical and theoretical significance of the study is also reinforced by Ukraine's political and legal development being oriented towards European integration, approximation to the European legal space as well as its need to comply with international legal standards. All the above stated determines the general context of the study and consideration of the ECHR practice.

The spread of the COVID-19 pandemic, combined with other global challenges and threats, has resulted in the weakening of the rule of law in more than half of the countries of the world, which is confirmed by the data provided in the Rule of Law Index 2021 (World Justice Project Rule of Law Index). According to it, 84.7% of the world's population (6.5 billion people) live in the countries where the rule of law is declining. The problems can be traced primarily in such areas as restrictions on the powers of governments, public participation, freedom of thought and expression, freedom of assembly, equality of rights and non-discrimination. The number of delays in carrying out administrative, civil and criminal proceedings increased in 94% of the countries covered by the given Index (World Justice Project (WJP), 2021).

Under such conditions, the study of theoretical and legal aspects of legal certainty in criminal proceedings has acquired particular importance and relevance, with practical and theoretical significance.

The analysis of recent research and publications

The principle of legal certainty has been an issue to research by domestic and foreign scientists over the past decade. The principle of legal certainty was most thoroughly studied within the framework

of the theory of state and law, in particular in the context of the principles of law (V. Horodovenko, S. Holovaty, S. Pogrebnyak, Yu. Matvieieva, M. Mahrelo, S. Serohin, G. Ogneviuk); legislative definitions (A. Khvorostiankina); judicial law-making (Yu. Matvieieva, A. Pryimak). Considerable attention was paid to the principle of legal certainty within the framework of constitutional law (M. Hultai, S. Rabinovych, I. Kyianytsia).

In its practice, the Constitutional Court of Ukraine focuses on the problems of implementing legal certainty in the field of law-making. In particular, in the Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 5-rp/2005 dated September 22, 2005, para 5.4 reads that the requirement of legal certainty follows from the constitutional principles of equality and justice and means clarity and unambiguity of a legal norm, since otherwise its uniform application cannot be ensured, unlimited interpretation in law enforcement practice cannot be excluded, which inevitably results in arbitrariness (The Constitutional Court of Ukraine (CCU), 2005). The Constitutional Court standpoint is that legal certainty is an important tool for ensuring the inviolability of constitutional human rights and building a fair rule of law.

A similar opinion is set out in the Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 17-rp/2010 dated June 29, 2010, which says that “One of the elements of the rule of law is the principle of legal certainty which states that restriction of the fundamental human and citizens’ rights and implementation of these restrictions are acceptable only on condition of ensuring predictability of application of the legal norms established by these restrictions. In other words, restriction of any right should be based on the criteria which provide a person with the possibility to distinguish lawful behaviour from unlawful behaviour, and to foresee legal consequences of his/her behaviour” (CCU, 2010).

Certain aspects of legal certainty were considered in the context of EU law (L. Bogacheva, T. Vavrynychuk, P. Huivan, V. Muraviova, V. Kernz, V. Opryshko, R. Petrov, O. Streltsova, A. Tatham, T. Hartley).

Within the framework of the philosophy of law, the issues of legal certainty were addressed in the context of the principle of justice (R. Pozner, F. A. von Hayek). The historical and legal aspect of legal certainty was studied by V. Pankratov, Ye. Orach, and I. Rekhtina.

As far as sectoral legal sciences are concerned, legal certainty is studied in the light of its subject. Thus, in administrative law, legal certainty is analysed in the context of state authorities’ activities (I. Tsesar).

The analysis of scientific sources shows that certain issues and aspects of legal certainty with regard to the features of legal certainty in law enforcement, in particular in criminal and civil proceedings, have not been studied sufficiently. The limited size of the given paper only enables us to focus on understanding the features of legal certainty in criminal proceedings. Thus, the issues of legal certainty in civil proceedings shall be the topic of a separate scientific research.

The purpose of the paper

The paper aims to substantiate the peculiarities of the principle of legal certainty in criminal proceedings as a premise for ensuring human rights based on ECHR decisions.

Materials and methods of the research

The study uses subject-based philosophical and ideological approaches, in particular, civilizational and axiological ones, in order to understand the role and significance of legal certainty in protecting human rights and ensuring justice. Among the general scientific methods used, there was a dialectical method, which provided an opportunity to consider the principle of legal certainty in development as well as interrelation with the principle of the rule of law; a structural and functional method, which was used to clarify the essence, content and features of the principle of legal certainty; a doctrinal method, which was applied in interpreting the content and correlation of the principles of the rule of law and legal certainty; a statistical method, which was used for the analysis and generalization of the problems of legal certainty in criminal proceedings. The paper also uses the methods of analysis, synthesis, generalization, systematization, and comparison.

The normative and empirical basis of the research is the legislation of Ukraine, judicial practice of the Constitutional Court and the ECHR, international legislation, statistical data, and scientific sources.

Results and discussion

The provision, according to which legal certainty is considered in an indissoluble connection with the principle of the rule of law, is common both in the legal doctrine and judicial practice. This is confirmed by the results of the study conducted by the Venice Commission, which, in its Report on the Rule of Law dated March 25-26, 2011, came to the conclusion that the core elements of the principle of the rule of law are as follows: 1) legality, including a transparent, accountable and democratic process for enacting law; 2) legal certainty; 3) prohibition of arbitrariness; 4) access to justice before independent and impartial courts; 5) respect for human rights; and 6) non-discrimination and equality before the law. According to para 44 of the report, the principle of legal certainty is of extreme importance for ensuring confidence in the judicial system and respect for the Rule of Law (European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 2011, April 4).

In the Ukrainian legal science, the principle of legal certainty is considered in both narrow and broad senses. In a narrow sense, it implies a set of requirements for a legal norm, which include its clarity, unambiguity, and simplicity. In this sense, legal certainty is often limited to law-making. Therefore, the opinions of those researchers who adhere to a broader approach to the interpretation of legal certainty seem more appropriate. Thus, L. Bogacheva (2013), comparing the principle of legal certainty in the European and Ukrainian law, considers it as a set of requirements for the procedures of law-making and law enforcement (p.1); S. Pogrebnyak (2009) clearly identifies two groups of requirements within legal certainty: 1) requirements for the norms of law (normative legal acts); 2) requirements for their application (p. 32); A. Pryimak (2010) emphasizes that the principle of legal certainty is advisable to consider in a broad sense, which provides for a set of requirements not only for law-making but also for law enforcement (p. 53-54). In the context of the above-mentioned, A. Pryimak's reasoning for identification of the requirements, which follow from the principle of legal certainty, is of relevance as well. He identifies the three groups of requirements, namely:

1) requirements for the certainty of legislation, which provide for unambiguous formulation of legal norms, mandatory publication of normative legal acts, absence of unpredictable changes in legislation and stability of legal norms;

2) requirements for the certainty of authorities, which provide for efficient distribution of authorities between the branches of state power, availability of a special-permissive type of legal regulation of state bodies' activities, a clear definition of the discretionary powers' limits and exclusive legislative embodiment of executive bodies' authorities;

3) requirements for the certainty of court decisions, which provide for the impossibility of cancelling a final court decision that has entered into force, and the requirement to ensure the execution of court decisions (p. 54–55).

Yu. Matvieieva (2019) took even a more thorough approach to the requirements of legal certainty by distinguishing between the requirements for law-making and law-enforcement activities. According to Matvieieva, the requirements for law-enforcement activities consist in “strict compliance with the norms of laws and other normative legal acts, individual action acts; consistency of law-enforcement acts adopted in similar cases; validity of law-enforcement acts, in particular, court decisions; consistent compliance with legal positions formulated by higher courts; strict execution of court decisions” (p. 5).

It should be noted that the views on the essence and purpose of legal certainty in civil and criminal proceedings also differ. We share the opinion of those scientists who believe that it is limited and incorrect to exclusively identify legal certainty with regulation stability and consequences of a final court decision, since the result of criminal proceedings is not always associated with issuance of a judicial act. In addition, in criminal proceedings, the need for certainty always arises before the

trial on the merits, in particular, during the pre-trial investigation, which is a mandatory stage of the criminal proceedings. We believe this position is fair, taking into consideration the specifics of criminal proceedings, which are not exclusively limited to trial but include various forms of procedure with special formal requirements established. Violation of a form of procedure entails the purposelessness of criminal proceedings as a whole, so the uncertainty of the criminal adjective legislation, unpredictability of the exercise of rights, obligations, and powers in the implementation of proceedings should be minimized.

In his treatise *On Crimes and Punishments*, C. Beccaria (1995) wrote with regard to the issue considered above: “When the rule of right, which ought to direct the actions of the philosopher as well as the ignorant, is a matter of controversy, not of fact, the people are slaves to the magistrates” (p. 78). Thus, we can conclude that legal certainty in criminal proceedings implies predictability and unambiguity of the procedure, outcomes, and legal status of its participants in so far as it affects their rights and legitimate interests.

Reflecting on the specifics of legal certainty in criminal proceedings, we should take into account the criteria (indicators) of the Rule of Law Index 2021. As a combined indicator, it is made on the basis of data obtained from expert sources and public opinion polls in 139 countries and covers eight key factors: 1) Constraints on Government Powers; 2) Absence of Corruption; 3) Order and Security; 4) Fundamental Rights; 5) Open Government; 6) Regulatory Enforcement; 7) Civil Justice; 8) Criminal Justice. When measuring Criminal Justice (factor 8), the following sub-factors are considered: 8.1 Criminal investigative system is effective; 8.2 Criminal adjudication system is timely and effective; 8.3 Correctional system is effective in reducing criminal behaviour; 8.4 Criminal justice is impartial; 8.5 Criminal justice is free of corruption; 8.6 Criminal justice is free of improper government influence; 8.7 Due process of the law and rights of the accused (WJP, 2021, p. 19).

According to the Rule of Law Index 2021, Ukraine has the worst indicators in terms of Criminal Justice along with the Absence of Corruption (0.37 and 0.33, respectively). As far as the other factors are concerned, the index of Constraints on Government Powers makes up 0.47, while that of Open Government is 0.57; the factor of Fundamental Rights accounts for 0.61, of Order and Security – 0.75. The following two factors show lower indicators: 0.44 for Regulatory Enforcement, and 0.54 for Civil Justice respectively (WJP, 2021, p. 168). This, among other things, indicates the problems of legal certainty in criminal proceedings as well as the need to take into account the legal standards and legal provisions established, particularly in the ECHR case-law.

The analysis of scientific sources and the ECHR case-law has enabled us to make several generalizations and conclusions regarding the principle of legal certainty in criminal proceedings, which includes the requirements that follow:

- compliance of the criminal adjective legislation with the requirements of legal methods: this general rule is particularly important for the criminal procedural field, since most national legal systems assume that legal regulation of such legal relations should take place on the basis of the criminal adjective legislation exclusively. Despite the fact that this principle is mainly seen in law-making, it is also important for law-application, as the legal uncertainty of the criminal procedure form makes it impossible to carry out effective and fair criminal proceedings, adversely affects the legal status of citizens and can have negative consequences for their rights and legitimate interests;
- absence of conflict: contradictions in criminal procedural norms are unacceptable, since they result in complication and excessive bureaucratization of the proceedings, increased number of unintentional errors on the part of proceedings participants, and may also lead to abuse of rights and powers by subjects, which is contrary to the proceedings’ objectives and principles. Among the methods of combating conflicts, researchers distinguish regulation and alteration of laws, judicial interpretation of conflict rules, direct application of generally recognized fundamental principles of law, and resort to the rules regulating settlement of conflicts. The use of the latter method in criminal

proceedings is debatable: some scientists do not recognize the possibility of using legal analogy and inference from general principles of law in criminal proceedings due to the fact that their use is clearly prohibited in criminal law. However, it is obvious that resolution of all situations within investigation at the legislative level is impossible, given the complexity and specifics of the criminal proceedings. In this case, it is advisable that the General Criminal Procedure norms, including the principles of Criminal Procedure, should be adapted to the specific situation in practice;

- ensuring legal unambiguity and confidence in the legal consequences of the proceedings: this requirement covers ensuring the pre-trial significance of the judicial act, proper execution of the sentence, occurrence of the legal consequences established in the decision taken, proper implementation of the rights and requirements of the law during the pre-trial investigation and criminal proceedings as a whole.

In addition, we believe it would be appropriate to group the requirements of legal certainty in criminal proceedings depending on the stage of proceedings into the requirements for pre-trial investigation (grounds and procedure for opening criminal proceedings, legal status of participants in pre-trial investigation, procedure for determining jurisdiction, requirements for evidence, process of proof, terms of pre-trial investigation, requirements for investigative actions, grounds and procedure for closing proceedings), the requirements for trial (stability and finality of court decision, content requirements, enforcement of sentences and other judicial acts), requirements for appeal and review of judicial acts.

The relevance and significance of the legal certainty issues are also reinforced by anticorruption-oriented activities of some newly established anti-corruption bodies in Ukraine, legal uncertainty and fragmentation of their powers in many cases. Thus, despite the status of specialized anti-corruption body, the National Bureau is not a body of exclusive jurisdiction in corruption proceedings. Moreover, pre-trial investigation of those crimes is carried out by the National Police, the Security Service of Ukraine, and the State Bureau of Investigation. In addition, a prospective creation of the Financial Investigation Bureau as a special law enforcement agency for investigation of economic crimes will also raise the issue of dividing powers in this area. Such legal uncertainty and fragmentation of powers adversely affects anti-corruption activities, since it leads to numerous interagency conflicts and complicates the conduct of pre-trial investigations in criminal proceedings. In our opinion, it is more appropriate to concentrate the powers for investigation of corruption crimes within one body with the mandatory provision of necessary material resources and employees of proper qualifications.

In the context of compliance with the principle of legal certainty in criminal proceedings, the problem of repeated prosecution (*non bis in idem*) is of considerable interest as well. Thus, Article 4 para 1 of the Protocol No.7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms establishes that “No one shall be liable to be tried or punished again in criminal proceedings under the jurisdiction of the same State for an offence for which he has already been finally acquitted or convicted in accordance with the law and penal procedure of that State” (Council of Europe, 2003). As follows from the above definition, in international practice, the *non bis in idem* rule is considered as a criminal law principle specific to the branch.

A broader view of the concept under consideration has been formed in the scientific literature. Thus, G. Ogneviuk (2019) emphasizes on the need to include the principle of inadmissibility of a person’s repeated prosecution into the idea of legal certainty, since the latter is closely related to it: in particular, variability of liability types and unpredictability of their application do not allow a person to realize the offense severity, predict the scope and nature of negative consequences to be incurred, and therefore creates a threat of uncertainty (p. 113). However, today the principle of double jeopardy inadmissibility is mainly considered as specific to the branch, which has resulted in the unjustified narrowing of its essence and scope of application.

We share the opinion of those scholars who consider the category of *non bis in idem* in two aspects: 1) material, that is prohibition to determine the same criminal act under several articles of the criminal

law simultaneously, in case the norms contained in it relate to each other as the general and special or part and the whole; prohibition of double consideration of the same circumstance simultaneously when qualifying a crime and determining the type and measure of liability by court; 2) procedural, that is, prohibition of repeated criminal prosecution of a person for a crime, for which this person has already been convicted or acquitted. In this sense, the *non bis in idem* rule partially coincides with the principle of court decision stability that has entered into legal force, since it is aimed at guaranteeing and ensuring the stability and certainty of the legal status of the person concerned, and therefore should be considered a content component of the principle of legal certainty.

The issue of applying the principle of *non bis in idem* in cases where a person's act covers several offenses that can be classified under different articles of the law is of importance for ensuring legal certainty. The analysis of the European judicial practice on this issue enables us to conclude that it is contradictory. Thus, in para 338 of the Judgment in the case 'Aalborg Portland A/S and Others v Commission of the European Communities', the Court of European Communities declares that application of the principle *ne bis in idem*, which is recognized as one of the fundamental principles of Community Law, is subject to the threefold condition of identity of the facts, unity of offender and unity of the legal interest protected (Commission of the European Communities (CEC), 2004).

The opposite position was held by the Court of European Communities in several judgments given in criminal proceedings, according to which the *non bis in idem* principle is based on the sole criterion – identity of the material acts, understood as the existence of a set of concrete circumstances which are inextricably linked together in time, in space and by their subject-matter (European Court Reports, 2007). On the other hand, a subjective link between acts is not a basis to regard them as the "same acts", whereas the application of the double jeopardy principle is either irrespective of the legal classification given to acts or the legal interest protected.

To resolve the issue of the legality of applying liability measures in such cases, the judicial practice of the European Court of Human Rights has provided several approaches to determining the identity of committed offenses:

- *idem factum*: this position focuses on the concept of "the same acts", irrespective of the legal classification given to them. Thus, in the case "Gradinger v. Austria", the applicant was convicted of causing death by negligence and fined for driving under the influence of alcohol. Based on the results of the given case examination, the court found that, despite the fact that the provisions in question differed not only as regards the designation of the offences but also as regards their nature and purpose, there occurred double prosecution, since the decisions in both cases were based on the same acts committed by the applicant (European Court of Human Rights (ECHR) 1995, October 23);
- *concorrs ideal d'infractions*: the acts of the perpetrator, of which he has been convicted, are the same, but constitute various offences that can be considered within different proceedings (Oliveira v. Switzerland, Goktan v. France). In this case the fact that separate offences, even if they are all part of a single criminal act, are tried by different courts is not decisive;
- concept of *essential elements* of an offense: criminal prosecution is allowed in case various offenses are based on a single criminal act (Franz Fischer v. Austria). The court emphasizes that it is necessary to additionally establish whether the offences in question differ in their essential elements being the aim, intent, or nature of the act (action or omission), severity of offenses, and their consequences (ECHR 2001, May 29). This approach is also applied when deciding on classification of offenses committed as a single criminal act, in the case of competition of criminal law norms. In the already mentioned case "Franz Fischer v. Austria", the ECHR stressed that in the competition of general and special norms, the qualification of an offense and criminal prosecution for only one of them is sufficient.

Thus, the ECHR proceeds from the fact that the decision on double jeopardy in each specific case should be taken, given the actual circumstances of the case, their analysis in terms of identity,

inextricable links between them as well as their proof. As for the legal qualification of an offense, given the differences in the legal systems of states that fall under the jurisdiction of the Court, its application should not be a priority, since this approach significantly restricts human rights.

Another debatable issue directly related to the implementation of the requirements of legal certainty in criminal proceedings is the problem of compliance with the principle of prosecution solely on the basis of law (*nullum crimen sine lege*) in proceedings based on peremptory international norms (*jus cogens*), in particular, the principles of international law and norms with regard to international crimes. Thus, Article 7 of the Convention prohibits criminal punishment of a person on account of any act or omission which did not constitute a criminal offence under national or international law at the time when it was committed (Council of Europe, 2003). Similar provisions are embodied in Article 22 of the Rome Statute of the International Criminal Court, which additionally requires that the definition and interpretation of a crime shall be strictly construed. These provisions actually prohibit the application of criminal law by analogy and accept a clearly formulated provision of the relevant law as the only legal basis for criminal punishment (International Criminal Court, 2011).

However, Article 7 para 2 of the Convention contains a reservation that *nullum crimen sine lege* notion shall not prejudice the trial and punishment of any person for any act or omission which, at the time when it was committed, was criminal according to the general principles of law recognised by civilised nations (Council of Europe, 2003). It is obvious that such offenses include violations of peremptory norms and principles of international law, which infringe on the international legal order and security, cause concern to the entire international community and are recognized as international crimes.

For the first time, the list of such crimes was defined by the Charter of the Nuremberg Tribunal in 1945, which became a significant contribution of the International Military Tribunal to the development of both the institution of international criminal liability and international law in general. According to Article 6 of the Charter, crimes for which there shall be individual criminal liability are as follows:

- crimes against peace: namely, planning, preparation, initiation or waging of a war of aggression, or a war in violation of international treaties, or participation in a common plan or conspiracy for the accomplishment of any of those actions;
- war crimes: namely, violations of the laws and customs of war;
- crimes against humanity: namely, murder, extermination, enslavement, deportation and other inhuman acts committed against any civilian population, before or during the war, or persecutions on political, racial or religious grounds in execution of or in connection with any crime (United Nations, 1949). With regard to this category of offenses, the Charter emphasizes that such actions are recognized as crimes whether or not in violation of the domestic law of the country where perpetrated, which provides for classifying the given provisions as norms for direct action subject to immediate application.

Thus, criminal liability for international crimes, which represent major violations of generally recognized principles of international law and fundamental human rights, directly follows from international law. However, the construction of the relevant legal provision contains an element of uncertainty, which allows for a broad interpretation of this category. In addition, taking into account the peculiarities of international law and the international legal system, when implementing the provisions, the relevant issues are exposed to risk of excessive politicization, which shall adversely affect the legal status of persons whose interests are affected, and the rule of law in general. Nevertheless, despite the said risks, we consider such a deviation from the principle of legal certainty to be appropriate, since an increased number of armed conflicts, further expansion of international terrorism and expansionism, transformation of forms and methods of conducting military conflicts necessitate the proper legal response.

Conclusions

In criminal proceedings, legal certainty implies predictability and clarity of the procedure, outcomes, legal status of its participants as well as of other persons whose rights and legitimate

interests are affected. Taking into account the principle of legal certainty, the general requirements to be met in criminal proceedings include the compliance of criminal procedural legislation with the requirements of legal methods; absence of conflicts; ensuring legal unambiguity and confidence in the legal consequences of the proceedings; finality of the decision of the case. Certainty is evident at all stages of the criminal proceedings (pre-trial investigation, trial, appeal and review of sentences, execution of court decisions), with the special formal requirements made for each of them. Prohibition of re-holding a person liable for the same actions (non bis in idem) is an important procedural rule, which is directly related to the principle of legal certainty.

References:

1. Beccaria C. (1995) *O prestupleniyakh i nakazanikh* [On Crimes and Punishments]. Moscow: Stels. (in Russian)
2. Bogacheva L. L. (2013) *Pryncyp pravovoji vyznachenosti v jevropsjkomu i nacionaljnomu pravi (zmistovna kharakterystyka)* [The principle of legal certainty in European and National Law (meaningful response)]. *Teoriia i praktyka pravoznavstva* [Theory and practice of jurisprudence] (electronic journal), vol. 2, no 4, pp. 70–83. Retrieved from: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6063> (accessed 10 October 2021).
3. Commission of the European Communities (2004) *Aalborg Portland A/S and Others v. Commission. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 7 January 2004 in Joined Cases C-204/00 P, C-205/00 P, C-211/00 P, C-213/00 P, C-217/00 P and C-219/00 P*. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62000CJ0204&qid=1622712814831&from=EN> (accessed 9 July 2021).
4. Constitutional Court of Ukraine (2005) *Rishennja Konstytucijnogho Sudu Ukrainy № 5-rp/2005 vid 22.09.2005 r* [The Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 5-rp/2005 dated September 22, 2005]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#top> (accessed 9 July 2021).
5. Constitutional Court of Ukraine (2010) *Rishennja u spravi za konstytucijnym podannjam Upovnovazhenogho Verkhovnoji Rady Ukrainy z prav ljudyny shhodo vidpovidnosti Konstytuciji Ukrainy Zakonu Ukrainy 'Pro miliciju'* [The Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 17-rp/2010 dated June 29, 2010 in the case upon the constitutional petition of the Authorised Human Rights Representative of the Verkhovna Rada of Ukraine on conformity with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine “On Militia”]. *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, no 5, pp. 11–17. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (accessed 10 July 2021).
6. Council of Europe (2003) *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocol No. 11 with Protocol Nos. 1, 4, 6, 7, 12 and 13*. Retrieved from: <https://polis.osce.org/convention-protection-human-rights-and-fundamental-freedoms-amended-protocol-no11#:~:text=The%20convention%20affirms%20the%20obligation,family%20life%2C%20freedom%20of%20thought> (accessed 10 July 2021).
7. European Court of Human Rights (1995, October 23) *Case of Gradinger v. Austria* (application № 15963/90). Judgment. Strasbourg, 23 October 1995. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57958> (accessed 10 July 2021).
8. European Court of Human Rights (2001, May 29) *Case of Franz Fischer v. Austria* (application no. 37950/97). Judgment. Strasbourg, 29 May 2001. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/fre-press?i=001-59475> (accessed 10 July 2021).
9. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) (4 April, 2011) *Report on the Rule of Law Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary meeting (Venice, 25-26 March 2011)*. Retrieved from: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e) (accessed 10 July 2021).
10. European Court Reports (2007) *Judgment of the Court (Second Chamber) of 18 July 2007. Criminal proceedings against Norma Kraaijenbrink. Case C-367/05. ECLI identifier:*

- ECLI:EU:C:2007:444. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:62005CJ0367> (accessed 15 August 2021).
11. International Criminal Court (2011) Rome Statute of the International Criminal Court. Retrieved from: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (accessed 09 September 2021).
 12. Matvieieva Yu.I. (2019) *Pryncyp pravovoji vyznachenosti jak skladova verkhovenstva prava* [The principle of legal certainty as a component of the rule of law] (PhD thesis), Kyiv: National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. Retrieved from: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16530/Matvieieva_Pryntsyp_pravovoi_vyznachenosti_yak_skladova_verkhovenstva_prava_dysertatsiia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (accessed 15 August 2021).
 13. Ogneviuk G.Z. (2019) Legal certainty and inadmissibility of double jeopardy: issues of theory and practice. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, vol. 26, no 4, pp. 108–118.
 14. Pogrebnyak S.P. (2009) *Osnovopolozhni pryncypy prava* [Fundamental principles of law] (Abstract of Doctoral thesis), Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine.
 15. Pryimak A.M. (2010) Pryncyp pravovoji vyznachenosti: ponjattja ta okremi aspekty [The principle of legal certainty: concept and particular aspects]. *NaUKMA Research Papers. Law*, vol. 103, pp. 53–55.
 16. United Nations (1949) Charter of the International Military Tribunal – Annex to the Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis (“London Agreement”), 8 August 1945. Retrieved from: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b39614.html.1>. (accessed 03 July 2021).
 17. World Justice Project (2021) World Justice Project Rule of Law Index 2021. Retrieved from: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf> (accessed 03 July 2021).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-7>

КРИТЕРІЇ ТА ОЗНАКИ СТИЛІВ МАТЕРИНСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДИТИНИ, ЯКА МАЄ ВІДХИЛЕННЯ У ПСИХОФІЗИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Ольга Зіборова,

*аспірантка кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна)*

ORCID ID: 0000-0003-3275-1119

ailin0994@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто процеси формування материнського ставлення в разі порушень розвитку дитини як варіанта поведінки особистості у стресогенній ситуації. Досліджено особливості та виокремлено складники психотравми матері, її посттравматичної поведінки під час народження та виховання дитини з відхиленнями психофізичного розвитку. Проведений аналіз наукової літератури та діагностика материнського ставлення дозволили визначити системостворювальні симптомокомплекси (життестійкість, суб'єктивне благополуччя, емоційний інтелект), складники яких постають механізмами формування стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами. Виявлені відмінності ознак материнського ставлення до здорової дитини та до дитини з особливими потребами сприятимуть підвищенню ефективності застосування індивідуального підходу у психокорекції й оптимізації материнсько-дитячої взаємодії в сім'ї, що виховує дитину з особливими потребами.

Ключові слова: дитина з особливими потребами, материнська поведінка, девіації, критерії й ознаки стилю материнського ставлення, оптимізація материнсько-дитячих взаємин.

CRITERIA AND CHARACTERISTICS OF MOTHER'S ATTITUDES TOWARDS A CHILD WHO HAS A DEVIATION IN PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENT

Olga Ziborova,

*Postgraduate Student of the Department of Theory and Methods of Practical Psychology
K.D. Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University (Odessa, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0003-3275-1119

ailin0994@gmail.com

Abstract. The article considers the processes of formation of maternal attitude in disorders of child development, as a variant of personality behavior in a stressful situation. The peculiarities and components of the mother's psycho-trauma, her post-traumatic behavior at birth and upbringing of children with mental and physical disabilities are studied. The analysis of the scientific literature and the diagnosis of maternal attitude allowed to identify system-forming symptom complexes (vitality, subjective well-being, emotional intelligence), the components of which are mechanisms for shaping the style of maternal attitude to children with special needs. The identified differences in the characteristics of the mother's attitude to a healthy child and a child with special needs will help increase the effectiveness of the individual approach to psychocorrection and optimize maternal-child interaction in a family raising a child with special needs.

Key words: style of maternal attitude, child with special needs, deviations, optimization of maternal-child relationships, maternal behavior, criteria and features of style.

Вступ. Розроблення актуальних питань психології материнства останніх десятирічь доводить, що у становленні та реалізації материнсько-дитячої взаємодії визначальним є поняття «материнське ставлення». У дослідженнях Л.І. Божович, А.Я. Варга, Д. Винникотт, С. Герхардт, В.І. Перегуди й інших авторів показано, що материнське ставлення є інтегративною характеристикою материнської поведінки, що створює для дитини унікальну ситуацію розвитку, у якій

формується індивідуально-типологічні й особистісні властивості дитини. У разі відхилень у психофізичному розвитку дитини материнське ставлення може зазнавати девіацій, що негативно впливає на психічний розвиток та соціалізацію дитини. Тенденція зростання кількості дітей зі складними патологіями розвитку в усьому світі загострює проблему девіацій материнсько-дитячих взаємин, що зумовлює актуальність дослідження засобів оптимізації материнської поведінки під час виховання дитини з особливими потребами.

Аналіз досліджень і публікацій. У працях С.Д. Забрамної, К.С. Лебединської, В.В. Лебединського, Е.М. Мастокової, М.С. Певзнер, У.В. Ульяновської визначено, що розвиток дитини в умовах дизонтогенезу потребує спеціального корекційно-розвивального середовища, яке створюється в сім'ї дитини з особливими потребами та може забезпечити її оптимальний розвиток. Сім'я розглядається як системоутворювальна детермінанта в соціально-культурному статусі дитини з особливими потребами, яка спрямовує її подальший психофізичний та соціальний розвиток. Створення адекватних умов для розвитку та соціалізації дитини з відхиленнями в розвитку ускладнюється психологічною травмованістю батьків, насамперед матері. Материнсько-дитячі взаємини в такому разі порушуються не тільки внаслідок відхилень психофізичного розвитку дитини, а й за наявності особистісних деформацій матері, які проявляються у вигляді поведінкових дезадаптацій та неадекватних форм взаємодії із зовнішнім світом, зокрема і з дитиною.

Порушення материнсько-дитячої взаємодії внаслідок первинного дефекту в дитини розглядається в багатьох дослідженнях (В.А. Абабков, А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, С.Б. Болтivecь, Н.О. Белопольської, В.М. Башина, М.О. Іпполітова, А.А. Москаленко, В.С. Мухина, В.У. Костюк, О.С. Никольська, М.М. Либлінг та інші автори). У зазначених дослідженнях визначаються напрями компенсації певного дефекту дитини, розроблені підходи та методики психокорекції взаємодії матері з дитиною певної нозології. У роботах Т.Г. Горячової, І.Б. Іванової, В.В. Вишневецького, Р.Ф. Майромяна, Л.М. Шипициної, Е.Г. Ейдемиллера, В.В. Юстицкиса й у працях С. Герхардт, Р. Дарлінга, К. Левина, Д. Майера, Р. Мея, М. Селімана, В. Сатір, Г. Сельє, Г. Фюр, Р. Хилла й інших авторів у центрі уваги постають порушені через аномальність розвитку дитини психологічні взаємини в сім'ї. Так, у роботі М. Семаго та Р.Ф. Майромяна виділені 4 фази реакції батьків на народження дитини з особливими потребами – стресовий стан; негативізм, заперечення діагнозу; депресивний стан; соціально-психологічна адаптація. М. Селіман та Р. Дарлінг визначають складники адаптації батьків до аномальності розвитку дитини: нормалізацію, участь у громадському житті, альтруїзм та примирення, але автори вважають, що не всі складники адаптації набувають реалізації в конкретних випадках. Варто зауважити, що майже всі дослідження цього напрямку зосереджені на дослідженні проявів негативних станів матері (стрес, депресія, фрустрованість, тривожність, агресія, почуття провини та відкинутості) та розроблення методів їх подолання. Сучасні нароби теорії поведінки, теорії особистості (К.А. Абульханова-Славська, К.Е. Ізард, Д.О. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, О.П. Саннікова, Т.М. Титаренко, Д. Еммонс) доводять, що дієвою силою позитивної динаміки поведінки особистості є не відсутність в неї негативних станів, а наявність та інтенсивність проявів конструктивного функціонування особистості в життєвих ситуаціях.

Недостатність вивчення процесів трансформації материнської потребо-мотиваційної сфери в разі народження дитини з особливими потребами не дозволяє виявити особливості взаємозв'язків психологічних властивостей матері й умов стресогеної ситуації аномального розвитку дитини у формуванні стилю материнського ставлення, що необхідно для виявлення технологій оптимізації материнсько-дитячої взаємодії. Досі гострою постає проблема діагностики й ефективної корекції девіацій материнського ставлення до дитини з особливими потребами, що, у свою чергу, потребує дослідження особливостей формування та прояву стилів материнського ставлення до такої дитини.

Метою статті є виявлення психологічних особливостей, критеріїв та ознак стилю материнського ставлення до дитини з вадами психофізичного розвитку.

Викладення основного матеріалу. Для діагностики стилю материнського ставлення розроблено та застосовано авторський опитувальник ОМВ Л.О. Зіборової, Т.В. Дегтяренко. Обстежено 120 матерів, серед яких у 34,3% виявлено адекватний стиль МС (група А), у 25,7% виявлено тривожний стиль МС (група Т), у 21,4% виявлено амбівалентний стиль МС (група Б), 18,6% жінок мають емоційно-відсторонений стиль МС (група Е). Афективно-відторгуючий стиль не був діагностований (Зіборова, Дегтяренко, 2014: 1–2; Зіборова, 2014: 90–98).

Для проведення дослідження доцільно визначити такі **завдання**:

1. Дослідити вплив психотравмуючої ситуації аномальності дитини на девіації змісту та проявів материнської потребо-мотиваційної сфери в жінок, які виховують дитину з особливими потребами.

2. Визначити механізми формування материнського ставлення до дитини з особливими потребами.

3. Виявити критерії й ознаки стилів материнського ставлення та напрями оптимізації материнсько-дитячих відносин у сім'ї, яка виховує дитину з відхиленнями психофізичного розвитку

Загальні закономірності материнсько-дитячої взаємодії досліджені в роботах О.В. Баженової, О.Ю. Дубовик, І.Ю. Ільїна, А.Д. Кошелевої, М.В. Колоскової й інших авторів і узагальнені Г.Г. Філіповою в таких позиціях:

1. Материнське ставлення й особливості материнсько-дитячих відносин виступають базовим підґрунтям для формування особистості дитини на всіх етапах її психофізичного онтогенезу.

2. Взаємодії в діаді «мати – дитина» визначаються особливостями виконання матір'ю тих материнських функцій, які формуються в онтогенезі жінки: годування, догляд, супровід дитини на всіх етапах її розвитку та навчання.

3. Материнські функції та материнська поведінка ініціюються певними ключовими стимулами, із яких провідні такі: а) взаємодія з дитиною – носієм гештальта немовляти; б) потреба матері в захисті й охороні дитини; в) материнський інстинкт, що має нейробіологічну природу та формується під впливом конкретної культури.

4. Ключові стимули материнства викликають у матері спектр позитивних емоцій та переживань, який закріплюється на нейробіологічному, психофізичному й особистісному рівнях. Мати бажає пережити їх знову та знову, що формує адекватні прояви материнської поведінки (Філіпова, 2002: 22).

Зазначені закономірності виявляють природні механізми формування материнського ставлення до дитини: материнський інстинкт; позитивний афект від взаємодії з дитиною; прагнення соціального схвалення в ролі матері. Особливості материнського ставлення, які визначаються стилем, залежать від багатьох чинників, серед яких домінують психологічні властивості матері та життєвий (афективний) досвід матері. Стилі материнського ставлення до здорової дитини (адекватний, тривожний, амбівалентний, емоційно-відсторонений, афективно-відкидаючий), визначаються Г.Г. Філіповою за такими критеріями: стиль емоційного супроводу; ступінь суб'єктивізації дитини; рівень материнської компетентності; пристосування до ритму життєдіяльності дитини; задоволення собою, дитиною, ставленням до себе і до дитини з боку оточення (Філіпова, 2002: 27). У разі порушень психофізичного розвитку дитини видозмінюються як материнсько-дитячі відносини, так і стиль материнського ставлення.

Аналіз досліджень порушень материнсько-дитячих відносин у разі відхилень у психофізичному розвитку дитини дозволяє визначити:

– недостатність дослідження особливостей ситуації народження та виховання дитини з особливими потребами як стресогеної, критичної ситуації;

- відсутність виявлення психологічних властивостей особистості, які постають засадами позитивного функціонування матері дитини, яка має порушення розвитку;
- відсутність дослідження механізмів формування материнського ставлення до дитини з особливими потребами в соціальних координатах;
- недостатня інтеграція досліджень девіацій поведінки матері дитини з особливими потребами в полі сучасних досліджень порушень поведінки індивіда в разі посттравматичного розладу.

Ситуація виховання дитини з особливими потребами постає психотравмальною ситуацією для матері. Структуровані бесіди, спостереження за поведінкою та спілкуванням матерів дітей з особливими потребами Одеської громадської організації «Творчий центр індивідуального розвитку» показують, що жінки чітко виокремлюють компоненти психологічної травми, а саме: порушення еволюційно-очікуваного образу дитини; недостатнє отримання позитивних емоцій від взаємодії з дитиною, яка має вади розвитку; порушення очікувань успіху в соціальній ролі «гарної матері»; порушення наявних раніше соціальних зв'язків, відносин, планів, орієнтирів, цілей та мотивів поведінки; відсутність украй потрібних жінці соціального схвалення та підтримки в новій ролі матері дитини з особливими потребами; очікування та страх негативного ставлення до себе і до дитини з особливими потребами згідно з наявними в суспільстві стереотипам. Зазначені чинники психотравми відображають складність та багатовимірність впливу на особистість жінки травмуючої ситуації виховання дитини з особливими потребами. Виокремлення складників психотравми матері дитини з особливими потребами дозволяє виявити такі ознаки девіації змісту та проявів материнської потребо-мотиваційної сфери в такому разі:

1. Порушення еволюційно очікуваного образу дитини зумовлює порушення стимульного забезпечення адекватної материнсько-дитячої взаємодії.
2. Дефіцитарність позитивних емоцій від взаємодії з дитиною порушує механізми оптимального виконання жінкою материнських функцій, насамперед емоційного супроводу дитини.
3. Невідповідність культурним нормам ролі «гарної» матері порушує соціальне забезпечення механізмів адаптації та позитивного функціонування особистості в нових умовах.
4. Порушення наявних раніше соціальних зв'язків, відносин мотивів та цілей поведінки може викликати деформації особистості матері у вигляді поведінкових дезадаптацій та неадекватних форм взаємодії із зовнішнім світом та дитиною, що має відхилення розвитку.
5. Відсутність або недостатність соціального схвалення в ролі матері дитини з особливими потребами створює ситуацію відсутності визначених умов активності, що необхідні за оптимального функціонування материнської потребо-мотиваційної сфери для задоволення зазначених дефіцитарних потреб.
6. Страх негативного ставлення до дитини з особливими потребами і себе підсилює ізоляваність матері та дефіцит її інформаційного забезпечення (зокрема, відсутність доступу до соціального досвіду) умов конструктивної життєдіяльності.

Наведені ознаки дефіцитарності материнської потребо-мотиваційної сфери в разі порушень психофізичного розвитку дитини вказують, що за цих умов послаблені природні механізми материнсько-дитячої взаємодії, поведінка матері детермінується іншими механізмами, які зумовлені стресогеною ситуацією, унаслідок чого здійснюється трансформація материнської потребо-мотиваційної сфери та проявів її функціонування. Загальною в усіх чинників психотравми матері дитини з особливими потребами є соціальна зумовленість, тобто ситуація соціальної взаємодії із середовищем під час виховання дитини з особливими потребами постає головним чинником психотравми матері. Ситуація, яка складається в житті жінки під впливом складної психотравми, цілком відповідає сучасним уявленням про критичну ситуацію.

У дослідженні Д.О. Леонтьєва критична ситуація визначається так: «Критичні життєві ситуації являють собою деяку межу, за якою вже неможливо рухатися, якщо не вирішити супер-

ечності. Смыслові перебудови в цих ситуаціях абсолютно необхідні, вони виступають умовою збереження цінності особистості» (Леонтьев, 1983: 133). Критична ситуація порушень розвитку дитини відображає суперечності дефіцитарності потреб материнської потребо-мотиваційної сфери та невизначеності умов подолання цієї дефіцитарності і напруги стресового стану жінки. У дослідженні психологічної взаємодії матері з дитиною Р.Ж. Мухамедрахимова виявлено, що матері розумово відсталих дітей більш активно ініціюють взаємодію з дитиною, ніж матері здорових дітей. Дослідник показує, що мати моделює власну поведінку, намагаючись компенсувати дефіцитарність взаємодії з дитиною (Мухамедрахимов, 1999: 136). Моделювання стилю материнського ставлення здійснюється жінкою в умовах психотравмальної ситуації, які соціально зумовлені, тому доцільно розглянути формування стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами як варіанта формування індивідуальної поведінки особистості в ситуації, що визначається особливостями соціальної взаємодії з оточенням. У багатьох сучасних моделях структури особистості (трирівнева модель Д. Макадамса, система симптомкомплексів В.Є. Мерліна, концепції М.І. Боришевського, С.Д. Максименка, В.О. Татенка, О.П. Санникової й інших) поведінка людини розглядається як взаємозв'язок диспозиційних рис з інтегративними динамічними властивостями особистості, які відображають мотиви, цілі, здібності, набуті вміння та характеристики життєвого досвіду (нарратив). Особливо актуальними та плідними постають дослідження психологічних конструктів, які відображають «уміння та навички», типи поведінки. Конструкти цього рівня по природі поведінкові та мотиваційні, вони експліцитно фокусуються на тому, як свідомо індивід намагається діяти в певній ситуації. У дослідженнях Д.О. Леонтьєва, С. Мадді, Т.М. Титаренко доведено, що вичерпною, інтегративною характеристикою трансформації поведінки в нових умовах є життестійкість. С. Мадді, спираючись на результати багаторічного досвіду дослідницької праці, визначає життестійкість як фундаментальну особистісну характеристику, що полягає у здатності особистості долати несприятливі обставини життя. Як особистісний конструкт життестійкість характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість. Психологічний конструкт «життестійкість» ґрунтується на трьох настановах, які визначають взаємодію людини зі світом: 1. *Включеність (залученість)* – упевненість у тому, що залучення до всього, що відбувається, дає особистості максимальний шанс віднайти у світі щось вартісне для подолання кризової ситуації. 2. *Контроль* – відповідальність, переконаність у тому, що завдяки боротьбі можна вплинути на результати того, що відбувається, навіть якщо ситуація складна та невідома. 3. *Прийняття ризику* – готовність до діяльності, коли немає гарантії на успіх, ухвалення рішень у непередбачуваних ситуаціях (Титаренко, Злобина, 2012: 48).

Наведене визначення складників життестійкості відповідає критеріям оптимального вибору життєвого шляху матір'ю дитини з особливими потребами в умовах дефіцитарності задоволення базових потреб материнської потребо-мотиваційної сфери та загрози збільшення цієї дефіцитарності внаслідок як порушень розвитку дитини, так і наявних у суспільстві стереотипів. Т.М. Титаренко вважає, що «під час постановки життєвого завдання життестійкість виступає як внутрішній регуляторний механізм особистісного самоздійснення» (Титаренко, Злобина, 2012: 19). Водночас, як характеристика адаптаційного потенціалу (за Д.О. Леонтьєвим), «життестійкість здатна розблокувати ресурсні можливості людини під час самореалізації в ситуації життєвої кризи, стаючи водночас оптимальним механізмом саморегуляції подолання труднощів» (Леонтьев, 1983: 133).

У позитивній психології найважливішим особистісним ресурсом вважається прагнення людини до стану суб'єктивного благополуччя. За висловлюванням Р.М. Шаміонова, «суб'єктивне благополуччя є інтегральним соціально-психологічним утворенням, яке містить емоційну оцінку та ставлення людини до себе і свого життя, несе в собі активне начало. В основі цього утворення – задоволення тих потреб, яким надається особливий смисл у зв'язку

з індивідуальними цінностями та настановами» (Шамионов, 2006: 19). Автор вважає, що феномен благополуччя передусім пов'язаний не стільки з потребами та їх реалізацією, скільки із суб'єктивним ставленням особистості до можливості задоволення цих потреб, до подій життя та до себе. У структурі суб'єктивного благополуччя Д. Еммонс визначає такі складники: позитивний афект, негативний афект та когнітивний складник задоволення життям. «Прагнення до суб'єктивного благополуччя постає емоційним регулятором у поведінці індивіда, що спрямовано на задоволення основних потреб людини: потребу в безпеці та контролі, потребу в самооцінці та компетентності» (Еммонс, 2004: 90–92). Стан суб'єктивного благополуччя визначає рівень емоційної глибини й оптимальності переживання жінкою ситуації аномальності розвитку дитини.

Умови ситуації порушень аномальності розвитку дитини потребують від жінки для моделювання адекватного стилю материнського ставлення, окрім здатності стійко сприймати й оптимізувати стресогенну ситуацію, ще й уміння безпосередньо регулювати власну поведінку через управління власними емоціями й емоціями інших, що описується в сучасних дослідженнях психологічним конструктом «емоційний інтелект». Поняття емоційного інтелекту введено Д. Майером і П. Саловесем як гармонійне поєднання емоційного та раціонального, що відображає вміння сприймати, оцінювати, ідентифікувати, розуміти та генерувати емоції таким чином, щоб допомагати мисленню, а також рефлекторно управляти емоціями, щоб сприяти власному розвитку. У структурі емоційного інтелекту відокремлюють п'ять складників: 1) спроможність усвідомити власні емоції, дає людині можливість краще впоратись із ними, ця складова частина є провідною в емоційному інтелекті; 2) регулювання та контроль над власними емоціями, здібність долати негативні емоційні стани; 3) спроможність налаштування себе на діяльність, тобто самомотивування людини; 4) здібність розуміння емоцій інших людей, виявлення емпатії; 5) уміння проявляти емпатію, підтримувати доброзичливі стосунки з іншими людьми, позитивне ставлення до інших. Наведені складники структури емоційного інтелекту охоплюють всі емоційні аспекти функціонування людини, тобто, як показано в дослідженні Е.Л. Носенко та Н.В. Ковриги, «фактично компоненти емоційного інтелекту людини і є системоутворювальними чинниками особистості. Вони зумовлюють стабільність емоційних переживань людини, її схильність до переживання позитивних або негативних процесів, у формі яких відображається оцінювання людиною всіх аспектів її життєдіяльності» (Носенко, Коврига, 2003: 18). У дослідженнях Е.Л. Носенко та Н.В. Ковриги емоційний інтелект розглядається як «механізм інтегрування досвіду, якого людина набуває у процесі життєдіяльності і який позначається на формуванні властивостей особистості та стилю поведінки в різних життєвих ситуаціях, зокрема й у захисті від стресу й адаптації до змінюваних умов життєдіяльності» (Носенко, Коврига, 2003: 12).

У жорстких умовах стресогенної ситуації порушень розвитку дитини стресозахисні й адаптивні складники психологічних конструктів (життєстійкості, суб'єктивного благополуччя, емоційного інтелекту) постають механізмами позитивного функціонування особистості, які визначають таку послідовність етапів переживання матір'ю критичної ситуації аномальності розвитку дитини:

1. Стійке сприйняття порушень у розвитку дитини, спрямоване на зменшення стресогених загроз.
2. Усвідомлення ситуації неузгодження наявних раніше соціальних настанов і цілей із реаліями особливих потреб дитини.
3. Прийняття ризику бути разом з дитиною з особливими потребами та відповідальності за її життя.
4. Перегляд та перебудова особистісних цілей, соціальних настанов орієнтирів, визначення мотивів діяльності.

5. Моделювання оптимального стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами.

Результатом такого переживання стає конструктивна трансформація материнської сфери, моделювання матір'ю оптимального стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами, механізми якого визначені ознаками наведених етапів переживання та є критеріями конструктивної трансформації материнського ставлення. У разі низьких рівнів складників життєстійкості, благополуччя, емоційного інтелекту механізми позитивного функціонування особистості слабо визначені, що доведено в роботах Т.М. Титаренко, Д. Еммонса. Переживання матері дитини з особливими потребами здійснюється з негативним емоційним настроєм жінки, яка застосовує пасивні копінг-стратегії уникнення загроз критичної ситуації, пасивне пристосування до дефіцитарності материнсько-дитячих відносин. Досвід роботи із жінками, які виховують дітей з особливими потребами, показує, що в такому разі здійснюється дефіцитарна трансформація материнської сфери, прояви якої є механізмами, що формують неадекватне материнське ставлення до дитини з особливими потребами, з такими ознаками:

1. Підвищення негативного афекту у сприйнятті ситуації аномальності дитини.
2. Неусвідомлення суперечностей наявних раніше соціальних настанов і цілей із загрозами критичної ситуації, насамперед із загрозою ізоляції.
3. Відсутність відповідності та контролю за процесом виховання дитини, що має відхилення розвитку.
4. Намагання зберегти наявні соціальні відносини, цілі та мотиви.
5. Формування неадекватних стилів материнського ставлення та дефіцитарних соціальних зв'язків.

Варто зауважити, що як за конструктивної, так і за дефіцитарної трансформації материнської сфери прояви стилів материнського ставлення є відмінними від ознак материнського ставлення до здорової дитини, тому назви стилів материнського ставлення до здорової дитини, що визначені Г.Г. Філіповою, не відображають змісту проявів материнської поведінки в разі аномальності розвитку дитини. Головною ознакою адекватного стилю є адекватна реакція матері на стимули та потреби дитини, але в дитини з особливими потребами можуть бути слабо виражені як стимули, так і потреби, тому мати намагається моделювати взаємодію як оптимальну для розвитку дитини, такий стиль материнського ставлення доцільно назвати оптимальним. Тривожність не є ознакою конкретного стилю поведінки матері дитини з відхиленнями розвитку, тому що тривожність зумовлена стресогенною ситуацією та наявна (різною мірою) у всіх проявах поведінки матері дитини з особливими потребами. Дослідження С. Герхардт доводять, що в разі дефіцитарної трансформації материнської сфери поведінка матері за проявами відповідає ролі жертви, тому такий стиль доцільно назвати жертвовим (Герхардт, 2012: 88). Амбівалентність поведінки також наявна в усіх стилях материнського ставлення до дитини з аномаліями розвитку, найбільш доречним буде назвати цей стиль суперечливим, що відображає панівний вплив суперечностей матері, які зумовлені критичною ситуацією. Емоційна відстороненість матері за взаємодії з нормальною дитиною є особистісною характеристикою жінки, але в разі аномальності розвитку дитини емоційна відстороненість може бути проявом механізму психологічного захисту жінки від травмувальної ситуації, тому вважаємо, що більш адекватною особливістю цього стилю буде назва «дистантний стиль», що є маркером можливої реакції жінки на критичну ситуацію порушень розвитку дитини. У таблиці 1 наведені ознаки стилів материнського ставлення до здорової дитини та до дитини з особливими потребами.

Таблиця 1

**Ознаки стилів материнського ставлення до нормальної дитини
та до дитини з особливими потребами**

Ознаки стилів материнського ставлення до здорової дитини	Ознаки стилів материнського ставлення до дитини з особливими потребами
1. Адекватний стиль – адекватний емоційний супровід дитини, материнська компетентність, отримання позитивних емоцій від взаємодії з дитиною та з оточенням у ролі матері.	1. Оптимальний стиль – стійке сприйняття аномальності розвитку дитини, прийняття відповідальності та контролю, моделювання гармонійних відносин із дитиною, конструювання відносин з оточенням.
2. Тривожний стиль – нестабільність емоційного супроводу, підвищена увага до негативних сторін поведінки дитини, невпевненість, тривожність, незадоволення собою й іншими.	2. Жертовний стиль – негативний афект сприйняття аномальності розвитку дитини, слабкі відповідальність та контроль, пасивне пристосування до дефіцитарності емоційної взаємодії з дитиною, роль жертви, підвищена потреба в соціальній та емоційній підтримці.
3. Амбівалентний стиль – протилежні тенденції емоційного супроводу дитини, слабка материнська компетентність, недостатня цінність дитини, амбівалентні прояви у взаєминах.	3. Суперечливий стиль – підсилений негативний афект разом із запереченням аномалій дитини, слабке усвідомлення контролю та відповідальності, намагання подолати негативні емоції, заперечення провини, агресія, страх бути ізольованою від оточення.
4. Емоційно-відсторонений стиль – ігноруючий емоційний супровід, орієнтація на режим та власні уявлення про материнську компетентність, незадоволення дефіцитом часу на себе, упевненість у відповідності культурному стандарту матері.	4. Дистантний стиль – нездатність глибоко переживати порушення розвитку дитини, неадекватне уявлення про контроль та відповідальність, незадоволення власною роллю матері, ставленням оточення, заперечення реалій аномальності розвитку дитини, очікування на соціальну допомогу.

Результати та їх обговорення. Зіставлення ознак стилів материнського ставлення до здорової дитини та до дитини з особливими потребами доводить суттєву відмінність цих ознак, що пояснюється тим, що стилі материнської поведінки формуються різними механізмами в різних ситуаціях. Стиль материнського ставлення до здорової дитини формується природними механізмами материнства і відображає психологічні властивості матері. На стиль материнського ставлення до дитини з особливими потребами, окрім природних механізмів, впливають такі чинники: 1) жорсткі умови екзистенційних загроз психотравмальної ситуації порушень розвитку дитини; 2) більший, ніж у діаді «мати – здорова дитина», рівень соціальної зумовленості материнсько-дитячої взаємодії; 3) детермінуючий вплив стресозахисних і адаптивних функцій системоутворювальних психологічних властивостей особистості – життєстійкості, емоційного інтелекту, прагнення до суб'єктивного благополуччя.

Саме завдяки вищезазначеним чинникам, які зумовлені стресогенною ситуацією психотравми матері від порушень розвитку дитини, з'являється можливість впливати на прояви материнського ставлення та підвищувати рівень позитивного функціонування виявлених механізмів формування стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами. Вітальні загрози психотравмальної ситуації мотивують жінку, що виховує дитину з особливими потребами, активно сприймати й опановувати ситуацію або пасивно адаптуватися до психотравми та моделювати відповідні материнсько-дитячі взаємини. Соціальна зумовленість суперечностей ситуації виховання дитини з особливими потребами надає матері можливість регулювати соціальні відносини та відносини з дитиною через конструювання соціального середовища. Активізація стресозахисних і адаптивних функцій психологічних засад стилю

материнського ставлення запускає механізми розкриття особистісного потенціалу матері дитини з особливими потребами.

Під впливом зазначених чинників стиль материнського ставлення до дитини з особливими потребами набуває ознак долаючої поведінки – особливості сприйняття й усвідомлення критичних загроз, вибір копінг-стратегій, моделювання (свідоме або підсвідоме) певного стилю взаємодії з дитиною та з оточенням. Моделювання оптимального стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами, разом із загальними критеріями адекватного стилю (компетентність, позитивний емоційний супровід дитини, адаптація до режиму дитини), потребує від жінки інших, більш актуальних для критичної ситуації аномальності розвитку дитини якостей: життєстійкості, здатності емоційного регулювання етапів переживання, здатності до життєвого вибору, перебудови цілей і настанов, здатності до створення умов соціалізації дитини з особливими потребами.

Підсумовуючі результати вивчення особливостей механізмів формування проявів стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами, варто зазначити, що дослідження умов формування материнського ставлення до дитини з порушеннями розвитку дозволило виявити девіації у сприйнятті жінкою зазначеної ситуації народження та виховання дитини з вадами розвитку, взаємодії з такою дитиною та функціонування в ролі матері дитини з особливими потребами. Складники виявлених психологічних засад формування стилю материнського ставлення (залучення до певної групи людей, контроль за власною життєдіяльністю, прагнення до суб'єктивного благополуччя, розпізнавання та регулювання власних емоцій і емоцій інших) визначено як механізми формування материнського ставлення до дитини з особливими потребами. Ознаки та критерії дефіцитарної трансформації материнської потребо-мотиваційної сфери постають маркерами етапів психокорекції материнського ставлення та реабілітації матерів дітей, що мають відхилення в розвитку. Відповідно до визначених у даному дослідженні складників психотравми матерів і ознак неадекватних стилів материнського ставлення для компенсації дефіцитарності материнсько-дитячої взаємодії ефективними будуть такі етапи соціально-психологічної реабілітації матерів:

1. Психокорекція сприйняття та переживання ситуації порушень розвитку дитини (індивідуальна та групова психотерапія).
2. Усунення суперечностей соціальної ролі матері дитини з особливими потребами (надання інформаційної підтримки, семінари, тренінги).
3. Ужиття заходів із соціально-психологічної підтримки матерів та їхніх дітей з особливими потребами, членів їхніх сімей.
4. Навчання матерів звичок моделювання оптимального стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами (тренінги з підвищення емоційного інтелекту).

Виявлені механізми формування стилів материнського ставлення до особливої дитини визначають також соціально-психологічні технології підвищення рівнів складників системоутворювальних конструктів (життєстійкість, суб'єктивне благополуччя, емоційний інтелект) як технології оптимізації материнського ставлення до особливої дитини. Досвід застосування соціально-психологічних технологій підвищення рівнів позитивного афекту (свята), залученості (літні табори, групи), контролю та компетентності (школи матерів) у всьому світі демонструє ефективність цих заходів у підвищенні здатності матерів дітей з особливими потребами до конструювання повноцінного життя та соціалізації дитини.

Висновки:

1. Материнське ставлення в сучасній психології вважається інтегральною характеристикою поведінки матері, яка є вирішальною у становленні базових структур особистості дитини та її індивідуальних властивостей. Як інтегральне психологічне утворення материнське ставлення описує також особливості взаємодії жінки з оточенням у соціальній ролі матері. Проте девіації

материнського ставлення до дитини з особливими потребами вивчені не досить.

2. Аналіз материнського ставлення до дитини з порушеннями розвитку як варіанта поведінки індивіда у стресогенній ситуації показує, що психологічними засадами формування стилю материнського ставлення до такої дитини постають системоутворювальні психодинамічні конструкти – життестійкість, суб'єктивне благополуччя, емоційний інтелект, складники цих багатовимірних конструктів є механізмами формування стилю материнського ставлення до особливої дитини. Розглянуті етапі переживання жінкою ситуації аномальності розвитку дитини виявляють ознаки стилів материнського ставлення до дитини з особливими потребами, які за змістом та проявом відрізняються від ознак та критеріїв адекватності материнського ставлення до здорової дитини та потребують від жінки високих рівнів життестійкості й емоційного інтелекту.

3. Виявлення механізмів позитивного функціонування особистості матері в умовах стресогенної ситуації й ознак стилів материнського ставлення висвітлює особливості формування стилю материнського ставлення до дитини з особливими потребами як варіанта поведінки особистості у критичній ситуації; уточнює закономірності девіантного материнства; сприяє розробленню адекватних методик для діагностики девіацій материнського ставлення; визначає напрями корекції поведінки та соціально-психологічної реабілітації матерів, соціалізації дітей з особливими потребами.

References:

1. Gerhardt S. (2012). *Kak ljubov formiruet mozg rebenka* (Like love forms the child's brain). *Transl. from English Y.V. Rukovskiy. M. Eterna*, 320 p. (in Russian).
2. Ziborova O.O., Degtyarenko T.V. (2014). A.S. № 53965 “Oprosnik opredeleniya osobennostey (stilya) materinskogo otnosheniya k rebenku, imeyushchemu otkloneniya v psikhofizicheskom razvitii (OMO)” (Questionnaire for determining the characteristics (style) of maternal attitudes towards a child with disabilities in psychophysical development (OMO)), *registered by the State Intellectual Property Service of Ukraine dated 05.03.2014* (in Russian).
3. Ziborova O.O. (2014) *Vyznachennya stylyu materyns'koho vidnoshennya u zhinok, yaki mayut' dytynu z vadamy rozvytku* (Definition parent relationship style in women who have a child with disabilities). *Ukrainian scientific-practical conference “Integration of science and practice in the modernization of Ukraine remedial education”*. *Collected Works. Herson P.P. Vishemirskiy V.S.*, 282 p.
4. Leontiev D.A. (1983). *Selected psychological works. In 2 t. M. Pedagogica (Pedagogy)*. T. 1, 392 p. (in Russian).
5. Muhamedrahimov R.J. (1999). *Matj I mladenec: psihologicheskoe vzaimodeistvie* (Mother and infant: psychological interaction). SPb., 189 p. (in Russian).
6. Nosenko E.L., Kovriga N.V. (2003). *Emociniy intelekt: konceptualizacia fenomenu, osnovni funkcii* (Emotional Intelligence: conceptualization of the phenomenon, the main function). *K. Visha shkola (High School)*, 126 p. (in Ukrainian).
7. Titarenko T.M., Zlobina O.G., Lepihova A.A. ta inshi (and another). (2012). *Yak buduvati vlasne maibutne: jitevi zavdanya osobistosti*. (How to build their own future: life personality problem. *Institute of Social and Political Psychology. Kirovograd Imeks-LTD*, 512 p. (in Ukrainian).
8. Filippova, G.G. (2002). *Psyhologiya materinstva* (Psychology of motherhood) *M.: Psychotherapy Institute*, 239 p. (in Ukrainian).
9. Shamionov R.M. (2006). *Subektivnoe blagopoluchie lichnostey: psyhologicheskaya kartina I faktori* (Subjective well-being of individuals: psychological picture and factors). *Saratov publishing house “Saratov”, Institute*, 196 p. (in Russian).
10. Emmons D. (2004). *Psyhologiya vicshih ustremleniy: motivaciya I duhovnost lichnosti* (Psychology of higher aspiration: Motivation and Spirituality personality). *M. “Smisl” (Meaning)*, 416 p. (in Russian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-8>

ПРОБЛЕМИ МЕДІАЦІЇ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Олеся Ізбаш,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри загальноправових дисциплін

Національного університету «Одеська морська академія» (Одеса, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-7629-1957

olesya1983@hotmail.com

Анотація. Всесвітня практика свідчить про те, що медіація нині є однією з найпопулярніших форм врегулювання спорів. І якщо для Європи застосування медіації є звичайним явищем, то для України воно є новим.

Наукова новизна результатів, що були одержані в процесі вивчення інституту медіації в Україні, полягає у визнанні основних перешкод впровадження та розвитку інституту медіації у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні, а також розробці рекомендацій щодо усунення цих перешкод та вдосконалення чинного законодавства.

У наших реаліях великого навантаження судів, на жаль, практика свідчить про формальний спосіб розгляду спорів у сфері інтелектуальної власності.

З огляду на це створення та розвиток медіації у сфері інтелектуальної власності підвищило б ефективність вирішення спорів у цій сфері, вдосконалило правові механізми забезпечення права суб'єкта правовідносин на захист своїх прав і законних інтересів та узгодило б чинне законодавство України з міжнародними вимогами.

Ключові слова: вирішення спорів, посередник, правосуддя України, захист прав, довіра суспільства, добросовісність сторін.

PROBLEMS OF MEDIATION IN THE INTELLECTUAL PROPERTY IN UKRAINE

Olesya Izbash,

Ph.D. in Law, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of General Legal

National University "Odesa Maritime Academy" (Odesa, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-7629-1957

olesya1983@hotmail.com

Abstract. World practice shows that mediation is currently one of the most popular forms of dispute resolution. And while the use of mediation is common in Europe, it is new to Ukraine.

The scientific novelty of the obtained results in the study of the mediation institute in Ukraine is to recognition of the main obstacles to the introduction and development of the mediation institute in the intellectual property protection in Ukraine, as well as development of recommendations to eliminate these obstacles and improve existing legislation.

In our reality of a heavy workload of courts, unfortunately, the practice shows a formal way of resolving disputes in the intellectual property.

In view of this, the creation and development of mediation in the intellectual property would increase the effectiveness of dispute resolution in this area, improve legal mechanisms to ensure the right to protection of their rights and legitimate interests and bringing current Ukrainian legislation in line with international norms.

Key words: dispute resolution, mediator, justice of Ukraine, protection of rights, public trust, good faith of the parties.

Вступ. Умовою інтеграції України в Європейський Союз виступають створення, розвиток та узгодження національного законодавства з вимогами міжнародних стандартів. В останні роки інтелектуальна власність отримала швидкий розвиток, об'єкти інтелектуальної власності

набувають нових форм та способів поширення в суспільстві, що потребує відповідного захисту. Причиною порушення прав цієї сфери є сама природа об'єктів, оскільки вона дає змогу швидко та легко їх відтворювати та поширювати. Судовий захист по цих справах потребує великих затрат і часу, а медіація як альтернативний судовому способу захист прав використовується в різних сферах, у тому числі й у сфері інтелектуальної власності. Однак в Україні медіація лише бере свій початок, але на базі міжнародних норм, стандартів та досвіду ми маємо змогу проаналізувати і зрозуміти, які саме аспекти цього правового явища необхідно вдосконалити, а які створити для ефективного захисту прав інтелектуальної власності.

Дослідження базується на працях А. Загару, М.В. Кравчука, Т.О. Подковенко та інших вчених і практикуючих юристів.

Мета статті – розробка рекомендацій щодо впровадження та розвитку інституту медіації у сфері захисту прав інтелектуальної власності для вдосконалення чинного законодавства України.

Основна частина. Для розуміння основних проблем становлення та розвитку медіації у сфері інтелектуальної власності в Україні варто розглянути не тільки цей аспект, але й проаналізувати проблематику застосування медіації як способу захисту прав інтелектуальної власності та сформулювати основні нариси пропозицій до чинного законодавства, враховуючи досвід зарубіжних країн.

Процес становлення інституту медіації в Україні йде повільно, що може бути зумовлено дією негативних факторів, на які слід звернути увагу. Слід зазначити, що медіація є однією з тих глобальних тенденцій, яка пустила коріння у світовій бізнес-спільноті. Проте більшість українських бізнесменів або нічого не чула, або ж чула, але дуже погано собі уявляють, що таке медіація. Тому нині найголовніше для створення сприятливих умов для впровадження медіації в Україні – це інформація. Йдеться про кваліфіковану інформацію, тобто формування в соціумі розуміння медіації й усіх її переваг.

Досі побутує думка, що суд є єдиним способом розгляду спорів. «Неготовність широких верств населення сприймати медіацію як альтернативу державному судочинству викликана насамперед відсутністю об'єктивної інформації про можливості та переваги медіації. Основою всіх сумнівів щодо обґрунтованості та правомірності функціонування відновного правосуддя є загальні глобальні питання ставлення до права як феномена та соціального явища. Однак ламання стереотипів є вкрай важливим для сприйняття нетрадиційних, нестандартних підходів до вирішення соціальних конфліктів» (Геселев, 2010: 110). Таким чином, можна виділити такі основні проблеми становлення медіації в Україні:

- недовіра осіб до самої процедури та посередника, а також сторін одна до одної;
- сумніви щодо конфіденційності розгляду справи;
- низька культура проведення самих переговорів між сторонами.

І це далеко не вичерпний перелік негативних факторів, що стримують процес зародження та розвитку інституту медіації.

Отже, розглянемо більш детально основні причини, що заважають становленню інституту медіації, а саме:

1) низька правова культура населення. «Без правової культури неможливе здійснення правової реформи, забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства» (Кравчук, 2014: 306).

Саме завдяки вдосконаленню правової культури має відбуватися певний прогрес у суспільстві, складниками якого є створення та охорона цінностей, що забезпечують безконфліктне існування суспільства. На жаль, Україна має невисокий рівень правової культури, що уповільнює впровадження та розвиток інституту медіації;

2) низький рівень довіри до самої послуги. Неготовність населення сприймати медіацію як альтернативу державному судочинству викликана насамперед відсутністю об'єктивної інформації про можливості та переваги медіації;

3) недостатня поінформованість суспільства загалом. Як показує практика, багато українців елементарно не освічені щодо медіації як такої, що ставить питання про її популяризацію не тільки в наукових колах або в рамках учбового процесу, але й серед широкого кола громадян із метою ознайомлення останніх із поняттям та механізмами застосування медіації. У своїй статті «Компанія з інформування про медіацію в Україні» Алеш Загар наголошує, що «широкий загал в Україні не має достатньої інформації про різні способи розв'язання конфліктів, включно з медіацією. Внаслідок цього громадяни й далі звертаються в суди із приводу суперечок, тоді як їхні проблеми можна було б простіше врегулювати шляхом медіації. Досі єдиним способом одержання інформації для широкої публіки є газети й телебачення. У судах немає інформаційно-довідкових відділів або бюро з питань медіації, відповідальних за надання інформації широкій публіці. Окрім брошур про медіацію, випущених деякими неурядовими організаціями, інших інформаційно-реklamних матеріалів (плакатів, рекламних листків, різних звітів, інформаційних бюлетенів, відео) не існує» (Загар, 2008: 52);

4) позиції сторін, які не бажають іти на компроміс. Одним із базових принципів медіації є добровільність виконання учасниками примирної угоди, розрахована на свідомих та добросовісних учасників врегулювання конфлікту, які психологічно готові до компромісу. Основними критеріями при цьому мають бути вміння особи домовлятися, налагоджувати взаємини з іншими особами, комунікабельність. На жаль, приклад існування та роботи третейського суду в Україні показує, що громадяни не готові до альтернативних способів вирішення своїх суперечок, оскільки не довіряють посередникам, не вважають доцільним добровільно виконувати свої обов'язки або нести відповідальність. Хоча заради справедливості слід зазначити, що й посередники часто зловживають своїм становищем. «З іншого боку, медіація має досить сприятливий ґрунт внаслідок такої особливості української самосвідомості, як велика значимість взаємовідносин між людьми» (Подковенко, 2009: 32). Також слід зазначити, що в Україні є проблема браку медіаторів, які б мали змогу надавати якісні послуги населенню. Нині медіацією займаються в основному психологи, соціальні працівники, які проходили навчальні курси з конфліктології. Але ці спеціалісти в основному не мають достатньої кваліфікації у вирішенні спорів в інтелектуальній сфері. Для юристів – це порівняно нова площина діяльності, що знижує ефективність вирішення справ у цій сфері. Підготовка професійних медіаторів має стати одним з основних питань, що постають перед державою для вирішення, адже розвиток приватної медіації зможе знизити рівень завантаженості судів. Впровадження медіації в Україні здійснюється повільно, хоча, наприклад, Білорусь та Грузія рухаються в цьому напрямі більш впевнено;

5) специфіка національного правосуддя. Відповідно до Конституції України, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. У зв'язку з цим судовий захист є основним способом відновлення порушених прав і інтересів суб'єктів правовідносин. «Практика показує, що в українському суспільстві сформувалась усталена думка про те, що не самі учасники конфлікту, а хтось інший (державна) має вирішувати спірні відносини і що саме обов'язковість судового рішення є єдиним дієвим способом вирішення спору» (Ясиновський, 2015: 261–263);

6) низький рівень співпраці на міжнародному рівні. Міжнародний досвід є важливим для розвитку інституту медіації в Україні, що дає змогу уникнути помилок, наблизитись до міжнародних стандартів у сфері захисту прав інтелектуальної власності;

7) відсутність чітких норм чинного законодавства щодо медіації і її функціонування. В Україні цей процес нині знаходиться лише на початку свого становлення.

Акцент на захисті прав інтелектуальної власності за допомогою медіації зумовлений тим, що ця сфера є важливою частиною економічного розвитку країни та набирає обертів у своєму розвитку не тільки в Україні, але й в усьому світі. В економічно розвинених країнах діяльність державних органів спрямована на пошук та підтримку ефективних способів захисту прав

інтелектуальної власності, серед яких медіація показала себе як вельми успішний механізм вирішення спорів цієї категорії. Досвід зарубіжних країн для України є важливою складовою частиною, за допомогою якої наша держава може створити сучасну систему для захисту прав інтелектуальної власності.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що для впровадження медіації, що спрощує вирішення різноманітних спорів у різних сферах, необхідно виконати низку заходів, які б змогли вирішити проблеми, а саме:

- 1) здійснення правової освіти громадян, що підвищило б правову культуру населення;
- 2) інформаційні заходи щодо переваг медіації для підвищення довіри суспільства до цієї процедури;
- 3) співробітництво державних органів та громадських організацій із міжнародною спільнотою в питаннях впровадження та розвитку інституту медіації;
- 4) створення учбових центрів із підготовки медіаторів;
- 5) прийняття відповідних нормативно-правових актів, що чітко та детально регламентували б процес медіації, її правові принципи, але відповідно до основного закону, щоб уникнути колізій.

Слід нагадати перші кроки України із впровадження медіації як способу захисту прав інтелектуальної власності, що підтверджується такими нормативно-правовими актами:

– Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення судівництва для утворення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» № 361/2006 від 10.05.2006 р.;

– Програма співробітництва між Державною службою інтелектуальної власності (ДСІВ) та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ) на 2014–2016 роки від 30.09.2014 р. Згодом Державна служба інтелектуальної власності була ліквідована;

– Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21.05.2008 р.;

– Проект Закону України «Про медіацію» № 3665 від 17.12.2015 р.

Серед міжнародних правових актів, норми яких було б доцільно врахувати для розробки відповідного законодавства України, можна назвати закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну примирну процедуру 2002 р. та «Принципи для осіб, які застосовують альтернативні способи вирішення спорів».

Для успішного функціонування медіації необхідний окремий закон, що визначав би основні терміни та поняття медіації, її принципи, сторін, їхні права та обов'язки, форму процесу вирішення спорів, відповідальність та інші важливі нюанси.

В Україні був прийнятий Закон № 1875-ІХ «Про медіацію» від 16.11.2021 р. З одного боку, це дуже великий прорив у процесі впровадження альтернативного способу вирішення спорів, у тому числі у сфері захисту прав інтелектуальної власності. Закон визначає основні поняття процесу медіації, права та обов'язки сторін, їх відповідальність, основні принципи вирішення спорів, вимоги до медіаторів.

З іншого боку, на жаль, Закон «Про медіацію» від 16.11.2021 р. має вельми загальний характер, що може викликати різні підходи до розгляду справ, зловживання правами сторонами та медіаторами, що своєю чергою може призвести до недовіри інституту медіації з.

Також слід зауважити, що ані до прийняття Закону, ані після його прийняття, не було проведено інформаційних заходів для населення України задля популяризації та пояснень щодо медіації як альтернативного способу вирішення спорів, у тому числі у сфері захисту прав інтелектуальної власності.

Варто зауважити, що медіація може бути проведена до звернення до суду, під час досудового розслідування або під час виконання рішення суду. Як правило, медіація починається з інформаційної зустрічі, збирання та обміну інформацією, документами. Ця стадія потрібна

для визначення та розуміння предмета спору, його причин та позицій сторін із цього приводу. Сам процес медіації доволі гнучкий, що дає змогу знайти різні варіанти комерційно вигідного вирішення спору. За результатами медіації укладається угода, положення якої не можуть порушувати чинного законодавства України або права та інтереси інших осіб або суспільні інтереси. Однак сторони медіації можуть вийти за межі предмета спору, що робить медіацію для вирішення спорів більш вигідною для сторін, ніж судовий розгляд справи.

Ст. 13 Закону України «Про медіацію» передбачає, що має існувати Кодекс професійної етики медіатора, але нині такого документа в Україні не існує, окрім кодексів, що створені деякими центрами та відрізняються один від одного і не несуть обов'язкового характеру. Для створення єдиного Кодексу професійної етики медіатора було б доцільним об'єднати та модифікувати Європейський кодекс етики медіатора та кодекси, створені українськими центрами.

Також слід зауважити, що Закон України «Про медіацію» передбачає єдиний підхід до правил проведення медіації, але це скоріше за все базові правила, які б було доречним ще пропрацювати, враховуючи міжнародний досвід у цій сфері, аби уникнути помилок та прогалин. Наприклад, корисними можуть стати Правила Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ) з арбітражу та посередництва та Модельний Закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну примирну процедуру. Під час застосування Правил ВОІВ щодо спорів в інтелектуальній власності можна спостерігати їх успішне вирішення, що дає підстави вважати, що використання досвіду цих міжнародних організацій може забезпечити ефективне функціонування медіації. З цього приводу у 2018 р. Україною та ВОІВ було підписано двосторонній Меморандум про взаєморозуміння та альтернативне вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності.

Ст. 11 Закону України «Про медіацію» передбачає, що медіатор може виконувати свої функції на платній або безоплатній основі, що може призвести до зловживань із боку всіх учасників процесу. Таким чином, оплату послуг медіації було б доцільним встановити у певних рамках розміру внеску та гонорару медіатора з урахуванням предмета спору в самому Законі України «Про медіацію» або впровадити зміни до Закону України «Про судовий збір» від 08.07.2011 р.

Ст. 20 Закону України «Про медіацію» встановлює зміст договору про проведення медіації, що включає вимоги до такого договору, а саме: предмет спору, реквізити сторін та медіатора, їх права, обов'язки та відповідальність. Слід зазначити, що ця ж стаття Закону передбачає умови та порядок оплати послуг медіатора та відшкодування витрат на здійснення підготовки до медіації та її проведення, але не встановлює розмір таких витрат.

Отже, незважаючи на доволі позитивні зміни в чинному законодавстві України в питанні впровадження медіації у сфері захисту прав інтелектуальної власності, ця форма захисту все ж залишається не надто безпечною. Таким чином, під час вибору способу захисту прав у сфері інтелектуальної власності слід об'єктивно оцінити добросовісність сторін спору та об'єкт, що потребує захисту, а також за допомогою кваліфікованих юристів виражено скласти відповідні угоди.

Висновки. Як свідчить міжнародна практика, медіація є доволі ефективним способом вирішення різноманітних спорів, у тому числі у сфері захисту прав інтелектуальної власності. В Україні інститут медіації може стати успішним альтернативним судовому розгляду механізмом врегулювання конфліктів, де посередник (медіатор) працює не з непримиримими позиціями, а з інтересами сторін, що прагнуть знайти компроміс та порозуміння.

Незважаючи на те, що в Україні зроблені чимало кроків для впровадження та розвитку медіації, все ж таки ще існують негативні фактори, що можуть звести нанівець всі позитивні зміни. Тому необхідно вирішити проблеми, що перешкоджають розвитку та функціонуванню інституту медіації, провести низку заходів для вдосконалення чинного законодавства.

З огляду на вищенаведене, автор вважає за доцільне взяти до уваги такі моменти:

– розробити та затвердити форму договору про проведення медіації та угоди за результатами медіації;

- розробити та затвердити бланк сертифіката медіатора, розробити єдиний Кодекс професійної етики медіатора, розробити та затвердити реєстр медіаторів;
- упорядкувати питання розміру внеску та гонорару медіатора;
- створити учбові центри з підготовки медіаторів із залученням міжнародних фахівців;
- встановити чітку відповідальність учасників процесу медіації, а також передбачити їх право на оскарження дій або бездіяльності медіатора.

Як вже зазначалось вище, для створення єдиного Кодексу професійної етики медіатора необхідно звернутись до міжнародно-правових актів та практики, а також затвердити сформований та вивіреним документ на законодавчому рівні. Щодо правил проведення медіації, Закон України «Про медіацію» в цьому питанні ще треба допрацювати, враховуючи Правила ВОІВ з арбітражу та посередництва та Модельний Закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну примирну процедуру. Для розробки ставки та форми оплати послуг медіатора та проведення медіації за приклад можна взяти досвід Центру арбітражу та медіації ВОІВ або досвід окремої зарубіжної держави у справах із захисту прав інтелектуальної власності. І не будемо забувати про підвищення правової культури суспільства, поширення інформації про медіацію і її переваги тощо.

Україна як держава-засновник ООН стала членом ВОІВ у 1970 р. Уряд України розвиває та розширює своє співробітництво з ВОІВ, про що свідчить той факт, що Україна є учасницею широкого кола міжнародних договорів у сфері інтелектуальної власності. Прийняття Закону України «Про медіацію» у 2021 р. демонструє, що наша держава має намір створити та розвивати інститут медіації як альтернативний спосіб вирішення спорів (конфліктів), зокрема у сфері інтелектуальної власності. На жаль, існують негативні фактори, які гальмують цей процес і поступово, сподіваємося, будуть зникати з правового поля нашої держави.

References:

1. Alesh Zahar (2008). Kampaniia z informuvannia hromadskosti pro mediatsiiu v Ukraini (Campaign to inform the public about mediation in Ukraine). *Vidnovne pravosuddia v Ukraini*, 4, 49–92 [in Ukrainian].
2. Heselev, O. (2010). Zmina panuiuchoho pravo rozuminnia yak oboviazkova umova vprovadzhennia vidnovnoho pravosuddia v Ukraini (filosofsko-pravovy aspekt) (Changing the prevailing right of understanding as a prerequisite for the implementation of restorative justice in Ukraine (philosophical and legal aspect)). *Pravo Ukrainy*, 3, 106–114 [in Ukrainian].
3. Kravchuk, M.V. (2014). Teoriia derzhavy i prava (oporni konspekty): navch. posib. (Theory of State and Law (reference notes): textbook), 608 p. [in Ukrainian].
4. Podkovenko, T.O. (2009). Mediatsiia yak odyn z alternatyvnykh sposobiv rozviazannia konfliktiv (Mediation as an alternative way to resolve conflicts). *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*, 45, 31–38 [in Ukrainian].
5. Yasynovskyi, I.H. (2015). Problemy vprovadzhennia ta provedennia mediatsii v Ukraini (Problems of implementation and conduct of mediation in Ukraine.). *Aktualni problemy polityky*, 55, 260–267 [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-9>

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Андрій Ішук,

*здобувач кафедри публічного управління та адміністрування
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-6678-116X
tarast25@gmail.com*

Анотація. У статті висвітлено окремі питання можливостей використання в Україні європейського досвіду у сфері здійснення реформування системи пенсійного забезпечення. Автором проведено огляд моделей здійснення реформи у сфері пенсійного забезпечення в провідних європейських країнах – Греції, Німеччині, Польщі, Португалії, Чехії та ін. У статті використовувались загальнотеоретичні та спеціально-юридичні методи дослідження: аналіз, синтез, порівняльно-правовий метод та ін. На підставі проведеного аналізу моделей та напрямів реформування системи пенсійного забезпечення узагальнено особливості проведення пенсійних реформ у країнах Європи. Визначено, що запорукою успішного проведення пенсійної реформи в європейських державах було те, що вона відповідала таким ознакам, як послідовність та поступовість запровадження змін щодо віку, страхового стажу, розміру відрахувань, оскільки більшість європейських держав запроваджували такі зміни протягом кількох років, визначали диференційовані підходи для осіб, які досягли на час проведення реформи певного віку. На підставі проведеного аналізу автором обґрунтовано можливості використання в Україні досвіду деяких європейських держав у досліджуваній сфері.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, пенсійне законодавство, реформування, модель, європейський досвід.

REFORMING THE PENSION SYSTEM: A EUROPEAN EXPERIENCE FOR UKRAINE

Andrey Ishchuk,

*Postgraduate Student at the Department of Public Administration
Vinnytsia State Pedagogical University by name Mykhailo Kotsyubynsky (Vinnytsia, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-6678-116X
tarast25@gmail.com*

Abstract. The article highlights some issues of opportunities to use European experience in Ukraine in the field of pension reform. The author reviews the models of pension reform in the leading European countries – Greece, Germany, Poland, Portugal, the Czech Republic and others. The article used general theoretical and special legal research methods – analysis, synthesis, comparative law method, etc. On the basis of the analysis of models and directions of reforming the pension system, the peculiarities of pension reforms in European countries are summarized. It was determined that the key to successful pension reform in European countries was that it met such features as consistency and gradual changes in age, insurance period, contributions, as most European countries have introduced such changes for several years, defined differentiated approaches for persons who have reached a certain age at the time of the reform. Based on the analysis, the author substantiates the possibility of using in Ukraine the experience of some European countries in the field.

Key words: pension provision, pension legislation, reform, model, European experience.

Вступ. Удосконалення системи пенсійного забезпечення України має здійснюватися шляхом реформування не тільки організаційно-правового механізму управління системою пенсійного

забезпечення, способу призначення та виплати пенсій, але й механізму акумуляції, накопичення та розподілу коштів державного та недержавних пенсійних фондів. Із метою визначення найбільш оптимальної для України моделі проведення реформи у сфері пенсійного забезпечення доцільно звернутися до вивчення досвіду провідних країн Європи.

Окремі питання застосування зарубіжного досвіду у сфері реформування системи пенсійного забезпечення в Україні досліджували такі науковці, як І.Р. Жайворонок, Л.Г. Креховецька, В.А. Криклій, Н.П. Шевченко, Г.Л. Яшник та ін. При цьому огляд наукової літератури дає підстави дійти висновку про недостатність комплексних наукових досліджень, присвячених визначенню найбільш оптимальної для України моделі проведення реформи у сфері пенсійного забезпечення.

Метою дослідження є визначення можливостей використання в Україні європейського досвіду у сфері здійснення реформування системи пенсійного забезпечення. З цією метою було виконано такі **завдання**: проведено огляд моделей здійснення реформи у сфері пенсійного забезпечення у провідних європейських країнах; визначено особливості проведення пенсійних реформ у країнах Європи; обґрунтовано можливості використання в Україні досвіду деяких європейських держав у досліджуваній сфері.

Матеріали та методи дослідження. У статті використовувались загальнотеоретичні та спеціально-юридичні методи дослідження: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, пояснення, порівняльно-правовий метод та ін. Теоретичну основу дослідження становлять вітчизняні та зарубіжні наукові джерела, нормативно-правові акти та довідкові матеріали.

Результати та їх обговорення. Реформа системи пенсійного забезпечення в кожній європейській країні проводилась з урахуванням відповідних особливостей правового, соціально-економічного, адміністративного та іншого характеру, однак спрямованість цієї реформи мала спільну мету, яка досягалась за допомогою схожого інструментарію.

Зокрема, нині реформи пенсійних систем проведено в Німеччині, Італії, Франції, Угорщині, Польщі та інших європейських державах. Здебільшого вони зводяться до різних комбінацій таких заходів: плавне підвищення пенсійного віку, зниження розміру окремих видів пенсій, збільшення розміру страхових внесків та періоду страхування, відокремлення інститутів страхування та соціальної допомоги, обмеження практики дострокового виходу на пенсію, стимулювання створення приватних пенсійних фондів (Шевченко, 2017: 219).

Крім того, важливою складовою частиною пенсійної реформи у багатьох державах стала реформа державного управління цією сферою, зокрема, завдяки переорієнтації основних цілей такого управління з адміністративно-бюрократичних на людиноцентриські, а саме: захист пенсіонерів, боротьба з бідністю, забезпечення соціальної справедливості, проте форми реалізації цих програм істотно відрізняються залежно від країни (Жайворонок, 2021: 31).

Тобто основним завданням проведення пенсійної реформи в європейських державах було, по-перше, зниження навантаження на державний бюджет у частині пенсійних виплат, по-друге, збільшення надходжень до пенсійних фондів, у тому числі недержавних, по-третє, оптимізація розмірів пенсій, узгодження їх із соціальними європейськими стандартами та поставлення розмірів пенсійних виплат у залежність від страхових внесків (індивідуалізація) та, зрештою, зміна ціннісних орієнтирів у системі державного управління пенсійною системою.

Аналогічні завдання зумовлює реформування системи пенсійного забезпечення в Україні, однак їх реалізація потребує комплексного підходу, а також формування єдиної концепції пенсійної, соціально-економічної та деяких інших реформ.

Для вирішення вищезазначених проблемних питань на шляху здійснення пенсійної реформи в Україні необхідно звернутися до вивчення позитивного досвіду деяких європейських країн, які сформували ефективні пенсійні системи та досягли належного рівня пенсійного забезпечення осіб похилого віку та інших осіб, які з різних причин не можуть продовжувати трудову діяльність.

У більшості держав Європи реформування системи пенсійного забезпечення почалося із запровадження обов'язкового другого, накопичувального рівня пенсійного забезпечення. Причому відрахування до недержавних пенсійних фондів здійснювалось шляхом виділення частки з тих відрахувань, які до цього повністю спрямовувались до державного пенсійного фонду, тобто загальне страхове навантаження на роботодавців та працівників не змінилось. Водночас деякі європейські держави пішли шляхом стимулювання добровільного пенсійного страхування.

Наприклад, у Східній Європі за моделлю збереження перерозподільної системи та стимулювання розвитку добровільного пенсійного страхування реформувала свою пенсійну систему Чехія. У цій країні зберіглася обов'язкова державна пенсійна схема, побудована на розподільних принципах, що доповнювалася приватним пенсійним страхуванням. Таким чином, за десять років після початку реформування чисельність учасників приватних пенсійних фондів збільшилася в 15 разів та нині в них бере участь 50% економічно активного населення Чехії (Яшник, 2011: 6). Характерно, що стабільності недержавних пенсійних фондів у країні, що тільки розвивалася, вдалося досягти за рахунок допуску на внутрішній ринок іноземних недержавних пенсійних фондів. Так, у Чехії більшість приватних пенсійних фондів нині належить іноземним фінансовим структурам зі Швейцарії, Нідерландів, Італії, Бельгії.

В окремих європейських державах запровадження недержавного пенсійного страхування здійснювалось за рахунок додаткових відрахувань із заробітної плати та інших доходів працездатного населення. До таких держав належить, зокрема, Естонія.

Особливістю обов'язкової накопичувальної пенсійної системи другого рівня в Естонії, яку запроваджено у 2002 р., було те, що в основу цієї реформи покладено підхід, який відрізнявся від підходів інших країн Східної Європи, що здебільшого застосовували метод «виділення», який передбачав поділ розміру обов'язкових страхових внесків, що існував на час проведення реформи, між першим і другим рівнями пенсійної системи. Естонія ж запровадила обов'язкову накопичувальну систему за рахунок додаткових внесків працівників, ставши тим самим єдиною країною, в якій ставки внесків після пенсійної реформи зросли. Внесок у накопичувальну систему складається з двох частин: 1) відрахування з заробітної плати в розмірі 2% валового розміру місячної зарплати працівника; 2) платежу, що здійснюється державою за рахунок соціального податку, який сплачується роботодавцем за ставкою 33%; внесок роботодавця в систему другого рівня становить 4% валового розміру місячної зарплати працівника (Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), 2018: 47–48).

У межах проведення реформування системи пенсійного забезпечення країни Балтії значно зменшили обсяг внесків у 2009–2010 рр. Хорватія, Словаччина та Естонія повернули частину внесків до солідарних систем, а Угорщина та Польща внаслідок бюджетного дефіциту, що зростає, були вимушені провести націоналізацію пенсійних накопичень населення (Овчаренко, 2018).

Загалом серед держав Східної Європи найповніше реалізувала трирівневу змішану накопичувально-розподільну схему пенсійного забезпечення Угорщина. У цій країні не відбулося фундаментальних змін державної розподільної системи, вона була модернізована, збережені її обов'язковий характер, державні гарантії, солідарність поколінь. У загальній структурі пенсійних виплат частка першого рівня становить 75%; на фінансування першого рівня роботодавці спрямовують 22% фонду оплати праці, працівники – 2% від заробітної плати (Яшник, 2011: 6).

Ще однією державою, досвід якої має важливе значення для застосування в Україні, є Польща.

Законодавство про пенсійну реформу в Польщі було прийнято в серпні 1997 р., яким було залишено солідарну систему для громадян старших 50 років. Працюючому населенню, якому виповнилося більше 30–49 років, надавалося право вибору між старою і новою системами, а молодше покоління зобов'язане було брати участь у багаторівневій системі. Пенсійна система набрала

чинності в 1999 р., коли було запроваджено другий та третій рівні пенсійної системи. Другий рівень – накопичувальна система, що реалізується завдяки обов’язковій участі у відкритих пенсійних фондах та є обов’язковою для осіб, які народились у 1969 р. або пізніше, та добровільною для тих, хто народився у період з 1949 р. по 1969 р. Третій рівень – це система недержавного пенсійного забезпечення, що реалізується шляхом добровільної участі працівників і роботодавців у пенсійних програмах через виробничі (корпоративні) пенсійні фонди, страхові компанії, інститути спільного інвестування (інвестиційні фонди) (Креховецька, 2010: 127).

Таким чином, особливістю здійснення пенсійної реформи в Польщі було те, що в її межах було одночасно запроваджено другий та третій рівні недержавного пенсійного забезпечення з диференціацією зобов’язань щодо здійснення пенсійних відрахувань залежно від досягнення особою на час запровадження другого та третього рівнів пенсійного забезпечення певного віку.

У Великобританії з квітня 2002 р. введена друга державна пенсія (82P), що залежить від заробітку. Державні пенсії формуються за рахунок обов’язкових внесків роботодавця (11,9% від заробітку) і працівника (10%), які акумулюються в Національному страховому фонді. З цих засобів виплачуються поточні пенсійні зобов’язання. Якщо засобів Національного страхового фонду для виплат не вистачає, то держава бере відсутню суму з податкових зборів. Другий і третій компоненти стосуються недержавних пенсій і не є обов’язковими (Українська асоціація інвестиційного бізнесу).

1 жовтня 2011 р. пенсійний вік (DRA) у Великобританії було скасовано – це означає, що роботодавці більше не можуть вимагати від працівників виходити на пенсію у віці 65 років. 1 жовтня 2012 р. було запроваджено автоматичне зарахування (передбачено Законом про пенсії 2008 р.), починаючи з найбільших компаній. В умовах автоматичного зарахування роботодавець вносить усіх працівників до системи пенсійного забезпечення на робочому місці, до якої він має здійснювати мінімальний внесок; співробітники мають змогу відмовитися від схеми. У квітні 2006 р. був створений Фонд пенсійного захисту для виплати компенсацій учасникам пенсійних схем, якщо роботодавець ставав неплатоспроможним та у схемі не вистачало коштів (Pension reforms in the UK, 2016).

Тобто у Великобританії держава здійснює компенсаційні пенсійні виплати, якщо індивідуальні пенсійні програми опинились під загрозою та за умови банкрутства роботодавця. При цьому особливістю пенсійної реформи Великобританії було те, що другий та третій рівні пенсійного забезпечення не стали обов’язковими, а залишилися добровільними.

Водночас, незважаючи на добровільний характер другого та третього рівнів пенсійного забезпечення у Великобританії, професійні пенсії займають одне з головних місць у пенсійній системі цієї держави. Однією з причин цього є те, що британці, які беруть участь у схемі персонального пенсійного забезпечення, як і ті, хто бере участь у схемах професійного забезпечення, мають низку пільг і привілеїв – насамперед це стосується податкових пільг. Як правило, персональні пенсійні фонди у Великобританії формуються за рахунок внесків як роботодавців, так і самих працівників, причому внески в такий фонд не обкладають прибутковим податком. Однак, якщо в промисловій галузі розмір внесків службовців практично втричі менший, ніж внески роботодавців, то в багатьох фінансових компаніях роботодавець зазвичай повністю сплачує пенсійні внески, тим самим забезпечуючи своїх службовців професійними пенсіями (Криклій, 2009).

Певні особливості мало реформування системи пенсійного забезпечення в Нідерландах. У цій державі з метою досягнення високої економічної і соціальної взаємної відповідальності пенсійне забезпечення другого рівня, як правило, є обов’язковим. Крім того, завдяки використанню цього рівня пенсійного забезпечення виключається ситуація, коли пенсія стає предметом конкуренції на ринку праці, спрощуються і стають більш прозорими переговори щодо розміру заробітної плати, завдяки чому зникають перепони, які ведуть до руйнування пенсійної системи. При цьому на ринку пенсійних фондів Нідерландів, які використовують

нинішню систему розподілу, у споживача можуть виникати витрати і ризики, пов'язані з певними несприятливими умовами інвестування (Козак, 2017: 123).

Тобто в Нідерландах персональні пенсійні накопичення, що зберігаються на рахунках недержавних пенсійних фондів, є мало захищеними, оскільки інвестиційні рішення таких фондів можуть призвести до банкрутства або значних фінансових втрат. Тому поширеною практикою є залучення так званих пенсійних консультантів із метою формування персональної пенсійної програми.

Греція – ще одна європейська держава, в якій було запроваджено пенсійну реформу. У цій країні пенсійний вік для чоловіків становить 65 років, для жінок – 60 років. Для отримання повної пенсії потрібно мати мінімальний страховий стаж (тобто сплачувати внески до фондів) за 4500 днів роботи, що еквівалентно приблизно 15 рокам. Робітники зі страховим стажем 11 100 робочих днів (приблизно 37 років) отримують право на пенсію незалежно від віку. Дострокова пенсія сплачується з 60 років зі стандартною вимогою щодо страхового стажу (4500 днів). У Греції також передбачено пільгове пенсійне забезпечення для осіб, які працювали на важких або шкідливих професіях, а також для жінок із дітьми-інвалідами. Для мінімальної соціальної пенсії необхідні внески за 15 років (Whitehouse, 2007: 77).

Запровадження другого рівня пенсійного забезпечення у Греції було здійснено для тих, хто працює з 1993 р.; внески на недержавне пенсійне забезпечення становили 2% від заробітку за кожен рік. При цьому, максимальний страховий стаж складав 35 років. Нарахування пенсії здійснюється на основі середнього показника заробітку, розрахованого за останні п'ять років перед виходом на пенсію. Максимальний розмір пенсії у Греції встановлюється залежно від валового національного продукту (ВНП) на душу населення. Він змінювався кілька разів, починаючи з 1991 р., та після 2002 р. максимальний розмір пенсійних виплат становив 2144 євро на місяць (Whitehouse, 2007; 77).

Пенсійні виплати підлягають періодичній індексації залежно від рівня індексу цін. Розмір пенсії, пов'язаний із заробітком, включає додатковий компонент, зокрема, повна додаткова пенсія становить 20% розміру заробітку для працівників із 35-річним страховим стажем. Пенсія пропорційно зменшується для коротших періодів страхового стажу, що передбачає лінійну ставку нарахування. Мінімальний розмір пенсії становить 70% мінімальної заробітної плати. Так, у 2002 р. мінімальний розмір пенсії становив 377 євро на місяць, що еквівалентно приблизно 40% середньої заробітної плати у Греції. У цій державі також передбачена соціальна пенсія для осіб, які мають недостатній страховий стаж (менше 15 років) або не мають його взагалі. Соціальна пенсія є складником соціальної солідарної системи як мінімальна соціальна гарантія (Whitehouse, 2007: 78).

У Німеччині пенсійна реформа здійснювалась у два етапи шляхом поступового збільшення пенсійного віку до 67 років, а саме: протягом першого етапу цей вік було підвищено до 65 років та у подальшому – до 67 року. Таким чином, нині стандартний пенсійний вік у Німеччині становить 67 років. При цьому протягом 2001–2007 рр. у цій державі було запроваджено обов'язковий другий рівень пенсійного забезпечення, відрахування до якого становлять 20% від заробітної плати, половину з яких сплачує роботодавець. Іншу половину сплачує працівник самостійно, однак в особливі періоди (проходження служби в армії, перебування жінки в декретній відпустці та ін.) ці внески здійснюються коштом держави (BMWі, 2021: 54).

Характерно, що в Німеччині запроваджено поняття «базовий пенсіонер» – це умовний працівник, який відпрацював 45 років за середню зарплату і вийшов на пенсію після досягнення належного віку. Його розрахункова, так звана стандартна пенсія становить 1441 євро на заході і 1381 євро на сході країни. Наприкінці 2019 р. середній розмір пенсії у Німеччині становив 1413 євро до вирахування податків та соціальних зборів. Найвищі пенсії отримували жителі землі Саар на заході Німеччини – 1545 євро в середньому, найнижчі – пенсіонери східнонімецької Тюрингії – 1292 євро (Жолквер, Бушуєв, Білик, 2020).

Таким чином, пенсії в Німеччині підлягають оподаткуванню. До того ж у цій країні було відсутнє базове державне пенсійне забезпечення, яке було запроваджено тільки в липні 2021 р. відповідно до закону про базову пенсію, що набрав чинності 1 січня 2021 р. (Руденко, 2021).

Висновки. Таким чином, особливостями здійснення пенсійної реформи в низці європейських країн є такі: 1) послідовність та поступовість запровадження змін щодо віку, страхового стажу, розміру відрахувань, оскільки більшість європейських держав запроваджували такі зміни протягом кількох років, визначали диференційовані підходи для осіб, які досягли на час проведення реформи певного віку; 2) збереження базового (першого) рівня пенсійного забезпечення – більшість європейських держав поряд із запровадженням другого та третього рівнів пенсійного забезпечення зберегли державні пенсії як мінімальну соціальну гарантію; 3) надання переваги стимулюванню переходу до другого та третього рівнів пенсійного забезпечення шляхом податкових та інших пільг, хоча більшість європейських держав пішли шляхом обов'язкового запровадження другого рівня пенсійного забезпечення; 4) приділення значної уваги забезпеченню доходності недержавних пенсійних фондів, яка досягається належним регулюванням інвестиційних програм цих фондів; 5) використання можливостей цифрових технологій для автоматизації процесів постановлення на облік та здійснення обліку застрахованих осіб.

Задля запровадження в Україні трирівневої пенсійної системи, яка запланована в рамках реформи системи пенсійного забезпечення, важливо врахувати позитивний досвід європейських країн, а саме: 1) забезпечити організацію надійних та економічно ефективних у довгостроковій перспективі недержавних пенсійних фондів; цього можна досягти за рахунок як загальної стабілізації соціально-економічної ситуації в державі, так і стабілізації кредитно-грошової політики, забезпечення стабільності національної грошової одиниці, розвитку фондового ринку тощо; 2) забезпечити здійснення державою постійного контролю за функціонуванням недержавних пенсійних фондів, а також забезпечити прозорість та відкритість інформації про діяльність таких фондів; 3) організувати систему недержавних пенсійних фондів, діяльність яких відповідатиме встановленим економічним нормативам; 4) залучити до організації та управління такими фондами роботодавців, профспілки та інших учасників соціального діалогу; 5) стимулювати участь працівників, інших зайнятих осіб у накопичувальній системі пенсійного забезпечення шляхом надання податкових пільг, державних гарантій тощо.

References:

1. Iashnyk, H. (2011) Zarubizhnyi dosvid reformuvannia systemy pensiinoho zabezpechennia (Foreign experience in reforming the pension system) *Derzhavne upravlinnia : teoriia ta praktyka : elektr. nauk. fakh. zhurnal*. 1. 1–9 29 [in Ukrainian].
2. Kozak, T. (2017) Dosvid providnykh krain svitu v pobudovi diievoi pensiinoi systemy (Experience of the world's leading countries in building an effective pension system). *Investytsii: praktyka ta dosvid*. 120–125 [in Ukrainian].
3. Krekhovetska, L. (2010) Vykorystannia dosvidu zarubizhnykh krain u stvorenni tryrivnevoi pensiinoi systemy Ukrainy (Using the experience of foreign countries in creating a three-tier pension system in Ukraine). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika: nauk.-ekonom. ta susp.-polit. zhurn.* 2 (14), 123–130 [in Ukrainian].
4. Kryklii, V. Model pensiinoho zabezpechennia Velykobrytanii ta mozhlyvosti vykorystannia v Ukraini. *Efektivna ekonomika*. 2009, № 4. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=84>. [in Ukrainian].
5. Oboviazkovi nakopychualni pensiini systemy (Mandatory funded pension systems) (Kyiv, 2018). *Mizhnarodnyi dosvid: uroky dlia Ukrainy*. Retrieved from: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/02/Mandatory-Retirement-Savings_Pillar-2_February2018_ua.pdf. [in Ukrainian].
6. Ohliad systemy pensiinoho zabezpechennia v Velykobrytanii (Review of the pension system in the UK). *Ukrainska asotsiatsiia investytsiinoho biznesu*. Retrieved from: <https://www.uaib.com.ua/files/articles/203/49/GB2.pdf>. [in Ukrainian].

7. Ovcharenko, H. (2018) Pensyonnaia reforma v stranakh ES: poleznye y vredne sovet dlia Ukrayna (Pension reform in EU countries: useful and harmful advice for Ukraine). *Yevropeiska pravda*. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/experts/2018/11/1/7088625/>. [in Russian].
8. Pension reforms in the UK: background summary. (2016) *Etui.org*. Retrieved from: <https://www.etui.org/covid-social-impact/united-kingdom/pension-reforms-in-the-uk-background-summary>.
9. Rudenko, N. (2021) Pensii v Nimechchyni. Chy ye tse prykladom dlia Ukrainy? (Pensions in Germany. Is this an example for Ukraine?) *Fainens.iua*. Retrieved from: <https://finance.ua/ua/saving/pensii-v-germanii-primer-li-eto-dlia-ukrainy>. [in Ukrainian].
10. Shevchenko, N. (2017) Napriamy pobudovy suchasnoi systemy pensiinoho zabezpechennia v Ukraini (Directions for building a modern pension system in Ukraine). *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. 2 (27), 218–223 [in Ukrainian].
11. Vorschläge für eine Reform der gesetzlichen Rentenversicherung Gutachten des Wissenschaftlichen Beirats beim Bundesministerium für Wirtschaft und Energie (BMWi). (April 2021). Retrieved from: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Ministerium/Veroeffentlichung-Wissenschaftlicher-Beirat/wissenschaftlicher-beirat-vorschlaege-reform-gutachten.pdf?__blob=publicationFile&v=14.
12. Whitehouse, E. (2007) Retirement-income systems in 53 countries – pensions panorama. *Washington: The World Bank*, 254 p.
13. Zhaivoronok, I. (2021) Derzhavne rehuliuвання systemy pensiinoho zabezpechennia (State regulation of the pension system). Lviv, 234 p. [in Ukrainian].
14. Zholkver, M., Bushuiev, M., Bilyk, D. (2020) Yak pratsiuie pensiina systema v Nimechchyni v umovakh starinnia suspilstva (How the pension system works in Germany in an aging society). *Deutsche Welle*. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/yak-pratsiuie-pensiina-systema-v-nimechchyni/a-55192664>. [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-10>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КІБЕРРОЗВІДКИ НА ОСНОВІ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ЯК МЕТОДУ ОТРИМАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Олена Козицька,

*доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова (Хмельницький, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-3045-8181

o.kozytska@ukr.net

Анотація. Стаття присвячена дослідженню кіберрозвідки на основі відкритих джерел як методу отримання криміналістично значущої інформації задля виконання завдань, спрямованих на виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Під час написання статті використовувалися діалектико-матеріалістичний метод наукового пізнання, формально-логічний, історико-правовий, порівняльно-правовий, системний метод, а також методи аналізу та синтезу. Проаналізовано погляди науковців щодо визначення розвідки на основі відкритих джерел (OSINT), охарактеризовані різні види інформації, запропоновано класифікацію джерел відкритої інформації, розміщеної в кіберпросторі. Зазначено основні категорії криміналістично значущої інформації, які можна отримати в результаті розвідки в кіберпросторі. Визначено та досліджено такі етапи кіберрозвідки на основі відкритих джерел, як визначення мети і завдань кіберрозвідки, планування, пошук, збирання та обробка інформації, отриманої з відкритих джерел, її аналіз та оцінка, формування висновків та підготовка результатів.

Ключові слова: інформація, кіберрозвідка, OSINT, криміналістично значуща інформація, відкрите джерело інформації, пошук інформації, розслідування кримінальних правопорушень.

GENERAL CHARACTERISTICS OF OPEN-SOURCE CYBERINTELLIGENCE AS A METHOD OF OBTAINING FORENSICALLY RELEVANT INFORMATION

Olena Kozytska,

Ph.D. in Law,

Associate Professor at the Department of Criminal Law and Procedure

Leonid Uzkov Khmelnytskyi University of Management and Law (Khmelnytskyi, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-3045-8181

o.kozytska@ukr.net

Abstract. The article is devoted to the study of open-source cyberintelligence as a method of obtaining criminally relevant information to perform tasks aimed at the detection, disclosure and investigation of criminal offences, the establishment of the location of wanted persons. When writing the article was used dialectical-materialistic method of scientific knowledge, formal-logical, historical-legal, comparative-legal, systematic method, as well as methods of analysis and synthesis. The author analyses scientists' views on the definition of open source intelligence (OSINT), characterizes different types of information, proposes a classification of sources of open information placed in cyberspace. The main categories of criminally relevant information that can be obtained as a result of intelligence in cyberspace are specified. The following stages of cyberintelligence based on open source were identified and investigated: defining the purpose and objectives of cyberintelligence; planning; search, collection and processing of information obtained from open sources; its analysis and evaluation; drawing of conclusions and preparation of results.

Key words: information, cyber-intelligence, OSINT, forensically relevant information, open source information, information retrieval, criminal investigation.

Вступ. У 1815 році німецький банкір Натан Ротшильд зазначив: «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Ця фраза одразу стала афоризмом, а з роками набула ще більшої актуальності. Дійсно, невинне зростання обсягів різноманітної інформації, експоненціальне збільшення «великих даних» перетворило оброблену та належним чином структуровану інформацію на один із найбільш дорогіших ресурсів людства, здобуття якого залишається пріоритетним напрямом розвідувальної діяльності різноманітних служб. Звісно, якісне виконання завдань, спрямованих на профілактику, виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, також є неможливим без своєчасного отримання актуальної криміналістичної значущої інформації з різних джерел, у тому числі і тих, які знаходяться у відкритому доступі.

Стан наукових досліджень. Практику використання можливостей розвідки на основі відкритих джерел було впроваджено ще на початку 40-х років минулого століття розвідувальним співтовариством США (Williams & Blum, 2018: 4), і відтоді тривають наукові дослідження вказаного методу здобуття інформації. Значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили такі зарубіжні дослідники, як S. Adams, C. Altheide, M. Bazzell, A. Bielska, H. Carvey, N.A. Hassan, S.D. Gibson, R. Hijazi, J. Selianko, R.D. Steele тощо. Водночас українські вчені не залишили поза увагою зазначену тему. Особливостям розвідки на основі відкритих джерел присвятили свої праці С.В. Албул, О.М. Бандурка, В.В. Бурба, Р.О. Гончар, М.Л. Грібов, К.Ю. Ісмайлов, О.О. Кожушко, С.С. Мирза, Д.Й. Никифорчук, М.А. Погорецький, І.А. Федчак та багато інших.

Водночас окремі аспекти використання методу розвідки на основі відкритих джерел у процесі виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень залишаються мало висвітленими. Також потребують більш детального дослідження особливості розвідки на основі саме тих відкритих джерел, котрі розміщені в кіберпросторі (так званої кіберрозвідки на основі відкритих джерел), адже у зв'язку з інформаційно-технічним прогресом людства значний обсяг інформації зберігається в цифровому вигляді та утворює масив «великих даних».

Метою нашої статті є дослідження особливостей кіберрозвідки на основі відкритих джерел як методу отримання криміналістично значущої інформації задля виконання завдань, спрямованих на виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Методи дослідження. Під час написання статті застосовувалася низка загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, історико-правовий метод використовувався в процесі вивчення наукових праць, присвячених розвідці на основі відкритих джерел, порівняльно-правовий – під час аналізу поглядів вчених щодо досліджуваних наукових категорій, визначень та підходів, системний – у процесі побудови класифікації відкритих джерел інформації в кіберпросторі. Також широко застосовувалися діалектико-матеріалістичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ, формально-логічний метод, а також методи аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що поняття «розвідка на основі відкритих джерел» у науковій літературі зазвичай позначається англійським акронімом OSINT (англ. Open Source Intelligence – розвідка на основі відкритих джерел). Незважаючи на те, що протягом століть відбувався збір розвідувальної інформації шляхом використання загальнодоступних ресурсів, конкретна дата, коли було запроваджено вживання терміна OSINT, відсутня (Hassan & Hijazi, 2018: 1).

Нині під OSINT розуміють:

- один із напрямів розвідки, який включає пошук, вибір та збирання розвідувальної інформації, отриманої із загальнодоступних джерел, а також її аналіз (Dodonov et al., 2017: 62);
- збирання із загальнодоступних джерел (засобів масової інформації, соціальних мереж, форумів і блогів тощо), оцінку, аналіз та поширення інформації про особу, подію чи загрозу з розвідувальною метою або з метою використання її як доказу під час проведення розслідувань (Adams, 2020);

– технологію «глибинного збирання» різнорівневої різноформатної інформації, а також створення на її основі принципово нових знань з їх подальшою візуалізацією (Ataian, Gureva & Sharabaeva, 2021: 13).

Концепція OSINT базується на двох основних поняттях:

а) відкрите джерело інформації – це джерело, що надає інформацію без вимоги збереження конфіденційності. Відкриті джерела належать до середовища загальнодоступної інформації, тобто будь-які обмеження для фізичних осіб не встановлюються;

б) загальнодоступна інформація – це інформація, оприлюднена чи розміщена для широкого використання, доступна для громадськості (Dodonov et al., 2017: 62).

Однак перед тим, як більш детально розглядати джерела відкритої інформації, зосередимось на законодавчому та науковому визначеннях інформації, а також на окремих її видах.

Так, інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Це можуть бути інформація про фізичну особу, інформація довідково-енциклопедичного характеру, інформація про стан довкілля (екологічна інформація), інформація про товар (роботу, послугу), науково-технічна інформація, податкова інформація, правова інформація, статистична інформація, соціологічна інформація та інші види інформації (Zakon Ukrainy, 1992, No. 2657-XII).

За порядком доступу інформація поділяється на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом (конфіденційну, таємну та службову інформацію) (Zakon Ukrainy, 1992, No. 2657-XII).

Крім того, окремо можна виділити публічну інформацію, під якою розуміється відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених Законом України «Про доступ до публічної інформації». Доступ до публічної інформації забезпечується шляхом систематичного та оперативного оприлюднення інформації в офіційних друкованих виданнях, на офіційних вебсайтах в мережі Інтернет, на єдиному державному вебпорталі відкритих даних, на інформаційних стендах, у будь-який інший спосіб, а також шляхом надання інформації за запитами на інформацію (Zakon Ukrainy, 2011, No. 2939-VI).

Публічна інформація також може існувати у формі відкритих даних, тобто у форматі, що дозволяє її автоматизоване оброблення електронними засобами, вільний та безоплатний доступ до неї, а також її подальше використання. Публічна інформація у формі відкритих даних є дозволеною для її подальшого вільного використання та поширення. Будь-яка особа може вільно копіювати, публікувати, поширювати, використовувати, у тому числі в комерційних цілях, у поєднанні з іншою інформацією або шляхом включення до складу власного продукту публічну інформацію у формі відкритих даних з обов'язковим посиланням на джерело отримання такої інформації. Розпорядники інформації зобов'язані надавати публічну інформацію у формі відкритих даних на запит, оприлюднювати і регулярно оновлювати її на єдиному державному вебпорталі відкритих даних та на своїх вебсайтах (Zakon Ukrainy, 2011, No. 2939-VI).

У тлумачному словнику українських термінів зазначається, що інформація з відкритих джерел – це інформація, яка призначена для громадськості; інформація із зовнішніх джерел, наприклад, таких, як наукова література; офіційна інформація; інформація, що видається громадськими організаціями, комерційними компаніями і засобами масової інформації (Tlumachnyi slovnyk ukrainskykh terminiv, 2004, p. 13).

Інформація з відкритих джерел – це загальна поширена інформація, яка включає в себе дані, що можуть бути систематизовані за допомогою редакційного процесу, котрий забезпечує їх фільтрацію та перевірку (Selianko, 2001: 2).

На думку І.А. Федчака, під поняттям «інформація з відкритих джерел» (у контексті кримінального аналізу) слід розуміти окремі дані, записи, відомості, звіти, оцінки тощо, які мають значення для діяльності правоохоронних органів, не потребують дотримання юридичних вимог або застосування будь-якого типу негласних методів для їх збору та одержання (Fedchak, 2021: 144).

До відкритих джерел інформації зараховують:

– друковані (газети, часописи) і аудіовізуальні (радіо, телебачення) засоби масової інформації; книги, довідники, керівництва з експлуатації, інструкції з використання; наукові публікації; публічні звіти державних органів і виступи офіційних осіб; Інтернет (сторінки соціальних мереж, відеохостингів, блогів, форумів, електронних довідників), дані дистанційного зондування землі, аерофото- і супутникової зйомки (наприклад, Google Earth) тощо (Vilous, 2015: 32);

– засоби масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення та комп'ютерну інформацію); користувацький контент (соціальні мережі, сайти для зберігання відео, блоги; форуми, соціальні мережі, блоги, відеохостинги чи спільноти); загальнодоступні дані (інформацію про бюджет, демографічну ситуацію, пресконференції); міжнародні супутникові геосистеми; професійні та академічні праці (конференції, професійні асоціації, наукові роботи) (Shishliakov, 2017: 109);

– офіційні джерела; неофіційні відкриті джерела; засоби масової інформації; оголошення; рекламу; бази даних; висновки експертів; результати аналізу або спеціального оброблення даних, текстів за прямими або непрямими ознаками (Honchar, 2012: 69);

– традиційні засоби масової інформації (радіо, телебачення, друковані засоби масової інформації – газети, журнали, електронні засоби масової інформації, комерційний онлайн-контент); «сіру» літературу (академічні дослідження, конференції, виставки, експозиції, конгреси, зустрічі, статистичні дані та бази даних державних реєстрів та приватного сектора, дослідження ринку); комерційний продукт (спеціалізовані техніко-тактичні огляди, комерційні зображення, дані картографування, дослідження ринків); людей-свідків (сторонніх спостерігачів, експертів, бізнесменів, журналістів, мандрівників, науковців, біженців) (Gibson, 2007: 80).

Своєю чергою автори книги «Розпізнавання інформаційних операцій» розподіляють відкриті джерела інформації на дві категорії: основні та додаткові (похідні). На їхню думку, основним джерелом є документ або фізичний об'єкт, що містить інформацію, яка була написана чи створена за результатами проведених досліджень та їх аналізу. Як правило, така інформація є фрагментарною, неоднозначною та складною для аналізу. Це оригінали документів, виписки з них, переклади, наукові журнали, виступи, листи, інтерв'ю, новини, офіційні звіти, творчі роботи (поезія, драматургія, романи, музика та ін.), артефакти (кераміка, меблі, одяг, історичні будівлі тощо), розповіді та спогади людей. До додаткових або похідних джерел належать матеріали, підготовлені урядовими прес-службами, комерційними та неурядовими організаціями, пресекретарями (Dodonov et al., 2017: 72).

Ми вважаємо, що вказану класифікацію слід дещо доповнити і розподілити джерела відкритої інформації таким чином:

а) за формою існування: матеріальні (друковані газети, книги, записки, листи і т.п.); ідеальні (розповіді та спогади людей, лекції, інтерв'ю); електронно-цифрові (збережені на електронно-цифрових носіях інформації, розміщені в різних сегментах мережі Інтернет тощо). При цьому варто наголосити, що усі без винятку електронно-цифрові джерела інформації існують у кіберпросторі. Саме вони є предметом нашого дослідження, і надалі основна увага буде зосереджена лише на їх дослідженні, хоча ми цілком погоджуємося з Т.С. Яровим, який зазначає, що «у вільному доступі перебуває величезна кількість джерел інформації, і обмежувати їх коло виключно кіберпростором означає розглядати лише одну нішу OSINT» (Yarovi, 2019: 203);

б) за способом подання інформації: текстові, графічні, звукові, відео;

в) залежно від умов доступу: безумовно відкриті; відкриті за умови аутентифікації користувача, наявності облікового запису, електронно-цифрового підпису тощо; платні;

г) за рівнем достовірності: достовірні; неперевірені; неправдиві (фейкові);

г) залежно від автора/власника (володільця) джерела: офіційні; приватні; керовані ботами; анонімні.

Усі вищевказані джерела можуть містити криміналістично значущу інформацію, яка і є предметом кіберрозвідки на основі відкритих джерел.

Вказану криміналістичну інформацію своєю чергою доцільно розподілити на категорії:

– про події та діяння, які містять ознаки кримінального правопорушення (вчиненого або такого, що готується) або які мають орієнтуюче чи доказове значення для кримінального провадження (наприклад, інформація про перебування підозрюваного за кордоном у момент вчинення кримінального правопорушення; факти, зафіксовані камерами відеоспостереження, і т.п.);

– про способи вчинення кримінальних правопорушень або способи підготовки до їх вчинення (інструкції щодо виготовлення вибухових пристроїв, наркотичних засобів тощо);

– інформація, що є закликком, підбурюванням чи схилянням до вчинення кримінального правопорушення (в тому числі оголошення щодо залучення до незаконної діяльності);

– інформація, обіг та поширення якої заборонено або обмежено (наприклад, продукція порнографічного характеру; продукція, яка пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України тощо);

– про осіб (які обґрунтовано підозрюються у вчиненні або причетності до вчинення кримінальних правопорушень, свідків, розшукуваних осіб та ін.), коло їхніх зв'язків, інтереси, спосіб життя, маршрути пересування, місця відвідування, поточне місцезнаходження, а також інформація, яка дає змогу ідентифікувати окремих осіб (наприклад, активістів під час масових заворушень, осіб, які дестабілізують оперативну обстановку у відповідному регіоні) тощо;

– про речі, які були предметом злочинного посягання або засобом/знаряддям вчинення кримінального правопорушення (місцезнаходження викраденого; зображення автомобіля, яким пересувалися особи, причетні до вчинення кримінального правопорушення; підроблені платіжні картки тощо), а також речі та предмети, обіг яких заборонено або обмежено (наркотичні засоби, зброя та ін.);

– про місцезнаходження об'єктів чи осіб у певний період часу (дані геолокації, картографічні дані);

– про фонові явища (сукупність аморальних проявів, які суперечать загальноприйнятим нормам поведінки та які органічно взаємопов'язані зі злочинністю, оскільки детермінують одне одного і тягнуть за собою соціальну деградацію особи (Ivanov & Dzhuzha, 2006: 257).

Зазначена інформація дає змогу суб'єктам кіберрозвідки:

а) орієнтуватися в суб'єктивній та об'єктивній стороні злочинного явища;

б) планувати оперативно-розшукові заходи, слідчі (розшукові) дії, власні дії та стратегію поведінки;

в) відстежувати результати вжитих оперативно-розшукових заходів, слідчих (розшукових) дій;

г) прогнозувати плин подій, дій;

г) вибирати найбільш ефективні методи впливу на суб'єктів злочину;

д) вживати превентивні заходи;

е) якісно виконувати професійні функції (Korystin et al., 2019: 155).

Процес кіберрозвідки на основі відкритих джерел включає в себе послідовність таких етапів, як визначення мети і завдань кіберрозвідки, планування, пошук, збирання та обробка інформації, отриманої з відкритих джерел, її аналіз та оцінка, формування висновків та підготовка результатів. Розглянемо більш детально кожен із цих етапів.

1. Визначення мети і завдань кіберрозвідки. На цьому етапі необхідно чітко визначити, які відомості про які саме об'єкти потрібно отримати в результаті проведення кіберрозвідки. На підставі інформаційних потреб чітко формулюється інформаційний запит, тобто складається

список запитань, на які необхідно знайти відповіді. Інакше в результаті розвідки можна отримати зовсім не ті дані, котрі необхідні для досягнення поставленої мети.

2. Планування. Це один із найбільш важливих етапів, на якому потрібно визначити інструменти та прийоми OSINT, що будуть застосовуватися для пошуку необхідної інформації. Також під час планування визначаються засоби безпеки (браузери, в тому числі VPN, які будуть використовуватися під час пошуку), а також заходи конспірації (створюють фейкові профілі в соціальних мережах, скриньки електронної пошти, вибирають сім-карти мобільних операторів, які будуть зазначені в акаунтах), котрі будуть вживатися під час пошуку інформації. Далі визначаються основні джерела (бази даних, соціальні мережі, сайти оголошень тощо), серед яких буде здійснюватися пошук необхідних даних. Із цією метою доцільно використовувати типові алгоритми пошуку інформації щодо певних осіб чи об'єктів або ж скласти власний алгоритм пошуку відповідно до раніше визначених мети і завдань кіберрозвідки. Досить ефективною також є візуалізація усіх запланованих дій та вихідних даних, зокрема, шляхом створення так званих «MindMaps» (дорожніх карт) із використанням спеціалізованих додатків, наприклад, XMind (Golushko & Driannykh, 2019: 159).

3. Пошук, збирання та обробка інформації. Пошук інформації – це процес взаємодії людини та масиву інформації, який полягає в сукупності логічних і технічних операцій, що реалізуються з метою відшукування документованої інформації, фактів і даних, релевантних запиту користувача (Eremenko et al., 2015: 110). Пошук може бути повнотекстним (здійснюється за допомогою пошукових систем Інтернету, наприклад www.google.com), за метаданими (за деякими атрибутами документа, що підтримується системою, як то назва документа, дата створення, розмір, автор тощо), за зображеннями (пошукова система розпізнає зміст зображення, завантаженого користувачем, відшукуючи схожі зображення) (Sukhyi, Milenin & Taradainik, 2015: 24).

Під час пошуку інформації необхідно користуватися сукупністю різноманітних прийомів і методів побудови пошукових запитів, різноманітними пошуковими системами. Крім того, варто звертати увагу на можливість пошуку інформації різними мовами, а також пошук видаленої інформації (шляхом перегляду кеш-версій сторінок або спеціалізованих сайтів, на яких зберігають архівні копії вебсторінок).

Пошук криміналістично значущої інформації може також здійснюватися шляхом моніторингу відкритих джерел інформації – структурованого огляду (системи спостережень) у відкритих джерелах інформації за станом визначеного об'єкта, який дозволяє швидко отримати уявлення про відображення конкретного об'єкта у відкритих джерелах інформації для подальших статистичних та аналітичних досліджень (Honchar, 2012: 69).

Збирання інформації полягає в повному вилученні її з джерела та надійному збереженні у зручному для подальшого опрацювання вигляді та відповідному форматі. Нині існує значна кількість інструментів, які дозволяють вилучити та копіювати усю розмішену на вебсторінці інформацію, а також зберігати її як у неструктурованому, так і у структурованому вигляді, зокрема в таблицях формату Excel (наприклад, копіювання усіх коментарів під дописами користувача соціальної мережі із зазначенням їх авторів, дати створення тощо).

Надалі зібрана інформація підлягає обробці, яка включає в себе перевірку даних із недостовірних джерел, порівняння інформації, отриманої з кількох джерел, виокремлення застарілих відомостей, видалення інформаційного шуму та виключення нерелевантних даних (Hassan & Nijazi, 2018: 343). Крім того, обробка передбачає встановлення додаткових прихованих даних (геоміток, відомостей про дату і час створення файлу, інформацію про прилад, яким було зроблено фотографію, ім'я користувача, який редагував зображення, і т.п.), а також відновлення пошкодженої інформації або зображень низької якості.

4. Аналіз та оцінка отриманих даних. Загалом аналіз інформації, отриманої з відкритих джерел, – це процес обробки певного масиву інформації з відкритих джерел, який полягає

в перетворенні знайденої розвідувальної інформації на кінцеві розвідувальні дані з метою приведення розрізнених відомостей про об'єкт розвідки в логічно обґрунтовану систему залежностей (просторово-часових, причинно-наслідкових тощо) (Honchar, 2012: 69).

Найбільш поширеними методами аналізу отриманої інформації є лексичний аналіз, семантичний аналіз, геоспросторовий аналіз та аналіз соціальних мереж (Yogish Pai & Krishna Prasad, 2021). У результаті проведеного аналізу насамперед необхідно відповісти на питання, чи була досягнута мета кіберрозвідки та виконані усі завдання, які ставилися перед початком її проведення. Оцінювати отриману інформацію слід за критеріями повноти, точності, оперативності, релевантності та вартості (Eremenko et al., 2015: 110).

5. Формування висновків та підготовка результатів. Після проведення аналізу та оцінки отриманих даних формулюються висновки за результатами та надаються рекомендації. Уся отримана інформація презентується у зручній для сприйняття формі.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що розвиток сучасних інформаційних технологій зумовлює необхідність застосування методу розвідки на основі відкритих джерел, розміщених у кіберпросторі, для отримання криміналістично значущої інформації, яка надалі може використовуватися для вирішення завдань, спрямованих на виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Процес кіберрозвідки на основі відкритих джерел включає в себе п'ять взаємопов'язаних етапів: визначення мети і завдань кіберрозвідки; планування; пошук, збирання та обробка інформації, отриманої з відкритих джерел; її аналіз та оцінка; формування висновків та підготовка результатів. Детально розглянувши вказані етапи в нашій статті, зауважимо, що подальшого наукового дослідження потребують прийоми та інструменти кіберрозвідки, які застосовуються на кожному із цих етапів.

References:

1. Adams, S. (2020). An introduction to OSINT and III. Retrieved from <https://www.intelligencewithsteve.com/post/an-introduction-to-osint-and-iii>.
2. Ataian, A.M., Gureva, T.N. & Sharabaeva, L.Iu. (2021). Tcifrovaia transformatsiia vysshego obrazovaniia: problemy, vozmozhnosti, perspektivy i riski [The digital transformation of higher education: challenges, opportunities, prospects and risks]. *Otechestvennaia i zarubezhnaia pedagogika, Domestic and foreign pedagogy*, Vol. 1, 2(75), 7–22 [in Russian].
3. Bilous, V.V. (2015). Open Data i OSINT yak aktualni katehorii informatsiinoho zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv [Open Data and OSINT as current categories of criminal investigation information]. *Informatsiine zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv, Information support of crime investigation: proceedings of the III International Round Table*. 27-34, May, 29, 2015, Odesa: Yurydychna literatura [in Ukrainian].
4. Dodonov, A.G., Lande, D.V., Tsyganok, V.V., Andreichuk, O.V., Kadenko, S.V. & Graivoronskai a, A.N. (2017). Raspoznavanie informatcionnykh operatsii [Recognising information operations]. Kiev : OOO «Inzhiniring» [in Russian].
5. Eremenko, V.T., Minaev, V.A., Fisun, A.P., Konstantinov, I.S., Koskin, A.V., Belevskaia, Iu.A., Dvoriankin, S.V., Rytov, M.Iu. & Pavlinov I.A. (2015). Teoriia informatcii i informatcionnykh protsessov [Theory of information and information processes]. Orel: Gosuniversitet [in Russian].
6. Fedchak, I.A. (2021). Osnovy kryminalnoho analizu [Fundamentals of criminal analysis]. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
7. Gibson, S.D. (2007). Open Source Intelligence (OSINT): a contemporary intelligence lifeline: *PhD Tesis*. Cranfield University. Retrieved from <http://dspace.lib.cranfield.ac.uk/handle/1826/6524>
8. Golushko, A.P. & Driannykh, Iu.Iu. (2019). Tsel i zadachi poiska informatcii v otkrytykh istochnikakh (open source intelligence) [Purpose and objectives of open source intelligence]. *Vnedrenie rezultatov innovatsionnykh razrabotok: problemy i perspektivy, Implementing the*

- results of innovative developments: problems and prospects* : collection of articles from the international scientific and practical conference. 158–161. [in Russian].
9. Hassan, N.A., & Hijazi, R. (2018). Open Source Intelligence Methods and Tools. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4842-3213-2_1
 10. Honchar, R.O. (2012). Monitorynh ta analiz vidkrytykh dzherel informatsii yak sposib oderzhannia rozvidualnoi informatsii orhanamy rozvidky Vnutrishnikh viisk [Monitoring and analysis of open sources of information as a way to obtain intelligence information from the intelligence agencies of the Internal Troops]. *Chest i zakon, Honor and Law*, 4(43), 67-73 [in Ukrainian].
 11. Ivanov, Yu.F. & Dzhuzha, O.M. (2006). Kryminolohiia [Criminology]. Kyiv: Palyvoda A.V. [in Ukrainian].
 12. Korystin, O.Ie., Svyrydiuk, N.P., Tsilmak, O.M., Zaiets, O.M., Ismailov, K.Iu. & Nekrasov, V.A. (2019). Taktychnyi kryminalnyi analiz: teoriia ta praktyka [Tactical criminal analysis: theory and practice]. Odesa: RVV ODUVS [in Ukrainian].
 13. Selianko. J. (2001). NATO Open Source Intelligence Handbook. Retrieved from https://www.academia.edu/4037348/NATO_Open_Source_Intelligence_Handbook
 14. Shishliakov, D.V. (2017). Razvedka na osnove otkrytykh istochnikov [Open source intelligence]. *Ob aktualnykh problemakh voenno-professionalnoi deiatelnosti na inostrannykh iazykakh, On current problems of military professional activities in foreign languages*: collection of materials of the scientific-practical conference. 109–112, Sankt-Peterburg [in Russian].
 15. Sukhyi, O.L., Milenin, V.M. & Taradainik, V.M. (2015). Alhorytmy poshuku v informatsiinykh systemakh [Search algorithms in information systems]. Kyiv. [in Ukrainian].
 16. Tlumachnyi slovnyk ukrainskykh terminiv. Slovnyky terminiv: ukrainsko-anhlo-rosiiskyi, russko-ukraynsko-anhlyiskyi, english-russian-ukrainian (2004). [Explanatory dictionary of Ukrainian terms. Dictionaries of terms: Ukrainian-English-Russian, Russian-Ukrainian-English, English-Russian-Ukrainian] NP 306.7.086-2004. Kyiv : Derzhavnyi komitet yadernoho rehuliuвання Ukrainy [in Ukrainian].
 17. Williams, H.J., & Blum, I. (2018). Defining Second Generation Open Source Intelligence (OSINT) for the Defense Enterprise. DOI: <https://doi.org/10.7249/RR1964>
 18. Yarovoi, T.S. (2019). OSINT, yak perspektyvnyi instrument kontroliu za lobistskoio diialnistiu v konteksti derzhavnoi bezpeky [OSINT as a prospective tool of lobbying control in the context of state security]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia, Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 4(6), 201-208, Kyiv : Vydavnytstvo Lira. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4\(6\)-201-208](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4(6)-201-208) [in Ukrainian].
 19. Yogish Pai, U. & Krishna Prasad, K. (2021). Open Source Intelligence and its Applications in Next Generation Cyber Security – A Literature Review. *International Journal of Applied Engineering and Management Letters (IJAEML)*, 5(2), 1–25. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo>.
 20. Zakon Ukrainy “Pro dostup do publichnoi informatsii”: vid 13 sichn. 2011 r. No. 2939-VI [Law of Ukraine “About access to public information” from January 13, 2011, No. 2939-VI]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> [in Ukrainian].
 21. Zakon Ukrainy “Pro informatsiiu”: vid 02 zhovt. 1992 r. No. 2657-XII [Law of Ukraine “About information” from October 02, 1992, No. 2657-XII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-11>

**«НАСИЛЛЯ – НЕ МЕТОД»: ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ Й ОСОБЛИВОСТІ
БОРОТЬБИ МАРТИНА ЛЮТЕРА КІНГА ЗА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА
АФРОАМЕРИКАНЦІВ**

Юрій Конончук,

*аспірант кафедри цивілізаційної історії та археології
Центрально-Східної Європи факультету історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-8904-3634
yurakononchuk@gmail.com*

Анотація. Стаття присвячена процесам формування світоглядної позиції Мартіна Лютера Кінга. Матеріал дослідження викладається у хронологічному порядку. У ньому проаналізовано окремі аспекти дитинства доктора, досліджуються чинники, що вплинули на його особистість. Висвітлюються умови його становлення у професійній сфері. Окрема увага приділяється поглядам Мартіна Лютера Кінга на методи боротьби афроамериканців за свої громадянські права. Аналізуються еволюція його поглядів, їхня системність та кінцева мета, якою її бачив сам Мартін Лютер Кінг. У статті досліджуються стосунки доктора Кінга з американським урядом, його погляди на тогочасну зовнішню та внутрішню політику Сполучених Штатів Америки. Окремим аспектом розглядаються ідеї ненасильства в контексті боротьби, їхня етимологія, специфіка, а також ефективність її застосування Мартіном Лютером Кінгом.

Ключові слова: Мартін Лютер Кінг, громадянські права, ідеологія ненасильства, афроамериканці.

**“VIOLENCE IS NOT A METHOD”: FORMING THE IDEOLOGY
AND FEATURES OF MARTIN LUTHER KING’S STRUGGLE
FOR THE CIVIL RIGHTS OF AFRICAN AMERICAN**

Yurii Kononchuk,

*Postgraduate Student at the Department of Civilizational History and Archeology of Central and
Eastern Europe of the Faculty of Historical Education National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-8904-3634
yurakononchuk@gmail.com*

Abstract. The article is devoted to the processes of forming the worldview of Martin Luther King. The research material is presented in chronological order. It analyzes some aspects of the doctor’s childhood, examines the factors that influenced his personality. The conditions of his formation in the professional sphere are covered. Particular attention is paid to Martin Luther King’s views on the methods of African Americans to fight for their civil rights. The evolution of his views, their systematics and the ultimate goal, which Martin Luther King himself saw, are analyzed. The article examines Dr. King’s relationship with the US government, his views on US foreign and domestic policy at the time. A separate aspect considers the ideas of nonviolence in the context of the struggle, their etymology, specificity, and the effectiveness of its use by Martin Luther King.

Key words: Martin Luther King, civil rights, ideology of nonviolence, African Americans.

Вступ. У період, коли світова спільнота робить спробу побудови мультикультурного суспільства, нової актуальності набуває діяльність провідних ідеологів гуманізму. Методи та прийоми, за допомогою яких вони зуміли модернізувати ідеологію суспільства, знову можуть бути успішно застосовані. Вивчення ідеологічних засад діяльності Мартіна Лютера Кінга, як головного ідеолога ненасильства та людиноцентризму, створить можливість для консоліда-

ції досвіду з питань реалізації та захисту прав людини. Розуміння специфіки й особливостей використання методів ненасильства дозволить модернізувати підхід до подолання окремих суспільних суперечностей та соціальних криз.

Мета нашого дослідження полягає у спробі проаналізувати окремі аспекти світоглядної системи М.Л. Кінга, визначити чинники, що на неї впливали. Дослідити значення ролі особистості в умовах боротьби за громадянські права.

Виклад основного матеріалу дослідження. У середині ХХ ст. американське суспільство стало ареною боротьби за громадянські права для всього кольорового населення Сполучених Штатів. Незважаючи на те, що 50-ті рр. ХХ ст. були періодом економічного піднесення, саме в цей часовий проміжок сформувались сучасні життєві цінності пересічного американця, дискримінаційний розрив сягнув «мертвої точки»: за таких умов подальше співіснування було неможливим. Каталізаторів загострення ситуації було кілька: темношкірі ветерани війн (Другої світової 1939–1945 рр., Корейської 1950–1953 рр.), які захищали демократію за кордоном, але не могли скористатись з її переваг у себе вдома; геттоїзація великих міст, яка фактично провела територіальний поділ між різними етнічними групами всередині країни; ситуативна поступовість уряду в питаннях подолання сегрегаційної проблеми; невідповідність задекларованих документів із прав людини (зокрема, міжнародних, підписантом яких виступали США) реалізації їх на практиці.

Афроамериканська спільнота США й окремі всеамериканські правозахисні організації на період посилення сегрегаційного загострення відреагували закономірним зростанням та розширенням боротьби за громадянські права. Усі форми протесту афроамериканців у 50–70-ті рр. можна розділити на стихійні й організовані. До стихійних виступів афроамериканців прийнято відносити повстання в чорних гетто в 60-х рр. Організований складник руху афроамериканців за свої права також не був однорідний: його можна розділити на ненасильницькі форми протесту із центральною фігурою Мартіна Лютера Кінга і насильницькі, терористичні форми, представниками яких були «Чорні пантери» та Нація ісламу (Heivskykh, 1973: 63).

Мартін Лютер Кінг, як головний глашатай ненасильницького способу боротьби, пройшов складний і тривалий шлях формування зрілої світоглядної позиції. Він народився 15 січня 1929 р. в Атланті, адміністративному центрі штату Джорджія, у сім'ї пастора місцевої баптистської церкви. У результаті вивчення дитинства М.Л. Кінга варто відзначити кілька аспектів його виховання та соціалізації, які знайдуть своє відображення в майбутньому. Незважаючи на складне становище чорношкірого населення в Південних штатах, сім'я М.Л. Кінга не належала до найбільш принижених і знедолених верств негритянського суспільства, навпаки, потомствени пастори, Кінги входили до складу місцевої своєрідної «афроамериканської» еліти і могли похвалитися досить міцним середнім достатком. М.Л. Кінгу теж судилося піти стопами батька і стати пастором. Роль батька М.Л. Кінга, М.Л. Кінга-старшого варто розглянути більш детально. Передусім саме батькові М.Л. Кінг завдячував своїм ім'ям, адже при народженні у свідочстві він був записаний як «Майкл Кінг». Старший Кінг під час відвідин щорічного Всесвітнього баптистського альянсу (BWA), який відбувався в Німеччині, був натхненний лідером реформації Мартіном Лютером, якого на зборах розглядали за взірцем. Його вразила сила мирного протесту М. Лютера, його вплив на перебіг історії та значення для німецької нації загалом (King, 2005: 231).

Саме батько стане для М.Л. Кінга духовно-ціннісним життєвим орієнтиром. Ще з раннього дитинства він мав змогу спостерігати гордий і безстрашний протест свого батька проти сегрегації, наприклад коли Кінг-старший відмовляється слухати дорожнього поліцейського після того, як його називають «хлопчиком», або разом із сином покидає продуктовий магазин, де їм пропонують обслуговуватися з боку запасного виходу. Оскільки суспільна ситуація вимагала від афроамериканців стійкості, рішучості та вміння відстоювати свої права,

М.Л. Кінг-старший намагався виростити сина сильною та непересічною особистістю. М.Л. Кінг згодом розповідатиме, що батько регулярно бив його до 15 років. Жорстокі методи виховання батько підкріплював аргументацією про те, що «він зробить із нього щось вагоме, навіть якщо йому доведеться забити його до смерті» (Marshall, 2005: 12–15).

За сімейними традиціями М.Л. Кінгу теж судилося стати пастором. Саме із цією метою він пройшов основні традиційні ланки необхідної освіти: середню школу, чоловічий негр-тянський коледж в Атланті, потім теологічну семінарію в Честері, нарешті, Бостонський університет. Останній М.Л. Кінг закінчив у 1955 р., захистивши дисертацію й отримавши ступінь доктора філософії. В університетах навчалися забезпечені та порівняно захищені чорні хлопці. Студенти гостріше переживали своє становище, шукали вихід для свого народу, свого покоління. Хтось, заперечуючи американський расизм, заперечував Америку, одні вступали в компартію, інших приваблювали чорні мусульмани, які ненавидять білу «расу дияволів». М.Л. Кінг, син пастора й онук пастора, був іншим. Він був зразковим американцем, тільки чорним. Вихований ідеологічно свідомим батьком, М.Л. Кінг, спадковий священик, був пастором нового типу (Baldwin, 1991: 281–282).

У червні 1955 р. М.Л. Кінг обійняв посаду пастора баптистської церкви в Монтгомері, в Алабамі. Ніде у США в той час расизм не виявляв себе настільки яскраво, як у Монтгомері. «Колиска бунтівної Південної Конфедерації», місто і через століття пишалось своїм статусом «столиці расизму», постійно підтверджуючи його принизливими сегрегаційними обмеженнями, діяльністю ку-клукс-клану і систематичним цькуванням чорного населення. Хоча акти расової дискримінації траплялися історично по всій території Сполучених Штатів, можливо, найбільш насильницькі регіони були в колишніх державах Конфедерації. Упродовж 1950-х і 1960-х рр. ненасильницький протест руху за громадянські права викликав деяку напруженість, яка набула національної ваги. Першочергово М.Л. Кінг приїхав до цього міста, щоб вести звичайне життя пересічного баптистського пастора.

Включення М.Л. Кінга у процеси боротьби афроамериканського населення за рівні громадянські права базувалось на проповідуванні ідеології ненасильства, яка протиставлялась агресивній діяльності білого населення (напади, залякування, суди Лінча), як «вища» та морально досконаліша, як єдиний правильний шлях до перемоги. Часто згадуваний як пацифізм, метод ненасильства вважається спробою впливати на суспільство більш м'яко. Щоб підготуватися до протестів фізично і психологічно, демонстранти проходили навчання з ненасильства. За словами колишнього активіста із прав людини Брюса Гартфорда, існують дві основні галузі навчання ненасильства. Є філософський метод, який передбачає розуміння методу ненасильства та його користі, і тактичний метод, який у кінцевому підсумку навчає демонстрантів «як бути протестувальником – як сидіти, як пікетувати, як захистити себе від нападу, як залишатися холоднокрівним, коли люди кричать расистські образи вам в обличчя і б'ють вас». Філософський метод ненасильства в американському русі за громадянські права був значною мірою натхненний «відсутністю співпраці» Махатми Ганді з англійськими колоністами в Індії, який мав намір привернути увагу так, щоб громадськість або «втрутилася заздалегідь», або «забезпечувала громадський тиск на підтримку заходів, яких необхідно вжити». Як пояснює Гартфорд, філософське навчання ненасильства має на меті «сформувати індивідуальне ставлення і психічну реакцію на кризи і насильство» (Ветерани руху за громадянські права). Гартфорд і такі активісти, як він, які навчалися тактичного ненасильства, уважали за необхідне для гарантування фізичної безпеки, виховання дисципліни, навчання учасників демонстрацій і формування взаємної довіри серед демонстрантів (ветеранів руху за громадянські права). Для багатьох концепція ненасильницького протесту була способом життя, культурою. Проте не всі погодилися із цим поняттям. Джеймс Форман, колишній член КПХЛ (і пізніше Чорних пантер) і тренер із ненасильства, був серед тих, хто цього не зробив. У своїй автобіографії «Створення

чорних революціонерів» Дж. Форман показав свій погляд на метод ненасильства як «суто тактику, а не спосіб життя без обмежень» (Purnick, 1988).

На початку своєї проповідницької правозахисної діяльності спочатку мало знав про М. Ганді і рідко вживав термін «ненасильство» протягом перших років активності на початку 1950-х рр. М.Л. Кінг спочатку не відкидав насильство повною мірою. Він практикував самооборону, навіть тримав зброю у своєму домі як засіб захисту від можливих нападників. Ідеологи пацифізму дуже вплинули на його світоглядну позицію, показуючи йому альтернативу ненасильницького опору, стверджуючи, що це буде кращим засобом для досягнення своїх цілей у сфері громадянських прав, ніж самооборона. Після відмови від особистого використання зброї М.Л. Кінг мав складні відносини з явищем самозахисту в русі. Він публічно засуджував її як поширену практику, але визнав, що це іноді необхідно (Pearson, 2002: 37). Протягом своєї кар'єри М.Л. Кінга часто захищали інші активісти із прав людини, які несли зброю, як-от полковник Стоун Джонсон (Gray, 2012), Роберт Хайлінг та інші (Thomson-Deveaux, 2014).

Власне бачення ідеології ненасильства М.Л. Кінг сформував під впливом окремих його ідеологів. Першим постійним радником М.Л. Кінга з питань ненасильства був ветеран, афроамериканський активіст із прав людини Баярд Рустін (King Encyclopedia). Окрім нього, М.Л. Кінг співпрацював із «білими» активістами Харрісом Воффордом і Гленом Смайлі (Wofford, 2015). Ідеологія Б. Рустін і Г. Смайлі базувалась на християнській пацифістській традиції. Б. Рустін застосував ненасильство під час проведення кампанії «Подорож примирення» у 1940-х рр. (Kahlenberg, 1997), а Х. Воффорд пропагував гандизм до південних чорношкірих із початку 1950-х рр. (Wofford, 2015).

Після перших успішних випадків застосування ненасильницького методу боротьби М.Л. Кінг написав працю «Крок до свободи» (“Stride Toward Freedom”), яка включала розділ «Паломництво до ненасильства». М.Л. Кінг окреслив своє розуміння ненасильства, яке прагне перемогти опонента і схилити його до дружби та співпраці, а не принижувати або перемагати його у класичному розумінні. Активними натхненниками та співавторами розділу були відомі тогочасні популяризатори пацифізму Б. Рустін і Г. Смайлі, Х. Воффорд, які згадувались раніше.

Окремо варто зазначити вплив Махатми Ганді на процес формування ідеологічної позиції М.Л. Кінга. Останнього надихав його успіх з ненасильницьким активізмом, як студент богослов'я М.Л. Кінг описав М. Ганді як одну з «осіб, які демонструють дію Духа Божого» (King Encyclopedia, 2015). М.Л. Кінг «довгий час <...> хотів поїхати в Індію» (King, 2005: 231). За сприяння Х. Воффорда, Комітету з обслуговування американських друзів та інших прихильників він зміг профінансувати подорож у квітні 1959 р. Поїздка до Індії М.Л. Кінга поглибила його розуміння ненасильницького опору, його прихильність до процесів боротьби за громадянські права у США. У своєму радіозверненні, яке він зробив в останній вечір в Індії, М.Л. Кінг висловив таку думку: «З моменту перебування в Індії я більше, ніж будь-коли раніше, переконаний, що метод ненасильницького опору є найпотужнішою зброєю, доступною для пригноблених людей у їхній боротьбі за справедливість і гідність <...> Сьогодні ми вже не можемо обирати між насильством і ненасильством; це – або ненасильство, або неіснування». Його філософія була натхненна ненасильницькими засобами М. Ганді, який прагнув таким чином покінчити із британським правлінням в Індії. У свою чергу, М.Л. Кінг надихав інших змінювати суспільство ненасильницькими засобами, наприклад, рух солідарності проти радянської окупації в Польщі, боротьбу Нельсона Манделі проти апартеїду в Південній Африці (Z istorii politychnoho rukhu ta hromadskoi dumky SShA, 1991: 77).

Захоплення М.Л. Кінг ідеями й образом М. Ганді не зменшувалося із часом. Навіть під час отримання Нобелівської премії миру в 1964 р. він вітав «успішний прецедент» використання ненасильства «на величому шляху Махатми Ганді, який кинув виклик могутній Британській імперії <...>, але для боротьби використовував лише зброю істини, силу душі та сміливість, не завдаючи жодної шкоди» (King, 1964: 12).

Іншим джерелом натхнення для ненасильницького методу М.Л. Кінга було есе Генрі Девіда Торо «Про громадянське непокору» та його тема відмови від співпраці зі злою системою (Lance Hill, 2006). Генрі Девід Торо – американський мислитель середини XIX ст., який підняв ідеї, що випереджали свій час. Зокрема питання щодо ролі держави в житті особистості, ідеологізації побутового життя суспільства, екологічні загрози та породжений ними «зелений анархізм». Американський історик Р. Риміні стверджує, що вірність Г. Торо своїм ідеалам, його мирний протест проти окремих державних дій стали взірцем боротьби для М. Ганді та доктора Мартіна Лютера Кінга (Rumny, 2018: 159).

Окремі аспекти ідеології Генрі Девіда Торо наявні у працях протестантських теологів Рейнгольда Нібура та Пола Тілліха (Robbins, 2007). М.Л. Кінг казав, що християнство Вальтера Раушенбуша та соціальна криза залишили «незгладимий відбиток» на його мисленні, надавши йому теологічну основу для своїх соціальних проблем (Ansbro, 1982: 14). М.Л. Кінг був схвилюваний думкою В. Раушенбуша про те, що християни поширюють соціальні заворушення у «вічному, але дружньому конфлікті» з державою, водночас критикуючи його і закликаючи його діяти як інструмент правосуддя (King, 1964: 127). М.Л. Кінг часто згадував проповідь Ісуса на горі як центральну для його роботи (Burrow, 2014: 313)]. М.Л. Кінг також іноді вживав поняття «агапе» (братська християнська любов). Проте після 1960 р. він перестав використовувати його у своїх працях (The Martin Luther King Jr. Research and Education Institute, 2015).

Віру М.Л. Кінга в ефективність обраного ним шляху постійно підкріплювали успішні мирні акції протесту. Одна з перших таких протестних акцій відбулась у місті Монтгомері (Алабама). У Монтгомері, як і в інших містах Сполучених Штатів, існували складні правила, що стосувалися проїзду у громадському транспорті: перші чотири ряди крісел призначалися суто для білих. Чорношкірим (вони становили 75% користувачів автобусів) зазвичай пропонувалося сидіти ззаду, причому межа їхньої території могла змінюватися залежно від кількості білих пасажирів. Якщо білих виявлялося дуже багато, кольорові на вимогу водія вставали, поступаючи їм місцем, або взагалі залишали автобус. 1 грудня 1955 р. в місті Монтгомері втомлена негритянка Роза Паркс сіла на місце «для чорних». Пасажирів ставало все більше, водій зажадав, щоб негри поступилися місцями білим. Роза Паркс відмовилась. Водій викликав поліцію і жінку було заарештовано (Ivanov, 1981: 330).

Розі звинуватили в порушенні правопорядку і відпустили наступного дня, справа спричинила резонанс. Увесь Монтгомері обговорював «справу Паркс». Лідери кольорової спільноти і правозахисних організацій дуже швидко дійшли висновку, що ця подія може стати довгоочікуваним приводом привернути загальну увагу до проблеми сегрегації. 4 грудня в церквах, магазинах і просто на вулицях почалася агітація до бойкоту громадського транспорту. Привід для боротьби, можливість її мирної реалізації не могли пройти повз Мартіна Лютера Кінга, який у місті Монтгомері обіймав посаду пастора. Він очолив новостворений рух, що дістав назву «Асоціація щодо поліпшення Монтгомері». У день суду, 5 грудня, активісти роздали 35 000 буклетів, у яких говорилося: «Ми закликаємо кожного негра не користуватися автобусами на знак протесту проти арешту і суду над Розою Паркс. Якщо вам потрібно на роботу, ідіть пішки або візьміть таксі. Але, будь ласка, дорослі і діти, жодних автобусів у понеділок! Тримайтеся подалі від автобусів у понеділок!». Бойкот тривав 381 день. Увесь цей час автобуси простоювали в гаражах, а транспортні компанії несли величезні збитки, поки нарешті закон не був змінений.

Тріумф мирного способу ведення боротьби за громадянські права сповнив М.Л. Кінга впевненістю у правильності обраних рішень. У своїх проповідях він продовжив обстоювати ідеї мирного опору та боротьби за поступові позитивні зміни у сфері прав афроамериканців. Продовженню боротьби сприяли і новоутворені організації: Конференція південнохристиянського лідерства (Southern Christian Leadership Conference), яку очолював сам М.Л. Кінг, Студентський координаційний комітет ненасильницьких дій, а також самоорганізації чор-

них американців: Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення (далі – НАСПКН), Національна міська ліга (далі – НМЛ), Конгрес расової рівності (далі – КРР), які активно сприяли координації мирних протестних рухів, допомагали в організації збору коштів тощо (Kondrashov, 1986: 125).

Протягом наступних років використання мирних методів боротьби продовжувало приносити позитивні результати громадським активістам. У листопаді 1961 р. розпочався десеграгаційний рух у місті Олбані (штат Джорджія). Рух мобілізував тисячі громадян на масштабну ненасильницьку акцію протесту проти всіх аспектів сегрегації в місті і привернув увагу всієї країни. М.Л. Кінг долучився до цього руху вже в середині грудня. Ця протестна кампанія не змогла повторити успіх Монтгомері, але вона створила новий позитивний прецедент – демонстрантів не хотіли заарештовувати, навіть «виганяли з в'язниць» (King, 1990: 105).

Апогеєм діяльності М.Л. Кінга як ідеолога й організатора мирних протестних рухів із питань прав афроамериканців стала спільна з адміністрацією президента США організація маршу на Вашингтон. Він відбувся 28 серпня 1963 р. й отримав широку підтримку всіх правозахисних та громадських десеграгаційних організацій. Саме під час цього маршу М.Л. Кінг виголосив свою найвідомішу промову: «У мене є мрія», перед меморіалом Лінкольна. Незважаючи на резонансний успіх маршу, він був вороже зустрінутий насильницьким крилом боротьби за права афроамериканців. Малькольм Ікс назвав його «фарсом у Вашингтоні», а Нація ісламу заборонила своїм членам відвідувати марш (Boggs, 1998: 127).

Протягом наступних трьох років М.Л. Кінг продовжував поширювати ідею мирної боротьби, апелюючи до її теоретичної доведеності та практичної ефективності. У 1963 р. КПХЛ (яку очолював М.Л. Кінг) провела успішну кампанію проти расової сегрегації й економічної несправедливості в Бірмінгемі (штат Алабама), хоча сам пастор частково розчарувався в «білих» представниках правозахисних рухів, вважаючи їх «занадто боязливими, щоб протистояти несправедливій системі» (King, 1963). Сповненим антисегрегаційної боротьби та правозахисної активності був 1964 р. У березні він був позначений ненасильницькими акціями опору в місті Августині (штат Флорида) (Garrow, 1987: 316–318). Цього ж року відбулись правозахисні акції в містах Сельмі (штат Алабама) та Нью-Йорку.

Особистістю М.Л. Кінга, його ідеологією та рухами, які він надихав, цікавився 35-й президент США Дж.Ф. Кеннеді. Він зі своїм демократичним штабом активно виступав на захист М.Л. Кінга, коли останнього заарештовували. Не дивно, що чимало негрів на президентських виборах голосувала саме за Дж. Кеннеді. Вони вважали, що новий президент внесе до Конгресу антирасистські закони. Сподівання більшості поділяв і сам М.Л. Кінг. Проте Дж. Кеннеді не поспішав з ухваленням знакових законопроектів: він не міг не враховувати позиції консервативних конгресменів і сенаторів. Водночас він розумів невідворотність змін у сфері захисту прав і свобод. Коли чорношкірий Дж. Мередіт у 1962 р. виявив бажання вчитися в університеті Міссісіпі, озброєна консервативна не пустила студента, хоча його супроводжували судові виконавці, у них летіли цегла та пляшки. Дж. Кеннеді відкрито став за молодого студента і направив війська на захист його права на освіту. Дж. Мередіт відвідував заняття під охороною сотень солдатів. Із часом кількість таких випадків неухильно зростала (Lewis, 2022).

Незважаючи на лояльність чинної влади, М.Л. Кінг критикував адміністрацію за повільність. Він говорив, що у США існує план експедиції на Місяць, план же обрання чорного депутата в Алабамі виглядає більш фантастичним. Ідеолог ненасильства наполягав на продовженні мирного і законного тиску на державний апарат, урешті-решт це дало свої плоди.

Найвагомішим доказом ефективності боротьби М.Л. Кінга став Акт про громадянські права 1964 р. – федеральний Закон США, який забороняє дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри, релігійних переконань, статі чи етнічного походження (Transcript of Civil Rights Act, 1964). Саме цей документ поклав кінець дискримінації під час реєстрації для участі у виборах,

припинив расову сегрегацію у школах, на робочих місцях і у громадських місцях. Незважаючи на те, що повноваження структур, які мали забезпечувати дотримання цього Закону, були досить обмежені в перші роки, поступово їхня ефективність та значущість зростали.

Успіхи в боротьбі надихали М.Л. Кінга не відступати від означеної мети. Крок за кроком він досягав успіху мирними шляхами там, де насильницьке крило боротьби було безсилим. Цілеспрямованість М.Л. Кінга та його вірність ідеалам не похитнулися навіть під натиском білих радикалів. Рух негритянського населення наражався на протест із боку білих американців: в автобуси із чорними пасажирами кидали каміння, у них стріляли; у церквах, біля будинків організаторів бойкотів підривали бомби; доходило до того, що чорним активістам доводилось охороняти ночами свої житла. Уже під час бойкоту в Монтгомері на М.Л. Кінга постійно сипалися погрози, а 30 січня 1956 р. в його будинку була підірвана бомба, але сім'ї М.Л. Кінга пощастило уникнути пошкоджень. Перед молодим пастором встав нелегкий вибір: відмовитися від боротьби заради своєї безпеки та безпеки сім'ї або продовжити боротьбу в руслі обраної ним під впливом Ганді тактики ненасильства. Він вибрав друге. Посилення діяльності захисників афроамериканців у боротьбі за свої громадянські права викликало посилення протидії прихильників сегрегації. Збільшувалась кількість жертв, нападали як на активістів руху права, так і на пересічних афроамериканців. Вибух у церкві у травні 1963 р. забрав життя чотирьох дівчаток, які відвідували недільну школу (Huseynov, 1993: 114).

Протистояння прихильників і противників сегрегації набувало характеру «хрестового походу», принципового протистояння ідей та інтересів. Це було складним випробуванням для адептів мирного способу боротьби, адже одні були готові вбивати, відстоюючи свої принципи, а інші для своєї справи були готові йти на смерть. «Перш ніж ми завоюємо свободу, проллється ріки крові. Але це повинна бути наша кров», – пояснював М.Л. Кінг своїй пастві ціну і принципи їхньої боротьби. Активне використання євангельських заповідей, апелювання до того, що саме вони допомогли вижити поколінням чорних рабів, підкріплювало віру афроамериканців у те, що можна досягти успіху мирним шляхом. Молодого пастора вони називали своїм Мойсеєм (Natsionalni vidnosyny v Novyi i Novitni chas: teoriia i politychna praktyka, 2000: 49).

М.Л. Кінг, завжди вірний своїм ідеалам ненасильства, виступав проти війни як методу вирішення міжнародних проблем. Особливо активно він осудив участь США у В'єтнамській війні. Військовий конфлікт у В'єтнамі став знаковою подією в житті американського суспільства і досить швидко породив антимілітаристські пацифістичні рухи. М.Л. Кінг виступав проти інтервенції до В'єтнаму, називав її перетворенням незалежної країни на американську колонію, що для нього, як для людини, яка надихалася гуманізмом антиколоніальних рухів, було неприпустимим (Robbins, 2007). Окремий аспект критики війни стосувався її економічної сторони. Пастор уважав недоцільним мільйонні витрати на заокеанську війну, тоді як соціальна сфера США потребувала дотацій.

Навіть після ухвалення Акта про громадянські права 1964 р. М.Л. Кінг не припиняв своєї боротьби і до самої смерті продовжував організовувати мирні протестні рухи, виголошувати мотиваційні промови та видавати книги. Його було смертельно поранено під час виступу в Мемфісі 4 квітня 1968 р. (Purnick, 1988). У цій трагедії проявилась жорстока іронічність долі: головний апологет ненасильства загинув насильницькою смертю. У статті «Заповіт надії», опублікованій після його смерті, М.Л. Кінг закликав афроамериканців продовжити боротьбу ненасильницькими методами, але також попередив, що «справедливості для чорношкірих не може бути досягнуто без радикальних змін у структурі суспільства».

Висновки. Мартін Лютер Кінг був системоутворювальним елементом руху афроамериканців за громадянські права. Він був засновником та керівником громадських рухів і організацій. Ініціював, надихав і очолював акції мирного протесту по всій країні. Ним була ще раз доведена ефективність ненасильства як методу боротьби. Його виступи, промови, радіозвернення, книги та статті дали енергію руху за громадянські права на весь залишок ХХ ст.

References:

1. Agape. Martin Luther King Jr. and the Global Freedom Struggle. *The Martin Luther King Jr. Research and Education Institute. Archived from the original on January 20, 2015* (in English).
2. Ansbro J.J. (1982). Jr: Nonviolent Strategies and Tactics for Social Change. *Madison Books* (in English).
3. Baldwin Lewis V. (1991). There is a Balm in Gilead: The Cultural Roots of Martin Luther King, Jr. *Minneapolis: Fortress Publishing* (in English).
4. Boggs Grace Lee (1998). Living for Change: An Autobiography. *U of Minnesota Press* (in English).
5. Burrow R. (2014). Extremist for Love: Martin Luther King Jr., Man of Ideas and Nonviolent Social Action. *Book collections on Project MUSE. Fortress Press* (in English).
6. Gandhi, Mohandas Karamchand (1869–1948), *King Encyclopedia, Stanford University*. URL: <https://kinginstitute.stanford.edu/encyclopedia/gandhi-mohandas-k> (in English).
7. Garrow D.J. (1987). Bearing the Cross: Martin Luther King Jr. and the Southern Christian Leadership Conference. *Harper Collins* (in English).
8. Gray J. (2012). Birmingham civil rights activist Colonel Stone Johnson has died (slideshow). *AL.com*. URL: https://www.al.com/spotnews/2012/01/birmingham_civil_rights_activi.html (in English) (Accessed 27 May 2021).
9. Heivskykh I.A. (1973). SShA: Nehrytianska problema. Polityka. Vashynhton v nehrytianskomu pytanni (1945–1972). (US: Negro problem). *M.: Mizhnarodni vidnosyny, 186 s.* (in Ukrainian).
10. Huseynov A.A. (1993). Nenasylstvo: filosofii, etyka, polityka. (Non-violence: philosophy, ethics, politycs). *M. Nauka. 188 s.* (in Russian).
11. Ivanov R.F., Lisnevskiy T.A. (1981). Ku-kluks-klan (Ku klux klan). *M.: Polytyzdat. 218 s.* (in Russian).
12. Kahlenberg, Richard D. (1997). Book Review: Bayard Rustin: Troubles I've Seen. *Washington Monthly. Archived from the original on October 5, 2008* (in English).
13. King, Martin Luther Jr.; Clayborne Carson; et al. (2005). The Papers of Martin Luther King Jr., *Volume V: Threshold of a New Decade, January 1959 – December 1960 (PDF)*. *University of California Press. Archived from the original (PDF) on June 15, 2013* (in English).
14. King, Martin Luther Jr. (April 16, 1963). Letter from Birmingham Jail. *The Martin Luther King Jr. Research and Education Institute. Archived from the original on January 9, 2013*. (in English).
15. King, Martin Luther Jr. (1990). A Testament of Hope: The Essential Writings and Speeches of Martin Luther King Jr. *Harper Collins* (in English).
16. King, Martin Luther Jr. (December 11, 1964). Nobel Lecture by MLK. *The King Center* (in English).
17. Kondrashov M.A. (1986). Zhyttia i smert M.L. Kinha. (Life and death of M.L.King). *M.: Mizhnarodni vidnosyny, 268 s.* (in Russian).
18. Lance Hill (2006). The Deacons for Defense: Armed Resistance and the Civil Rights Movement. *University of North Carolina Press* (in English).
19. Lewis, David L. and Carson, Clayborne. “Martin Luther King, Jr.”. *Encyclopedia Britannica, 11 Jan. 2022/* URL: <https://www.britannica.com/biography/Martin-Luther-King-Jr> (Accessed 15 January 2022).
20. Marshall F. (2005). Martin Luther King, Jr: A Life (in English).
21. Natsionalni vidnosyny v Novyi i Novitnii chas: teoriia i politychna praktyka (2000) (National relations in modern and modern times: theory and political practice). *M.: Mizhnarodni vidnosyny. 175 s.* (in Russian).
22. Pearson Hugh (2002). When Harlem Nearly Killed King: The 1958 Stabbing of Dr. Martin Luther King, Jr. *Seven Stories Press* (in English).
23. Purnick Joyce (April 18, 1988). Koch Says Jackson Lied About Actions After Dr. King Was Slain. *The New York Times. Archived from the original on January 4, 2013* (in English).
24. Robbins Mary Susannah (2007). Against the Vietnam War: *Writings by Activists. Rowman & Littlefield* (in English).

25. Rymyny R. (2018). *Kratkaia ystoriia SShA* [The short history of the US]. *Moscow: KoLybry, Azbuka-Attykus* (in Russian).
26. Thomson-Deveaux A. (2014). *Armed Resistance in the Civil Rights Movement: Charles E. Cobb and Danielle L. McGuire on Forgotten History*. *The American Prospect* (in English).
27. *Transcript of Civil Rights Act (1964)*. URL: <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=97&page=transcript> (in English) (Accessed 27 May 2021).
28. Wofford, Harris Llewellyn (1926). *Archived from the original on March 17, 2015*. URL: <https://id.loc.gov/authorities/names/n80025834.html> (in English) (Accessed 27 May 2021).
29. *Z istorii politychnoho rukhu ta hromadskoi dumky SShA (1991)*. (From political movement and public opinion in US). *M.: Mizhnarodni vidnosyny. 251 s.* (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-12>

ПРАВОВА ОХОРОНА ДОБРЕ ВІДОМИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК

Катерина Костенко,

*аспірант кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка (Київ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-7087-7858

Fleurri7@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена аналізу надання правової охорони добре відомим торговельним маркам, які завдяки своїй впізнаваності та цінності, є особливо вразливими до вчинення з ними правопорушень у сфері інтелектуальної власності, у зв'язку із чим Паризька конвенція та Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності визнали необхідність надання особливого захисту таким маркам. Такий захист полягає в тому, що правова охорона добре відомих торговельних марок може поширюватися як на однорідні товари, так і на товари та послуги, що не споріднені з тими, для яких торговельну марку визнано добре відомою, якщо використання такої торговельної марки іншою особою щодо таких товарів і послуг вказуватиме на зв'язок між ними та власником добре відомої торговельної марки, а його інтересам, імовірно, буде завдано шкоди таким використанням. Окрім того, особлива правова охорона добре відомих торговельних марок обґрунтовується необхідністю боротьби з недобросовісною конкуренцією, а також охороною інтересів споживачів, які можуть сплутати новозареєстровану торговельну марку із загальновідомою.

Ключові слова: правова охорона, добре відома торговельна марка, знаменита торговельна марка, торговельна марка з репутацією.

LEGAL PROTECTION OF WELL-KNOWN TRADEMARKS

Kateryna Kostenko,

*Postgraduate Student at the Department of Intellectual Property and Information Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-7087-7858

Fleurri7@gmail.com

Abstract. The paperwork is dedicated to the analysis of legal protection of well-known trademarks which, due to their recognizability and value, are particularly vulnerable to intellectual property infringements, therefore the Paris Convention and TRIPS Agreements have recognized the need for special protection for such trademarks. Such protection presupposes that protection of well-known trademarks may relate to similar goods or goods and services not related to those which trademarks recognized as well-known in case the use of such trademarks for goods and services by other person shall indicate on the connection between goods or services and owner of the well-known trademark, and owner's interests shall be possibly harmed by such use.

In addition, the special legal protection of well-known trademarks is justified by the need to combat with unfair competition, as well as to protect the interests of consumers who may confuse a newly registered trademark with a well-known one.

Key words: legal protection, well-known trademark, famous trademark, trademark with reputation.

Постановка проблеми. Загальновізнано, що широковідомі торговельні марки внаслідок їх тривалого використання, інтенсивної рекламної кампанії протягом багатьох років і незмінно високої якості товарів і послуг не тільки отримують заслужене визнання у споживачів, але також стають об'єктами недобросовісного використання.

Порушення може являти собою відтворення або імітацію торговельної марки, що вказує на асоціативний зв'язок із зображенням або семантикою добре відомої торговельної марки,

використовуваної для маркування однорідних товарів. Це може бути використання тотожної або схожої торговельної марки щодо неоднорідних товарів і послуг, використання тотожної або схожої торговельної марки для однорідних товарів і послуг, але на території іншої країни.

Для унеможливлення порушень прав власників торговельних марок у світі були запровадженні законодавчі механізми, завдяки яким відбулося розширення правової охорони такої категорії торговельних марок, як «загальновідомі». Відповідно до чого сформувався такі правові поняття, як «добре відома торговельна марка», «знаменита торговельна марка» та «торговельна марка з репутацією».

Відповідно до чого необхідно визначити обсяг правової охорони, яку отримують вищезазначені торговельні марки, та провести зіставний аналіз їхніх схожих та відмінних ознак.

Стан дослідження теми. Вивченню питання щодо визначення обсягу надання правової охорони добре відомої торговельної марки у своїх наукових працях приділяли увагу такі науковці, як Т.С. Демченко, А.О. Кодинець, Л.Д. Романадзе, О.А. Рассомахіна й інші. Роботи зазначених авторів заклали основу для розуміння такого об'єкта інтелектуальної власності, як добре відома торговельна марка. Однак праці дослідників охоплюють не всі аспекти, які стосуються надання правової охорони добре відомих торговельних марок, з огляду на що є питання, які потребують дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні сутності загальновідомих торговельних марок, а саме обсягу правової охорони таких категорій, як «добре відома торговельна марка», «знаменита торговельна марка» та «торговельна марка з репутацією». Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: дослідження правової охорони добре відомої торговельної марки, знаменитої торговельної марки та торговельної марки з репутацією в міжнародно-правових актах; аналіз відмінностей між обсягом правової охорони вищезазначених категорій; виокремлення особливостей «добре відомих» торговельних марок.

Виклад основного матеріалу. На дипломатичній конференції у Вашингтоні щодо перегляду Паризької конвенції в 1911 р. вперше було розглянуто питання про охорону подібних торговельних марок, які зараз називаються добре відомими. А в 1925 р. на дипломатичній конференції в Гаазі вперше в Паризьку конвенцію був уведений прообраз сучасної ст. 6 bis, покликаний охороняти добре відомі торговельні марки.

Деякі науковці вважають, що метою введення ст. 6 bis був захист добре відомих торговельних марок, які не були зареєстровані у країні, де використовується або зареєстрована подібна з ними торговельна марка та такий захист надавався добре відомій торговельній марці за фактом визнання її такою.

Очевидно, що якщо торговельна марка вже зареєстрована у країні, де запитується захист, то немає необхідності вдаватися до захисту з посиланням на ст. 6 bis Паризької конвенції.

Натепер у ст. 6 bis Паризької конвенції зазначено таке положення: «Країни Союзу зобов'язуються чи з ініціативи адміністрації, якщо це допускається законодавством даної країни, чи за клопотанням зацікавленої особи відхиляти або визнавати недійсною реєстрацію і забороняти застосування товарного знака, що становить відтворення, імітацію чи переклад іншого знака, здатні викликати змішування зі знаком, що за визначенням компетентного органу країни реєстрації чи країни застосування вже є в цій країні загальновідомим як знак особи, що користується привілеями цієї Конвенції, і використовується для ідентичних або подібних продуктів. Це положення поширюється і на ті випадки, коли істотна складова частина знака становить відтворення такого загальновідомого знака чи імітацію, здатну викликати змішування з ним» (Paris Convention, 1883).

Далі розширення правової охорони добре відомим торговельним маркам надало укладання державами – членами СОТ Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р. (далі – Угода ТРІПС).

Угода ТРІПС установлювала, що положення ст. 6 bis Паризької конвенції поширюється і на торговельні марки для послуг. Також зазначалося, що добре відома торговельна марка відтепер охороняється і щодо товарів або послуг, які не подібні до тих, стосовно яких вона зареєстрована, за умови, що використання цієї торговельної марки стосовно таких товарів або послуг вказувало би на зв'язок між такими товарами або послугами та власником зареєстрованої торговельної марки за умови, що інтересам власника зареєстрованої торговельної марки може бути завдано шкоди в результаті такого використання (Agreement, 1994).

Тобто даною угодою фактично скасовується принцип спеціалізації торговельних марок. Але ця норма могла бути застосована лише в разі, якщо використання імітуючої торговельної марки буде вказувати на взаємозв'язок між такими неспорідненими товарами/послугами і власником добре відомої торговельної марки та якщо за такого використання інтереси власника можуть бути обмежені (Rysak, 2012: 132–136).

Необхідно зазначити, що правова охорона добре відомих торговельних марок регулюється також положеннями, ухваленими на рівні Європейського Союзу, а саме: чинною на тепер директивою Європейського Союзу (далі – ЄС) «Про зближення законодавств держав – членів щодо товарних знаків і знаків обслуговування» № 2008/95/ЄС від 22 жовтня 2008 р. (далі – Директива № 2008/95/ЄС), Регламентом Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 2017/1001 від 14 червня 2017 р. про торговельну марку Європейського Союзу (далі – Регламент № 2017/1001) та директивою Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2015/2436 від 16 грудня 2015 р. про наближення законодавства держав-членів щодо торговельних марок (далі – Директива № 2015/2436).

У Директиві № 2008/95/ЄС підтримується позиція, яка була запропонована Угодою TRIPS про правову охорону добре відомих торговельних марок як відносно споріднених, так і неоднорідних товарів/послуг, якщо використання торговельної марки, імітуючи відому марку, призвело б до недобросовісного використання без правомірних підстав або спричинення шкоди розрізняльній здатності чи репутації добре відомої торговельної марки (Directive EU № 2008/95/ЄС, 2008).

У п. 1 ст. 8 Регламенту № 2017/1001 серед відносних підстав для відмови в реєстрації торговельної марки зазначають ідентичність або схожість із більш ранньою торговельною маркою та ідентичність або схожість з товарами чи послугами, які охоплює торговельна марка, а також існує ймовірність сплутання частиною громадськості на території, на якій більш рання торговельна марка перебуває під охороною, та ймовірність сплутання охоплює ймовірність асоціації з більш ранньою торговельною маркою. У п. 2 (с) під «більш ранньою торговельною маркою» розуміють торговельну марку, яка на дату подання заявки на реєстрацію торговельної марки ЄС або, за доцільності, на дату пріоритету, заявленого для заявки на реєстрацію торговельної марки ЄС, є добре відомою в державі-члені в тому значенні, у якому слова «добре відомий» вживаються у ст. 6 bis Паризької конвенції (Regulation EU № 2017/1001, 2017).

Однак варто зауважити, що добре відомі торговельні марки, які не зареєстровані на відповідній території, «не можуть бути захищені відповідно до ст. 8 (5) Регламенту від неоднорідних товарів. Вони можуть бути захищені від однакових або подібних товарів лише за наявності ймовірності змішування відповідно до ст. 8 (1) (b) Регламенту, на яку посилається ст. 8 (2) (с) Регламенту для визначення обсягу захисту».

П. 1 (d) ст. 5 Директиви № 2015/2436 визначено, що торговельна марка не підлягає реєстрації або, якщо її зареєстровано, підлягає визнанню недійсною, якщо:

– вона є ідентичною більш ранній торговельній марці і товари чи послуги, на реєстрацію торговельної марки для яких подано заявку або для яких зареєстровано торговельну марку, є ідентичними товарам чи послугам, для яких охороняється більш рання торговельна марка;

– через ідентичність або схожість із більш ранньою торговельною маркою й ідентичність або схожість із товарами чи послугами, які охоплюють торговельні марки, існує ймовірність

сплутання частиною громадськості; імовірність сплутання охоплює ймовірність асоціації з більш ранньою торговельною маркою (Directive EU № 2015/2436, 2015).

Під «більш ранніми торговельними марками» розуміють такі торговельні марки, які на дату подання заявки на реєстрацію торговельної марки або, у відповідних випадках, на дату пріоритету, заявленого для заявки на реєстрацію торговельної марки, є добре відомими у відповідній державі-членові в тому значенні, у якому слова «добре відомий» уживаються у ст. 6 bis Паризької конвенції (Directive EU № 2015/2436, 2015).

Окрім вищезазначених нормативно-правових актів, для уточнення правової охорони добре відомих торговельних марок були ухвалені Спільні рекомендації стосовно положень щодо охорони добре відомих торговельних марок у 1999 р. Асамблеєю Паризького союзу з охорони промислової власності та Генеральною асамблеєю ВОІВ на 34-й сесії засідань Асамблей держав-членів ВОІВ (далі – Спільні рекомендації) (Joint Recommendation 1999).

Відповідно до Спільних рекомендацій, у п. (b) ст. 4 «Торговельні марки, що конфліктують» зазначено, що незалежно від товарів та (чи) послуг, для яких торговельна марка використовується або є предметом заявки на реєстрацію, або зареєстрована, ця торговельна марка вважається такою, що суперечить добре відомим торговельним маркам, якщо ця торговельна марка або її значна частина являє собою відтворення, імітацію, переклад або транслітерацію добре відомої торговельної марки та якщо виконано щонайменше одну з таких умов:

- використання цієї торговельної марки могло б вказувати на зв'язок між товарами та (чи) послугами, для яких ця торговельна марка використовується, є предметом заявки на реєстрацію або зареєстрована, а також якщо це могло б завдати шкоди інтересам власника добре відомої торговельної марки;

- використання цієї торговельної марки, найімовірніше, завдасть шкоди або несправедливо послабить відмітний характер добре відомої торговельної марки;

- використання цієї торговельної марки могло б недоброчесно використовувати переваги розрізняльного характеру добре відомої торговельної марки (Joint Recommendation, 1999).

В Україні правова охорона добре відомим торговельним маркам надається відповідно до положень ст. 6 bis Паризької конвенції, Договору про закони з товарних знаків від 27 жовтня 1994 р., Спільних рекомендацій, ст. 25 Закону та Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності, затвердженого наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 2 березня 2021 р. № 433.

Нині в Україні добре відомими визнано понад 100 різних торговельних марок та позначень, серед яких: *1+1*, *НОВА ПОШТА*, *Rozetka*, *GOOGLE*, *Lifecell*, *McDONALD'S*, *GOOGLE* та багато інших.

Згідно зі ст. 25 Закону, під час визнання того, чи є торговельна марка добре відомою в Україні, можуть розглядатися, зокрема, такі чинники, якщо вони є доречними: ступінь відомості чи визнання торговельної марки у відповідному секторі суспільства; тривалість, обсяг та географічний район будь-якого використання торговельної марки; тривалість, обсяг та географічний район будь-якого просування торговельної марки, включаючи рекламування чи оприлюднення та представлення на ярмарках чи виставках товарів та/або послуг, щодо яких вона застосовується; тривалість та географічний район будь-яких реєстрацій прав та/або заявок на реєстрацію прав на торговельну марку за умови, що вона використовується чи є визнаною; свідчення успішного обстоювання прав на торговельну марку, зокрема територія, на якій її визнано добре відомою компетентними органами; цінність, що асоціюється з торговельною маркою (Law of Ukraine, 1993).

Для отримання статусу добре відомої в Україні, торговельна марка має пройти процедуру визнання факту відомості компетентним органом, який визначить обсяг її прав, а саме: дату, з якої торговельна марка може стати добре відомою; перелік товарів і послуг відповідно до

класів МКТП, для яких торговельна марка отримає захист; установлення зв'язку торговельної марки з компанією-власником або/та компанією-виробником.

Важливою умовою визнання факту доброї відомості визначається дата, з якої добре відома марка отримує посиленій правовий захист. Заявник має вказати дату, з якої він вважає свою марку добре відомою в Україні стосовно товарів та/або послуг, що ним виробляються та/або надаються, навести відповідні фактичні дані, які підтверджують відомість на вказану дату. Компетентний орган розглядає наявність факту відомості саме на вказану заявником дату. Тобто факт відомості позначення визнається ретроспективно, на певну дату в минулому. Отриманий захист добре відомих торговельних марок поширюється безперервно, доки позначення не буде визнано таким, що втратило свою відомість (Metlushan, 2021).

Загалом, можна виокремити деякі особливості добре відомих торговельних марок, а саме:

1) публічне підтвердження за рішенням суду або уповноваженим органом найширшої популярності торговельної марки на певній території і її однозначної асоціації з компанією-правовласником;

2) визнання торговельної марки добре відомою на конкретну дату, установлену власником;

3) отримання безстрокової правової охорони;

4) можливість поширення правової охорони добре відомої торговельної марки також на товари і послуги, що не споріднені з тими, для яких торговельну марку визнано добре відомою, якщо використання такої торговельної марки іншою особою щодо таких товарів і послуг вказуватиме на зв'язок між ними та власником добре відомої торговельної марки, а його інтересам, імовірно, буде завдано шкоди таким використанням;

5) отримання більш розширеного захисту прав для припинення порушень добре відомої торговельної марки, зокрема й під час використання в доменних іменах і фірмових найменуваннях;

6) у визначені торговельної марки добре відомою використовуються певні критерії, на відміну від підстав для реєстрації звичайної торговельної марки;

7) добре відома торговельна марка підлягає зазначеній правовій охороні незалежно від факту її реєстрації у країні, де така охорона вистребується, або в інших країнах (не додержується так званий принцип територіальності).

Отже, визнання торговельної марки добре відомою надає додаткову охорону торговельній марці та звільняє її власника від зайвих проблем, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності, що створює комфортну атмосферу для розвитку бізнесу.

Правова охорона торговельної марки захищає споживача від уведення в оману виробника, розвиває добросовісну конкуренцію, надає можливість використовувати репутацію та престиж, не допускаючи ситуації, коли споживач користується продукцією тих, хто створив торговельну марку, а не тих, хто не має до неї жодного стосунку.

Аналогічним до інституту доброї відомості торговельної марки, який застосовується в Україні та світі, є надання правової охорони знаменитій торговельній марці (*famous mark*), що використовується у Сполучених Штатах Америки.

У Сполучених Штатах Америки знамениті торговельні марки найчастіше стають об'єктами контрафакції й інших форм несанкціонованого використання, у зв'язку із чим у країні діє спеціальне федеральне законодавство, яке ухвалене з метою боротьби з несанкціонованим використанням добре відомих торговельних марок третіми особами (Doris, 2007: 448).

Надання статусу «знаменитої» торговельній марці вирішується судами під час процедур, що проводяться відповідно до спеціального законодавства, яке регулює правову охорону добре відомих торговельних марок, або у Відомстві з винаходів і торговельних марок США (US Patent and Trademark Office) під час пов'язаних із цим законодавством процедур (Doris, 2007: 448).

Відповідно до розд. 43 (с) Акта Ленема (Lanham Federal Trademark Act), власник прав на «знамениту торговельну марку, яка є відмітною за своєю суттю або завдяки набутій відмін-

ності», може заборонити несанкціоноване використання цієї марки з комерційною метою, що може мати місце після того, як торговельна марка стала знаменитою (Trademark Act, 1946).

Таке несанкціоноване використання називається «розмиванням (ослабленням)» торговельної марки. У Законі «розмивання» (dilution) визначається як «зниження можливості знаменитої торговельної марки ідентифікувати і розрізнити товари або послуги, незалежно від того, чи існує конкуренція між власником прав на знамениту торговельну марку та іншими особами чи ні, а також чи існує ймовірність уведення в оману, наявність помилок або обману» (Doris, 2007: 448).

Розмивання торговельної марки не вимагає демонстрації факту ймовірного введення споживачів в оману або конкуренції між сторонами. Радше розмивання торговельної марки охоплює скарги про таке розмивання та про дії, що ганьблять репутацію власника прав на торговельну марку. Розмивання торговельної марки відбувається тоді, коли відповідач використанням даної торговельної марки послаблює або розмиває сильну асоціацію, що існує у споживачів між добре відомою торговельною маркою і товарами або послугами позивача. Також дії, що ганьблять репутацію власника прав на торговельну марку, мають місце тоді, коли використання торговельної марки позивача відповідачем кидає тінь на цю торговельну марку або ставить позивача в ситуацію, що його ганьбить, або в ситуацію, коли ставляться під сумнів високі стандарти якості, з якими асоціюються товари або послуги власника прав на знамениту торговельну марку (Doris, 2007: 448).

Окрім порушення позову про порушення прав, власники торговельних марок також можуть подати позов про розмивання таких марок відповідно до федерального законодавства або законодавства штату. Однак згідно з федеральним законом позов про розмивання торговельної марки може бути поданий лише тоді, якщо така марка є «знаменитою» і якщо: (1) марка має «продажну здатність», інакше кажучи, відмінну якість; і (2) ці дві марки, по суті, схожі (справа “Mead Data Central, Inc. проти Toyota Motor Sales, USA, Inc.”).

Відповідно до чого деякі науковці зазначають, що у ст. 16 (3) Угоди TRIPS ідеться не про добре відомі торговельні марки, а про марки з більш високим ступенем відомості, так звані знамениті марки. Можна погодитись із тим, що жодний міжнародний акт щодо охорони добре відомих марок не виділяє знамениті марки в окрему групу та не надає їм спеціальної, більш високої охорони, однак думка щодо того, що в різних марок можливий різний ступінь відомості, є доцільною, оскільки існують торговельні марки, які відомі лише в певному секторі суспільства на певній території, а є марки, які відомі більшості населення різних країн світу (Holubovska, 2012).

Під час вирішення питання про те, чи є торговельна марка знаменитою, суди враховують такі чинники, як: ступінь властивої або набутої розпізнавальної здатності; тривалість та обсяг використання; обсяг реклами та гласності; географічне охоплення ринку; канали реалізації; ступінь розпізнавання в галузі торгівлі та комерції; будь-яке використання ідентичних або схожих марок третіми особами; наявність базової реєстрації знаменитої торговельної марки (Trademark Act, 1946).

Щодо реєстрації прав на торговельну марку, то вона не є обов'язковою умовою її правової охорони. Навпаки, торговельні марки, права на які зареєстровані, як і незареєстровані, мають однакову правову охорону доти, поки вони відповідають поняттю знаменитої торговельної марки (Doris, 2007: 448).

Отже, власник прав на знамениту торговельну марку має право на захист тільки у формі судової заборони, за умови, що особа, проти якої висунуто обвинувачення, мала зловмисний намір займатися господарською діяльністю з використанням репутації власника прав на цю торговельну марку або спричинити розмивання відомої торговельної марки. Якщо такий зловмисний намір буде доведено, то власник прав на добре відому торговельну марку матиме право на прибутки відповідача, фактичне відшкодування збитків позивача, а також на відшко-

дування витрат на послуги адвоката, які мають місце в разі порушення прав на торговельні марки (Doris, 2007: 448).

У Європі, окрім добре відомих торговельних марок, також існує надання правової охорони торговельним маркам із репутацією, що за своєю природою більш схоже із правовим статусом знаменитих марок. Визначення обсягу надання правової охорони торговельним маркам із репутацією регулюється Директивою № 2015/2436 та Регламентом № 2017/1001.

Згідно зі ст. ст. 5 (3) (a) і 10 (2) (c) Директиви № 2015/2436, відповідно до якої правовласник торговельної марки Європейського Союзу з репутацією має право перешкоджати реєстрації чи використанню позначення або торговельної марки, а також клопотати про визнання торговельної марки недійсною у випадках, якщо вона є ідентичною або схожою з більш ранньою торговельною маркою, незважаючи те, чи є товари або послуги, для яких вона заявлена чи зареєстрована, ідентичними, подібними чи не подібними до тих, для яких зареєстрована більш рання торговельна марка, якщо більш рання торговельна марка має репутацію в державі-члені, для якої подано заявку на реєстрацію або в якій зареєстровано торговельну марку, та якщо використання пізнішої торговельної марки без належної підстави принесло б несправедливу вигоду від розрізняльної здатності або репутації більш ранньої торговельної марки чи шкодило б такій її здатності або репутації (Directive EU № 2015/2436, 2015).

У п. 5 ст. 8 Регламенту № 2017/1001 визначено, що в разі заперечення власником зареєстрованої більш ранньої торговельної марки в розумінні § 2 торговельну марку, на яку подано заявку, не реєструють, якщо вона є ідентичною більш ранній торговельній марці або схожою на неї, незважаючи на те, чи товари або послуги, заявку на торговельну марку для яких подано, є ідентичними товарам або послугам, для яких зареєстровано більш ранню торговельну марку, схожими чи несхожими з такими, якщо – у ситуації з торговельною маркою ЄС – торговельна марка має репутацію в Союзі або – у ситуації з більш ранньою національною торговельною маркою – торговельна марка має репутацію у відповідній державі-члені та якщо використання без належної підстави торговельної марки, на яку подано заявку, приносить несправедливу вигоду від розрізняльних ознак або репутації більш ранньої торговельної марки чи шкодить таким її ознакам або репутації (Regulation EU № 2017/1001, 2017).

Для застосування вищезазначеної статті Регламенту № 2017/1001 необхідна така сукупність умов: торговельна марка з репутацією повинна бути раніше зареєстрована на відповідній території; ідентичність або подібність між заявкою, що оспорується, і торговельною маркою; використання позначення, на яке подано заявку, повинно допускати несправедливу перевагу чи шкоду самобутності чи репутації попередньої торговельної марки; таке використання торговельної марки має бути без поважної причини.

Для розуміння, що таке «репутація», у справі General Motors було зазначено, що торговельна марка має бути відомою та мати кількісний рівень певного обсягу обізнаності громадськості, відповідно до чого, тільки за наявності достатнього обсягу поінформованості про цю марку, громадськість, зіткнувшись з пізньою торговельною маркою, зможе встановити зв'язок між такими двома марками, навіть якщо вони використовуються для несхожих товарів або послуг, і якщо в результаті може бути завдано шкоди більш ранній торговельній марці.

Щоб кваліфікувати торговельну марку з репутацією, власник такої марки повинен довести, що його торговельна марка має репутацію у значній частині Європейського Союзу. На практиці це означає, що відповідна публіка повинна мати певний рівень поінформованості про торговельну марку, однак прецедентне право стверджує, що цей рівень знань не може бути переведений у конкретний відсоток. Натомість під час розгляду питання про репутацію необхідно взяти до уваги відповідні обставини справи, як-от ринкова частка товарного знака, інтенсивність, географічні масштаби та тривалість його використання, а також розмір інвестицій, зроблених підприємством для його просування.

Коли торговельна марка здобуває репутацію, вона стає засобом залучення споживачів шляхом передачі їм різних повідомлень, що виходять за рамки вказівки комерційного походження товарів або послуг. Отже, торговельні марки, знайомі широкій публіці, підлягають особливому режиму правового захисту понад те, який надається торговельним маркам загалом, що дозволяє їм користуватися посиленням захистом від відтворення або імітації, які шкодять відмінному характеру торговельних марок або використовують несправедливу перевагу щодо них (Bohaczewski, 2020: 260).

Висновки. У підсумку можна зазначити, що правова охорона, яка надається добре відомій торговельній марці, торговельній марці з репутацією та знаменитій торговельній марці, є різною. Так, для досягнення статусу «знаменитої» торговельна марка повинна бути широко визнана загальною масою споживачів країни як позначення джерела товарів і/або послуг правовласника торговельної марки, тоді як для встановлення торговельної марки як «добре відомої» досить наявності обізнаності цільової групи споживачів про торговельну марку на певній частині території країни.

Щодо знаменитої торговельної марки, то вона передбачає вищий ступінь відомості порівняно з добре відомою торговельною маркою, у зв'язку із чим має більш широку правову охорону. Відповідно до обсягу захисту торговельної марки з репутацією і знаменитої торговельної марки, варто зазначити, що принцип спеціалізації застосовується у федеральному законодавстві США більшою мірою, ніж у законодавстві Європейського Союзу. Основна відмінність у законодавстві США полягає в тому, що популярність торговельної марки визначається глобально щодо широкого загалу Сполучених Штатів, тоді як Міжнародний суд ООН вказав, що в ЄС наявність у торговельної марки репутації оцінюється на основі звернення до значної частини громадськості, зацікавленої в товарі або послугі, які охоплюються специфікацією. У законодавстві ЄС репутація торгової марки може сприйматися вузькою групою населення, наприклад фахівцями в певній галузі.

Отже, установлення специфічного правового режиму охорони добре відомих торговельних марок має на меті припинення недобросовісної конкуренції. Окрім цього, така охорона захищає як права власників відомих позначень, оскільки таке незаконне використання добре відомих торговельних марок унаслідок їхньої великої економічної цінності може завдати значних збитків та нанести удар по діловій репутації виробника, так і інтереси споживачів, оскільки недобросовісне використання добре відомих торговельних марок може спричинити негативні наслідки у вигляді введення покупців в оману щодо товару або його виробника.

References:

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (1883). Paryzka konvetsiia pro okhoronu promyslovoi vlasnosti [Paris Convention for the Protection of Industrial Property]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text.
2. The Verkhovna Rada of Ukraine (1994). Uhoda pro torhovelni aspekty prav intelektualnoi vlasnosti [Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.
3. Rysak L.V. (2012). Pravovyi rezhym okhorony dobre vidomykh tovarnykh znakov za mizhnarodnym i natsionalnym zakonodavstvom [Legal regime for the protection of well-known trademarks under national and national law]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut"* [Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"], 3. 132–136 [in Ukrainian].
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (2008). Dyrektyva YeS "Pro zblyzhennia zakonodavstv derzhav – chleniv vidnosno tovarnykh znakov i znakov obsluhovuvannia" № 2008/95/ES [Directive EU "On the approximation of the laws of the Member States relating to trademarks and service marks" № 2008/95/EC]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.

5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2017). Rehlament Yevropeiskoho parlamentu i Rady YeS № 2017/1001 pro torhovelnu marku Yevropeiskoho Soiuzu [Regulation EU № 2017/1001 of the European Parliament and of the Council on the European Union trade mark]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-17#Text.
6. The Cabinet of Ministers of Ukraine (2015). Dyrektyva YeS Yevropeiskoho parlamentu ta Rady Yevropeiskoho Soiuzu № 2015/2436 “Pro zblyzhennia zakonodavstva derzhav-uchasnykiv shchodo torhovelnnykh marok” [Directive EU of the European Parliament and of the Council of the European Union № 2015/2436 on the approximation of the laws of the Member States relating to trade marks]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/direktiva-es-20152436.pdf>.
7. Spilnoi rekomendatsii Vsesvitnoi orhanizatsii intelektualnoi vlasnosti vidnosno polozhen pro okhoronu dobre vidomykh znakiv (1999) (Vsesvitnia orhanizatsiia intelektualnoi vlasnosti) [Joint Recommendation Concerning Provisions on the Protection of Well-Known Marks (1999) (World Intellectual Property Organization)]. *Ofitsiinyi sait Vsesvitnoi orhanizatsii intelektualnoi vlasnosti* [The official site of the World Intellectual Property Organization]. URL: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/ru/marks/833/pub833.pdf> [in Russian] (2022, January, 11).
8. The World Intellectual Property Organization (1999). Spilnoi rekomendatsii Vsesvitnoi orhanizatsii intelektualnoi vlasnosti vidnosno polozhen pro okhoronu dobre vidomykh znakiv [Joint Recommendation Concerning Provisions on the Protection of Well-Known Marks]. Retrieved from: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/ru/marks/833/pub833.pdf>.
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (1993). Zakon Ukrainy “Pro okhoronu prav na znaky dlja tovariv i poslugh” [Law of Ukraine “On protection of rights to marks for goods and services”]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>.
10. Metlushan A.M. (2021). Pravovyi rezhym okhorony dobre vidomykh torhovelnnykh marok (pryvatno-pravovyi aspekt). [The legal regime of well-known trademarks protection (private law aspect)]. Mahisterska robota. Mahistr [Master’s thesis. Master degree.] Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”. Kyiv [National University “Kiev-Mohyla Academy”. Kyiv] [in Ukrainian].
11. Holubovska A.Iu. (2012). Osoblyvosti pravoovi okhorony “dobre vidomykh” torhovelnnykh znakiv v Ukraini [Features of legal protection of «well-known» trademarks in Ukraine.] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University], 20. 171–174 [in Ukrainian].
12. Doris Lonh, Patrytsiia Rei, Zharov V.O., Sheveleva T.M., Vasylenko I.E., Drobiazko V.S. (2007). Zakhyst prav intelektualnoi vlasnosti: normy mizhnarodnoho i natsionalnoho zakonodavstva ta yikh pravozastosuvannia [The protection of intellectual property rights: norms of international and national legislation and the rule of law.] *Praktychnyy posibnyk*. Kyiv: K.I.S. [Practical guide. Kyiv: K.I.S.], 448 [in Ukrainian].
13. Trademark Act of 1946 (“Lanham Act”), ch. 540, 60 Stat. 427 (codified as amended at 15 U.S.C.A. § § 1051–1127 (West Supp. 1996).
14. Bohaczewski M. (2020). Special Protection of Trade Marks with a Reputation under European Union Law. 260.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-13>

MODERN METHODS FOR PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC VIOLENCE AND GENDER-BASED VIOLENCE IN UKRAINE

Ivan Lopushynskyi,

*Doctor of Science in Public Administration, Professor,
Honored Worker of Education of Ukraine
Kherson National Technical University,
Head of the Department of Public Administration
and Local Self-Government (Kherson, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-7460-7476
E-mail: doctordumetaua@meta.ua*

Olena Kovnir,

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Kherson Maritime College of Fisheries,
English Teacher (Kherson, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-0574-2903
E-mail: lopushynskaya@ukr.net*

Oksana Lomakina,

*Aspirant of the Third (Educational-Scientific) Level of Higher Education
in the Department of Knowledge 28 "Public Management and Administration",
Program Subject Area 281 "Public Management and Administration",
Kherson National Technical University (Kherson, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1712-8783
E-mail: lomakinaov@ukr.net*

The article considers methods of preventing and combating domestic and gender-based violence, taking into account the positive European and world experience of overcoming it. The analysis of negative manifestations of domestic violence on the territory of Ukraine is carried out and the measures taken to overcome it within the framework of adoption of new national legislation and its practical implementation are investigated. In order to improve the existing methods of combating domestic and gender-based violence, the authors study the results of measures already implemented in Ukraine, based on which progress and positive results are monitored. In addition, the authors analyze the causes of the negative situation with gender-based violence in Ukraine. The article notes that the creation and implementation of a number of national and international legal acts in accordance with the legislation of Ukraine played a significant role in preventing and combating domestic violence. According to the results of the analysis, the most effective methods of helping victims of domestic violence are holding public events, coordinating the actions of all those interested in combating domestic violence, building a system of shelters and crisis centers.

Key words: domestic violence, gender-based violence, methods of preventing and combating domestic violence.

Introduction. In today's conditions, various manifestations of violence are not only a problem in Ukraine, but in the world in general. No country is able to fully protect itself from domestic and gender-based violence. Of course, this problem is most acute in underdeveloped countries, where citizens are more likely to find such bullying justified.

Recently, G. Popov (describes the experience of the Kingdom of Sweden in preventing and combating domestic violence) (Popov, 2018: 99–108), U. Mytnyk (considers the criminal law

against domestic violence in some countries) European Union) (Mytnyk, 2019: 83–87), N. Gridina (highlights the experience of Georgia and the possibility of its use in Ukraine to combat gender-based violence) (Hridina, 2020: 160–166). Against these and other scientific investigations attention is paid only to the world and European experience in preventing and combating violence and in fact did not reflect the state of affairs in this area of life and, most importantly - the positive results obtained after the adoption of a special Law of Ukraine “On Prevention and Counteraction to Domestic Violence” (2017, entered into force in January 2019) (Law of Ukraine № 2229-VIII ..., 2017), resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine aimed at implementing the Law (Istanbul Convention; Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 654 ..., 2018; Law of Ukraine № 2227-VIII ..., 2017), Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 18, 2018 on №1 / 11-5480, which approved such a basic departmental document as “Guidelines for the prevention and combating of violence” (Letter from the Ministry of Education and Science ..., 2018).

That is why the purpose of our study is to identify the main areas of implementation of the new national legislation and highlight the mechanisms for preventing and combating domestic violence in modern Ukraine, taking into account world and European experience.

Main part. In today's world, the problem of domestic violence and gender-based violence is quite relevant, in addition, it is the most common form of human rights violations in the world. Domestic violence is a serious problem in every country in the world, where much attention is paid to this issue. The Law of Ukraine “On Prevention and Counteraction to Domestic Violence” (Law of Ukraine № 2229-VIII..., 2017) provides the following definition of this phenomenon. Thus, domestic violence is defined by the legislator as acts (acts or omissions) of physical, sexual, psychological or economic violence committed in the family or within the place of residence or between relatives, or between former or current spouses, or between other persons who live together (lived) with one family, but are not (were not) in a family relationship or married to each other, regardless of whether the person who committed (lived) lives (lived) in the same place as the victim person, as well as threats to commit such acts (Law of Ukraine № 2229-VIII ..., 2017). According to this Law, an act is recognized as violence only when it violates the requirements of current legislation and leads or may lead to a violation of the constitutional rights and freedoms of a family member. Domestic violence can take the form of both active actions (beatings, destruction of property, etc.) and inaction, i.e. passive behavior of a person when he/she does not do what he/she could and should have done to prevent harmful consequences (e.g. failure to help a member family, which is in a life-threatening situation)" (Law of Ukraine № 2229-VIII ..., 2017).

Introducing the norms of the new legislation on combating and preventing domestic and gender-based violence in Ukraine, a new system of combating this antisocial phenomenon is being built. At the same time, according to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, national statistics on domestic violence in 2020-2021 show that the road to overcoming domestic violence and gender-based violence is still quite long. Thus, during 2021 in Ukraine there were 326 thousand complaints of citizens about domestic violence, in 2020 – 209 thousand, which is 56% more (Official website of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine). That is why the formation of “zero tolerance” for violence and readiness to counteract its manifestations is an urgent problem in the country. Legislation of Ukraine in the field of combating domestic violence distinguishes four forms of such violence:

physical violence – a form of domestic violence, including slapping, kicking, pushing, pinching, flogging, biting, as well as unlawful deprivation of liberty, beating, slaughter, infliction of bodily harm of varying severity, endangerment, failure to provide assistance to a person who is in a life-threatening condition, causing death, committing other violent offenses;

sexual violence – a form of domestic violence that includes any acts of a sexual nature committed against an adult without his or her consent or against a child regardless of his or her consent or in the presence of a child, coercion to an act of a sexual nature with a third party, or other offenses

against the sexual freedom or sexual integrity of a person, including those committed against or in the presence of a child;

psychological violence – a form of domestic violence, including verbal abuse, threats, including against third parties, humiliation, harassment, intimidation, other acts aimed at restricting the will of the person, control in the reproductive sphere, if such actions or omissions caused in the victim persons fearing for their own safety or the safety of third parties, caused emotional insecurity, inability to protect themselves or harmed a person's mental health;

economic violence – a form of domestic violence that includes intentional deprivation of housing, food, clothing, other property, funds or documents or the ability to use them, neglect or care, obstruction of access to necessary treatment or rehabilitation services, work ban, coercion to labor, a ban on studying and other economic offenses (Law of Ukraine № 2229-VIII ..., 2017).

Modern scientists identify the following causes that lead to domestic violence:

social (tensions, conflicts, violence in society; promotion of violence in the media as a model of behavior);

economic (material deprivation; lack of decent living conditions and at the same time - lack of conditions for employment and earning money; economic dependence; unemployment);

psychological (stereotypes of behavior);

pedagogical (lack of culture of behavior – legal, moral, civil, aesthetic, economic, labor);

socio-pedagogical (lack of conscious parenthood, family values in society, a positive model of family life on the basis of gender equality, family education based on children's rights);

legal (attitude to violence as an internal family problem, not as a negative social phenomenon, to family members – as property; lack of legal awareness);

political (propensity to gender stereotypes; insufficient priority of family and gender equality issues; attention to motherhood and childhood, not to the family as a whole; lack of attention to parenthood, men);

socio-medical (lack of reproductive culture in the population, responsible parenting, the system of family doctors; alcoholism, drug addiction, aggression, etc.);

physiological and medical (disorders of hormonal background, metabolism, speed of reactions; taking stimulant drugs; diseases of the nervous system, etc.) (Krasnova, Kalashnyk, 2016: 90).

One of the aspects that complicates the overcoming of this problem is that a significant part of victims of violence come from disadvantaged families, in which the principles of aggressive behavior are formed from childhood, which justify such acts of violence.

That is why the protection of families from violence, prevention of crimes against them is an extremely important, socially significant and urgent task, the solution of which is interdisciplinary. Activities to end domestic violence should involve law enforcement, guardianship, social and pedagogical communities, medical and psychological services, civil society, local council members and other stakeholders. However, most often efforts to create an effective system for preventing and ending domestic violence, providing assistance to victims of abuse (both adults and children) are broken down into obstacles, including: departmental limitations and interdepartmental disunity, subjectivity in selection of non-governmental organizations for cooperation, lack of common methodological and systematic approaches in the organization of preventive work; ignoring the preventive focus in working with children and families; lack of legislation and law enforcement practices to protect and rehabilitate victims, exacerbated by legal illiteracy and public distrust of law enforcement, low material wealth, which does not allow to seek qualified legal assistance; lack of communication skills with pedagogical, police, social and medical workers with the victim, which leads to concealment of violence, especially in the absence of personal interest of the adult in punishing the offender and rehabilitation of victims of domestic violence; lack of an effective and well-organized rehabilitation system (Letter from the Ministry of Education and Science ..., 2018).

As you know, today Ukraine is at the stage of developing international standards in the field of preventing and combating gender-based and domestic violence. On December 7, 2017, the Verkhovna Rada of Ukraine, taking into account the requirements of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention), adopted the Law of Ukraine It is stated that “this Law defines the organizational and legal framework for preventing and combating domestic violence, the main directions of state policy in the field of preventing and combating domestic violence, aimed at protecting the rights and interests of victims of such violence” (Law of Ukraine № 2229-VIII ..., 2017). In pursuance of this Law, the Government of Ukraine has adopted a number of relevant resolutions (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 654 ..., 2018; Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 655 ..., 2018; Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 658 ..., 2018).

According to statistics released during the vote on the Law of Ukraine “On Prevention and Combating Domestic Violence” (Law of Ukraine № 2229-VIII ..., 2017), more than 3 million children in Ukraine annually observe acts of domestic violence or are their forced participants, and almost 70% of women are exposed various forms of bullying and humiliation. Every year, about 1,500 women, and this trend has increased over the past three years, die at the hands of their own men. Children of offended mothers are 6 times more likely to commit suicide and 50% more likely to abuse drugs. Almost 100% of mothers who have experienced violence have given birth to sick children – mostly with neurosis, stuttering, enuresis, cerebral palsy, mental disorders. Domestic violence in Ukraine is the reason for 100 thousand days of hospitalization, 30 thousand appeals to trauma departments, 40 thousand calls to doctors. At the same time, only 10% of victims seek help, as many still consider such a relationship "normal" (Letter from the Ministry of Education and Science ..., 2018).

That is why on the basis of the Law of Ukraine “On Amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine to implement the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence”, adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on December 6, 2017 In force in January 2019, Article 126-1 was added to the Criminal Code of Ukraine, which provides for liability for domestic violence, i.e. intentional systematic commission of physical, psychological or economic violence against a spouse or ex-spouse or another person with whom the perpetrator is (was) in family or close relationships that lead to physical or psychological suffering, health disorders, disability, emotional dependence or deterioration of the victim’s quality of life - is punishable by community service for a term of one hundred and fifty to two hundred and forty hours, or arrest for up to six months, or restriction of liberty under Art up to five years, or imprisonment for up to two years”(Law of Ukraine № 2227-VIII..., 2017).

In order to combat domestic violence, the “16 Days of Action Against Violence against Women and Children” campaign is launched worldwide at the end of November and the beginning of December, starting on November 25, the International Day for the Elimination of Violence against Women. December, International Human Rights Day. To date, more than 160 states have joined the campaign to implement a strategy to end all forms of violence against women and children. The year 2021 was marked by the fact that the campaign was held for the 30th time in the world (in Ukraine – the 22nd), as our country joined it only in 2000, uniting 20 regions of Ukraine and 75 governmental and non-governmental organizations. These days, various events are taking place throughout Ukraine to draw public attention, the media and government agencies to the problem of violence against women, girls and children, to change the historical stereotypes of a negative nature in family relationships and behavior, to draw the attention of family members on the inadmissibility of violent behavior in the family. Such events include round tables, trainings for women and youth, public events, presentations of the results of the current year on this topic and other public events (Lopushynskiy, Kovnir, Nekriach, 2020: 158–169).

In addition to advocacy, Ukraine focuses on the provision of social services, including temporary asylum services to persons in difficult circumstances, including domestic violence and gender-based violence. Such services in our country currently provide: 21 centers of social and psychological

assistance; 23 shelters for victims of domestic and/or gender-based violence; 339 mobile teams of social and psychological assistance to victims of domestic and/or gender-based violence; 12 centers of medical and social rehabilitation of victims; 12 day care centers for victims; 142 “hot lines” (Official site of the Ministry of Social Policy of Ukraine).

Apparently, the work of non-governmental organizations dealing with domestic violence and gender-based violence, together with the authorities, is aimed at expanding the network of institutions to support victims of violence and holding informational events that raise public awareness of crisis assistance. That is why the most effective methods of combating domestic violence and gender-based violence can be identified: 1) the interaction of all authorities and the public interested in combating domestic violence; 2) creation of institutions to support victims of domestic violence; 3) active information campaign, holding public events, trainings and round for all segments of the population.

Conclusions. Thus, domestic violence is a significant problem that we cannot ignore, because violence is destructive to personal development. Violence is an action that gives unlimited power over a person, promotes complete control over the behavior, thoughts and feelings of another person. The means of achieving such power and control are intimidation, humiliation, threats, manipulation, insults, blackmail, threats of physical influence, excessive restriction and use of physical, psychological, sexual and economic violence.

The existence of domestic violence and methods of overcoming it are currently one of the most pressing issues facing society and the world. That is why every democracy that faces its manifestations is trying to work out the most effective ways to counter such violence. To do this, they usually seek help from international organizations that have some experience in this field, study the practice of preventing domestic violence in progressive countries and Europe. For Ukraine, world and European experience in preventing and combating domestic violence is extremely important in connection with the amendments to the Criminal Code of Ukraine, which entered into force in January 2019 (Law of Ukraine № 2227-VIII ..., 2017), and the adoption of the Law of Ukraine “On Prevention and Combating Domestic Violence” (2017) (Law of Ukraine № 2229-VIII ..., 2017).

However, in our opinion, the most effective way to help victims of domestic violence is a system of shelters and crisis centers that operate at different levels, as this is a place where the victim of violence can go immediately and get the help they need. Ukraine has recently established a number of crisis centers or shelters for victims of domestic and gender-based violence, which are formed by local executive bodies and local self-government bodies.

References:

1. Hridina N.Yu. (2020). Protydiia genderno obumovlenomu nasylystvu: dosvid Hruzii ta mozhyvosti yoho vykorystannia v Ukraini [Counteracting gender-based violence: the experience of Georgia and the possibility of its use in Ukraine]. *Naukovi zapysky [Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]. Serii: Pravo – Scientific notes [Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko]. Series: Law*, 8, 160–166. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/snslnp_2020_8_34 [in Ukrainian].
2. Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasylystvu stosovno zhinok i domashnomu nasylystvu ta borotbu z tsymy yavyschamy (Stambulska konventsiiia) [Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention)]. Retrieved from <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e> [in English].
3. Lopushynskiy I.P., Kovnir O.I., Nekriach A.I. (2020). Zapobihannia ta protydiia domashnomu nasylystvu: mekhanizmy realizatsii v suchasni Ukraini [Prevention and counteraction to domestic violence: implementation mechanisms in modern Ukraine]. *Naukovi perspektyvy: zhurnal – Scientific perspectives: journal*, 6 (6), 158–169. Retrieved from <http://vadnd.org.ua/app/uploads/2020/12/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82-%D0%96%D0%A3%D0%A0%D0%9D%D0%90%D0%9B-6.pdf> [in Ukrainian].

4. Metodichni rekomendatsii shchodo zapobihannia ta protyidii nasyilstvu: Lyst MON vid 18 travnia 2018 roku №1/11-5480 [Guidelines for preventing and combating violence: Letter from the Ministry of Education and Science dated May 18, 2018 №1 / 11-5480]. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MUS30017> [in Ukrainian].
5. Mytnyk U. M. (2019). Kryminalno-pravova protyidii domashnomu nasyilstvu v okremykh krainakh Yevropeiskoho Soiuzu [Criminal-legal counteraction to domestic violence in some countries of the European Union]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Legal sciences*, 3, 83–87. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2019_3_13 [in Ukrainian].
6. *Ofitsiyni sait Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy - Official website of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine*. Retrieved from <https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/katerina-pavlicenko-2021-roci-do-policiyi-pro-domasnje-nasilstvo-zayavili-na-56-bilse-gromadyan> [in Ukrainian].
7. *Ofitsiyni sait Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy - Official site of the Ministry of Social Policy of Ukraine*. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/news/18311.html> [in Ukrainian].
8. Popov H. (2018). Zapobihannia ta protyidii domashnomu nasyilstvu: dosvid Korolivstva Shvetsiia [Prevention and counteraction to domestic violence: the experience of the Kingdom of Sweden]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Prosecutors of Ukraine*, 3, 99–108. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2018_3_10 [in Ukrainian].
9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 serpnia 2018 r. № 654 «Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro mobilnu bryhadu sotsialno-psykholohichnoi dopomohy osobam, yaki postrazhdaly vid domashnoho nasyilstva ta/abo nasyilstva za oznakoiu stati» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 22, 2018 № 654 “On approval of the Standard Regulations on the mobile brigade of social and psychological assistance to victims of domestic violence and / or gender-based violence”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2018-%D0%BF> [in Ukrainian].
10. Krasnova O.V., Kalashnyk O.A. (2016). Poperedzhennia domashnoho nasyilstva [Prevention of domestic violence]. *Navchalnyi posibnyk dlia konsultantiv «Hariachykh linii» – Training manual for consultants “Hotlines”*, Kyiv, 90 p. [in Ukrainian].
11. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 serpnia 2018 r. № 655 «Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro prytylok dlia osib, yaki postrazhdaly vid domashnoho nasyilstva ta/abo nasyilstva za oznakoiu stati» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 22, 2018 № 655 “On approval of the Standard Regulations on Asylum for Victims of Domestic Violence and / or Gender-Based Violence”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2018-%D0%BF> [in Ukrainian].
12. Pro zapobihannia ta protyidii domashnomu nasyilstvu: Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 2017 roku № 2229-VIII [On Prevention and Counteraction to Domestic Violence: Law of Ukraine of December 7, 2017 № 2229-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> [in Ukrainian].
13. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyschamy: Zakon Ukrainy vid 6 hrudnia 2017 roku № 2227-VIII [On Amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine in order to implement the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence: Law of Ukraine of 6 December 2017 № 2227-VIII]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2227-19> [in Ukrainian].
14. Pro zatverdzhennia Poriadku vzaiemodii subiektiv, shcho zdiisniuiut zakhody u sferi zapobihannia ta protyidii domashnomu nasyilstvu i nasyilstvu za oznakoiu stati: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 serpnia 2018 roku № 658/ [On approval of the Procedure for interaction of entities implementing measures in the field of prevention and counteraction to domestic violence and gender-based violence: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 22, 2018 № 658] Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/themes/kmu/assets/images/icons/svg/gerb.svg> [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-14>

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНА ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ПСИХОСЕКСУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗИГМУНДА ФРОЙДА

Марина Мазур,

аспірант кафедри філософії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-5371-490X

mazur.marina92@gmail.com

Анотація. Метою дослідження є історико-філософська концептуалізація феномена особистості в контексті теорії психосексуального розвитку Зигмунда Фрейда. Методологічна база дослідження складається з таких загальнонаукових принципів (підходів): принципу об'єктивності і принципу цілісності. Також у цій статті було передбачено використання таких загальнофілософських методів пізнання: феноменологічного методу, герменевтичного методу та психоаналітичного методу. У процесі дослідження були отримані такі висновки: по-перше, було визначено, що становлення особистості залежить від поступового проходження низки стадій психосексуального розвитку (оральної, анальної, фалічної, латентної та генітальної), що відповідають певним ерогенним зонам, які є для дитини джерелом насолоди. По-друге, обґрунтовано, що комплекси Едіпа (у хлопчиків) і Електри (в дівчаток) становлять основу культури, що відштовхується від соціальних імперативів і запроваджує систему заборон (табу) на інцестуозні зв'язки. Визначальним підґрунтям комплексів Едіпа і Електри є еротичний сексуальний потяг, який пробуджується в дитини до одного з батьків протилежної статі. Проте іншого представника своєї статі як хлопчик, так і дівчинка сприймають як суперника і транслюють щодо нього амбівалентні почуття з відтінком ненависті, що виникають на ґрунті ревнощів на підсвідомому або свідомому рівні. По-третє, наголошено, що на Едіповій стадії (фалічній фазі розвитку) в дитини формується система етичних цінностей «Супер-Его», що виникає в результаті внутрішнього протистояння між комплексом провини і Я-ідеалом, який з'являється в процесі засвоєння батьківських установок. По-четверте, підкреслено, що інстанція «Супер-Его» закріплює на рівні свідомості етичні принципи, ідеали і табу, які контролюють поведінку особистості та блокують її примітивні інстинкти.

Ключові слова: психосексуальний розвиток особистості, сублимація, оральна стадія, анальна стадія, фалічна стадія, латентна стадія, генітальна стадія, Едіпів комплекс, комплекс Електри.

HISTORICO-PHILOSOPHICAL CONCEPTUALIZATION OF THE PHENOMENON OF PERSONALITY IN THE CONTEXT OF SIGMUND FREUD'S THEORY OF PSYCHOSEXUAL DEVELOPMENT

Maryna Mazur,

Postgraduate Student at the Department of Philosophy

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-5371-490X

mazur.marina92@gmail.com

Abstract. The purpose of the study is a historico-philosophical conceptualization of the phenomenon of personality in context of Sigmund Freud's theory of psychosexual development. The methodological basis of the study consists of the following general scientific principles (approaches): principle of objectivity and principle of integrity. Also in this article it was envisaged the used of such general philosophical methods of knowledge: phenomenological method, hermeneutical method and psychoanalytic method. In the course of the study were obtained the following conclusions: firstly, it was determined, that the formation of the personality depends on the gradual following of a number of stages of psychosexual development (oral, anal, phallic, latent and genital), that correspond to certain erogenous zones, which are for the child a source of pleasure. Secondly,

it is substantiated, that complexes Oedipus (in boys) and Electra (in girls) form the basis of a culture, that is repelled by social imperatives and implement system of prohibitions (taboos) on incestuous connections. The defining basis of complexes Oedipus and Electra is the erotic sexual attraction, which awakens in the child to one of the parents of the opposite sex. However another representative of one's own sex, as boy so and girl perceive, as a rival and broadcast in relation to him ambivalent feelings with a hint of hatred, that arise on the basis of jealousy on a subconsciousness or consciousness level. Thirdly, it is noted, that in the Oedipal stage (phallic phase of development) in a child formed the system of ethical values of the "Super-Ego", which emerges in a result of the internal opposition between guilt complex and Self-ideal, which appears in the process of assimilation of parents attitudes. Fourthly, it is emphasized, that the instance of the "Super-Ego" enshrines on the level of consciousness ethical principles, ideals and taboos, which control the behavior of the personality and block her primitive instincts.

Key words: psychosexual development of personality, sublimation, oral stage, anal stage, phallic stage, latent stage, genital stage, Oedipus complex, Electra complex.

Вступ. Австрійський психоаналітик Зигмунд Фройд (1856–1939 рр.) виявляв і досліджував психічні властивості різних вікових категорій людей для того, щоб визначити закономірності еволюції на рівні суспільства.

Передусім фрейдівська психоаналітична теорія розвитку особистості ґрунтується на обмеженнях (табу), встановлених культурою (суспільством), які стимулюють процес сублимації і вказують людині шлях до виходу з лабіринту гедоністичних прагнень, котрі залишають гіркий присмак тривоги. Вчений вважав, що позбутися страху і тривоги можна тільки за допомогою сублимації як конструктивного механізму психологічного захисту (процесу витіснення безсвідомих потягів), що узгоджується з прагненнями конкретного суб'єкта не піддаватися інстинктивним афектам і спонуканням, що наближають його до краю прірви, з якої він може зірватися будь-якої миті (прим. тут йдеться про можливий вибір деструктивної стратегії поведінки). Дослідник пояснює, що «сексуальні інстинкти погано піддаються приборканню. Кожна людина, яка бажає долучитися до досягнень цивілізації, наражається на небезпеку повстання своїх сексуальних інстинктів проти цієї сублимації. Суспільство не може уявити більш серйозної загрози для своєї цивілізації, ніж та, яка виникла б у результаті задоволення сексуальних інстинктів шляхом їхнього перенаправлення на їх початкові цілі» (прим. переклад тут і далі по тексту мій – М.М.) (Freud, 2018: 13).

Однак людина звикла пливати за течією і не бажає кардинально змінювати своє життя і виходити за межі власної «зони комфорту» через затьмарений стан свідомості та яскраво виражений егоїзм, який насправді є бар'єром на шляху до її світлого майбутнього. Апелюючи до поглядів Зигмунда Фрейда і Альфреда Адлера, американський науковець Тревор Педерсон говорить про те, що «егоїзм – це не просто збереження, а «збільшення», або воля до влади особистості...» (Pederson, 2015:6). Проаналізувавши ситуацію з різних сторін, дослідник зрозумів, що переживання цього досвіду необхідне людині для того, щоб вона зрозуміла всю небезпечність становища, в якому опинилася і все-таки вийшла із замкненого кола та поборолася в собі егоїста, який намагається «вийти за межі своєї рівної частки і завоювати те, що належить іншим або природі» (Pederson, 2015: 6). За таких обставин людина може навіть не усвідомлювати, що своєрідним тригером цих проблем є не зовнішні обставини, а внутрішні комплекси, які родом із дитинства.

Метою дослідження є історико-філософська концептуалізація феномена особистості в контексті теорії психосексуального розвитку Зигмунда Фрейда. Досягнення мети передбачає постановку та вирішення таких завдань: (а) здійснити інтерпретацію змісту стадій психосексуального розвитку особистості; (б) виявити сутність процесу формування статевої (гендерної) ідентичності особистості.

Методологічною основою дослідження є сукупність загальнонаукових принципів (підходів), серед яких було виділено принцип цілісності, який був затверджений для сприйняття

особистості, як інтегрованої системи, що складається з розрізнених структур: «Воно» (нім. Es) – «Я» (нім. Ich) – «Над-Я» («Суперего») (нім. Über-Ich), які органічно поєднуються між собою. Принцип об'єктивності виконував функцію очищення від суб'єктивних вкраплень накопиченої інформації, яка була отримана в процесі аналізу першоджерел. А також у межах цього дослідження використовувалися загальнофілософські методи пізнання: герменевтичний метод призначався для смислової експлікації закономірностей психосексуального розвитку особистості; психоаналітичний метод впроваджувався для виявлення особливостей трансформації особистості в процесі її розвитку; феноменологічний метод застосовувався для розкриття квінтесенції особистості як унікального універсуму.

Результати дослідження та їх обговорення. Зигмунд Фройд був одним із перших вчених, хто у зв'язку з кризою традиційних уявлень про психічний (ментальний) світ людини, зацікавився пізнанням психічної реальності. Мислитель зосередився на детальному вивченні так званого внутрішнього «тектонічного розлому» між «Воно» – інстинктивними імпульсами (принципом задоволення) і «Над-Я» («Суперего») – соціальними вимогами (принципом реальності). Інтрапсихічний конфлікт у людини розгортається між бажаннями задовольнити свої примітивні потреби та заборонами (табу), які встановлюються найближчим оточенням і соціумом, який, зі свого боку, вимагає від неї дотримання морально-етичних норм. Звертаючись до міркувань Зигмунда Фрейда, американський науковець Вільям Брюс Парсонс констатує, що «перший набір законів (табу) народився *не* (прим. курсив автора – *Вільяма Брюса Парсонса*) відстороненим критичним розумом і виробництвом прорахованого плану суспільного життя, ніби перші блискучі філософи якимось чином виступили на перший план, а у відповідь на безсвідоме і його «інстинкти» (triebe)» (Parsons, 2021: 58). Найвпливовішими постатями, що всіляко протегують розвитку дитини на початковому етапі життєвого циклу, є батьки. Передумовою нормального психічного розвитку дитини є поступовий процес прогресивно-регресивної соціалізації.

На думку засновника класичного психоаналізу Зигмунда Фрейда, поведінкою індивіда керують безсвідомі інстинкти, які не контролюються свідомістю і до того ж можуть негативно впливати на людину та її життєдіяльність. Вони перетворюють її на конфліктного егоїстичного невротика з розхитаним его-радикалом, що починає сповідувати ідеологію подвійних стандартів. Резюмуючи вищевикладене, американський вчений Роберт Пол (Пауль) додає, що «...в основі фрейдівської картини людської психіки лежать рушійні сили сексу та агресії, а також фантазії про всемогутній нарцисизм. З цих не дуже багатообіцяючих інгредієнтів, які зовсім не протидіють дарвінівській картині життя загалом, Фройд створює картину людської істоти, яка, принаймні, буде відчувати себе як вдома в суспільстві або «цивілізації» і буде здатна на істинне співчуття та повагу до інших» (Paul, 2021: 22).

Слід сказати також про те, що класичний психоаналіз сприймається багатьма науковцями скептично і розглядається ними як псевдонауковий напрям через відсутність переконливих аргументів, які б повністю підтверджували достовірність виявлених на практиці фактів. Одним з основних недоліків класичного (фрейдівського) психоаналізу можна вважати зведення сексуальності на п'єдестал, яка за сприятливих умов може бути сублімована в будь-яку конструктивну суспільну діяльність, тобто перетворитися на енергетичний ресурс, необхідний людині для забезпечення життєдіяльності.

Зокрема, світоглядний фундамент Зигмунда Фрейда сформували ідеї еволюціонізму, природничо-наукового матеріалізму, емпіризму та європейського раціоналізму (прим.: вчений у молоді роки, будучи гімназистом і прихильником наукового прогресу, при цьому критично ставився до релігії як до гальмівного чинника на шляху до суспільного прогресу і розвитку особистості).

Теорія психосексуального розвитку особистості Зигмунда Фрейда базується на двох аспектах: (а) переосмисленні дитячого досвіду, який залишає відбиток на подальшому психічному розвитку індивіда. На думку вченого, відмінні риси особистості закладаються в досить ранньому віці –

до п'яти років; (б) дитина вже з народження володіє сексуальною психічною енергією (від лат. *libido* – інстинкт життя), яка допомагає їй досягти фізіологічної та соціальної зрілості. Водночас необхідно зазначити, що в дитячому віці процес поступового дорослішання (перехід від однієї стадії до іншої) співвідноситься з різноманітними формами прояву сексуальності. Крім того, психосексуальний розвиток особистості є біологічно зумовленим процесом, а поступова зміна стадій онтогенетичного розвитку позначається зростанням рівня сексуальності.

Психосексуальна теорія розвитку вказує на той факт, що нормальний психічний розвиток дитини як автоеротичного суб'єкта пов'язаний із чуттєвим задоволенням первинної сексуальної потреби (еротичною стимуляцією еrogenних зон), яке викликане гормоном допаміном. Вчений стверджує, що становлення особистості охоплює п'ять стадій (фаз) психосексуального розвитку, які відповідають певним еrogenним зонам. Серед ключових періодів психосексуального розвитку особистості дослідник визначив: (1) *оральний*, (2) *анальний*, (3) *фалічний*, (4) *латентний* та (5) *генітальний* (прим. курсив мій – М.М.). Протягом усього життя людина незалежно від соціального і культурного рівня проходить певні етапи трансформації, які змінюються залежно від циркуляції сексуальної (лібідозної) енергії по еrogenних зонах (найбільш чуттєвих областях тіла, які виступають центром задоволення). Тепер перейдемо безпосередньо до розгляду кожної з п'яти стадій психосексуального розвитку особистості і докладніше їх охарактеризуємо.

Першою фазою розвитку особистості є *оральна стадія* (прим. курсив мій – М.М.) [нім. *Orale Phase*] (від 0 до 18 міс.). На біологічній стадії (прим. мається на увазі оральна фаза розвитку) немовля швидко зростає і повністю перебуває залежно від матері в плані отримання насичення і задоволення, яке малюк відчуває в процесі годування.

На перший план серед провідних біологічних потреб цього періоду виходить процес вживання їжі, а головною еrogenною зоною є ротова порожнина, яка виконує функцію живлення: смоктання, кусання і жування. Віковий проміжок від 2 до 3 місяців вирізняється з-поміж інших фаз розвитку яскраво вираженими різкими емоційними коливаннями (лабільністю), що варіюється між вдоволенням та невдоволенням.

Висвітливши особливості цієї стадії розвитку, можна зробити висновок про те, що фіксація лібідо на оральній стадії (орально-пасивний тип особистості) відбувається в результаті недостатньої або надмірної стимуляції, що з'являється на тлі травматичного відлучення від матері і у зв'язку з цим у дитини з'являється залежність, що викликає відчуття втрати задоволення. Поза тим, концентрація лібідо на цій стадії вже у зрілому віці запускає механізм типових поведінкових деструктивних патернів, що призводять до генерування шкідливих звичок, таких як вживання алкоголю, паління, непереборне бажання гризти нігті і т. д.

Зигмунд Фройд маніфестує, що орально-пасивний тип особистості схильний бути надмірно довірливим та залежним від оцінки соціуму. Водночас орально-агресивному (садистському) типу (від 6 міс. до 12 міс.) => [період появи зубів] властива фрустрація (нім. *Versagung*) (кусання як вираження невдоволення), що спричинена відстороненістю матері від догляду за дитиною, яка за такої умови почуває себе на емоційному рівні покинутою та намагається через відповідну реакцію привернути до себе увагу. У цьому плані цікавою є позиція американського психоаналітика Марка Солмса, яка зводилася до однозначного принципу: «якщо тригер мимовільної поведінки багаторазово поєднується зі штучним стимулом, то штучний стимул викликати ту ж мимовільну реакцію, що і вроджений стимул» (Solms, 2021: 10–11). Звідси випливає, що фіксація виникає в разі ігнорування дитячих психосексуальних бажань (фрустрації) або надмірного батьківського контролю і відсутності свободи дій (гіперопіки). У разі виявлення фіксації на цій стадії в дорослому віці в людини формується так званий профіль оптиміста або ж песиміста, але здебільшого може спостерігатися нахил у бік песимізму, який межує з цинізмом та спостерігаються такі риси характеру, як схильність до безпідставної критики інших людей та домінування і експлуатації людей заради самоствердження (наявність

роздутого его) з метою пошуку власної вигоди і т. д. Крім того, Зигмунд Фройд проводить аналогію між поняттями «фіксація» і «регресія» (прим. процес повернення на попередній рівень розвитку, що характеризується інфантильними патернами поведінки). Фіксація – це момент заикленості особистості на будь-якій стадії психосексуального розвитку. Загалом фіксація (нім. Fixierung) у фрейдівському розумінні – це «...важливе джерело емпіричного досвіду: невротик – і взагалі будь-яка людина – носить на собі відбиток дитячого досвіду, зберігає прив'язаність (більш-менш приховану) до певних способів задоволення, певних типів об'єкта і архаїчних відносин» (Laplanche & Pontalis, 1996: 559).

Другою важливою фазою розвитку особистості є *анальна стадія* (прим. курсив мій – М.М.) [нім. Anale Phase] (від 18 міс. до 3 років). У цей період головним завданням дитини є контроль над функціями власного тіла, а енергія лібідо сконцентрована навколо анімуса. Насамперед у дитини на цьому рівні розвитку проявляються такі особистісні риси, як дисциплінованість, скрупульозність та акуратність і т. д. На анальній стадії відбувається набуття нових звичок, таких як регулярне заохочення дитини до регулярного відвідування туалету. Протягом цього періоду акцент робиться на відчуттях, що зненацька з'являються під час дефекації та сечовипускання (уретральний вектор). Дитина отримує задоволення від випорожнення фекалій.

Згідно з думкою Зигмунда Фрейда, вирішальне значення в розвитку особистості відіграє саме батьківська методика підготовки дитини до реалізації цієї потреби. У цьому питанні, безумовно, все залежить саме від батьківської реакції і їх безпосереднього ставлення до процесу і, звісно, ж від їх вибору патернів поведінки, що можуть бути представлені в різноманітних формах: (а) *наказу* (прим. курсив мій – М.М.) (анально-утримуючий тип особистості) (під час розгортання негнучкого поведінкового сценарію можемо спостерігати за схильністю до утримання, яка може стати причиною виникнення запорів і т. д.). Якщо ж фіксація, як заявляє дослідник, відбувається в межах цього періоду, то вже в дорослому віці в людини можна помітити такі особливості прояву її характеру, як емоційна лабільність, що може виникнути на тлі невизначеності, а також наполегливість, педантичність, скупість і т. д.; (б) *вимоги* (прим. курсив мій – М.М.) (анально-виштовхувальний тип особистості) породжує образ руйнівника, який з'являється в результаті непомірної батьківської суворості. Фіксація на цьому рівні розвитку передбачає невротичність (занепокоєння) індивіда і його схильність до садизму, що має імпульсивний характер і т. д.; (в) *заохочення і схвалення за регулярність виконання дії* (прим. курсив мій – М.М.), що пов'язана з очищенням вмісту кишківника і формує в дитини адекватну самооцінку, здатність до самоконтролю та розкриває здібності до творчості і т. д.

Наступною стадією психосексуального розвитку є *фалічна (істерична) стадія* [нім. Phallische Phase], або *інфантильно-генітальна фаза розвитку*, (прим. курсив мій – М.М.) (від 3 до 6 років). У рамках цього періоду дитина фокусується на ерогенній області геніталій, тобто проходить етап статевої самоідентифікації і усвідомлює свою статеву приналежність (за встановленою гендерною ознакою: відсутністю або наявністю статевого органа – пеніса). На думку Зигмунда Фрейда, на цьому етапі через підвищений рівень лібідо в дитини виникає відчуття збудження, яке набуває сексуального забарвлення. Гормональний вибух (внутрішній колапс), викликаний генітальною стимуляцією, супроводжується двозначними почуттями: з одного боку, захищеністю, що дарують їй батьки, а з іншого боку, ревностями (боротьбою за увагу кожного з батьків, які є для неї референтними особистостями). Упродовж цього періоду продовжується процес триангуляції (прим. включення батька в міжособистісні стосунки між матір'ю і дитиною), який був розпочатий ще на анальній стадії і характеризується амбівалентною прив'язаністю, що виражається в любові, безумовному прийнятті та бажанні безпосередньої душевної близькості сина і матері та, відповідно, доньки і батька, що допомагає представникам обох статей отримати певний досвід, який пізніше може знадобитися для того, щоб побудувати правильну комунікацію з представниками протилежної статі.

На підставі вищевикладеного можна сказати про те, що нарижним каменем фрейдівської психоаналітичної теорії є *комплекс Едіна* (прим. курсив мій – *М.М.*) (нім. Ödipuskomplex) і *Електри* (прим. курсив мій – *М.М.*) (нім. Elektrakomplex), які виникають на фалічній стадії розвитку. Достеменно відомо, що Зигмунд Фрейд лише умовно розділяв ці поняття і застосовував термін «Едіпів комплекс» до представників як чоловічої, так і жіночої статі. Науковець розглядав Едіпів комплекс крізь призму психічної бісексуальності (поєднання чоловічого та жіночого начала) і обстоював думку про те, що дитина здатна здійснити різкий перехід, так званий «квантовий стрибок» від активності до пасивності та гармонійно поєднати в собі обидві сутності (природи). Цікавим фактом є те, що бісексуальність хлопчиків, з одного боку, відображається у виборі референтного об'єкта, яким є матір, та амбівалентній прив'язаності до батька, а з іншого боку, хлопчик може побудувати відносини з батьком на основі взаєморозуміння і свідомо обрати позицію жертви і водночас продемонструвати вороже ставлення до матері.

Зигмунд Фрейд у процесі своєї діяльності (практики) інтерпретував спогади і сновидіння дітей та дорослих людей, лейтмотивом яких здебільшого було латентне інцестуозне бажання щодо власної матері, та дійшов висновку, що дитячий досвід є передумовою виникнення інцестуозного потягу сина до матері (Едіпів комплекс – у хлопчиків) та статевого потягу доньки до батька і сприйняття його як сексуального об'єкта (комплекс Електри – у дівчаток). Слід зауважити, що квінтесенцією Едіпового комплексу і комплексу Електри є амбівалентність почуттів (прим. дихотомія: любов / ненависть), що з'являється в дитини до батьків. Іншими словами, амбівалентність почуттів полягає в появі в дитини будь-якої статі спрямованого сексуального потягу до матері або батька – кровного родича протилежної статі, тоді як до іншого члена сім'ї, особи, яка належить до однієї з нею статі, вона ставиться неприязно тому, що бачить у ньому конкурента, який є перешкодою на шляху до реалізації мети. Досліджуючи природу інцесту в різних племен, дослідник у своїй роботі «Тотем і табу» (1913 р.) пише про те, що «ми, звичайно, не будемо очікувати, що ці бідні, голі канібали були моральними у своєму сексуальному житті в нашому розумінні, що вони накладали високий рівень обмеження на свої сексуальні потяги. І все ж таки ми дізнаємося, що вони поставили собі за мету запобігти кровозмішувальним сексуальним відносинам із вибірковою ретельністю і скрупульозною суворістю» (Freud, 2021: 10).

Перша згадка про Едіпів комплекс промайнула в листуванні між Зигмундом Фрейдом і його другом німецьким лікарем Вільгельмом Фліссом (1858 – 1928 рр.), з яким із плином часу дороги розійшлися через взаємні непорозуміння. А тепер трохи заглибимося в історію... Ідейним джерелом теорії психосексуального розвитку особистості стала трагедія давньогрецького драматурга Софокла (бл. 496 – 406 рр. до н. е. V ст. до н. е.) «Цар Едіп» (бл. 429 – 426 рр. до н. е. – V ст. до н. е.). Історія розгортається навколо трагічної звістки про можливу смерть батька від руки власного сина. Отримавши таке жахливе передбачення від дельфійського оракула, фіванський цар Лай – чоловік Епікасти (рідної матері Едіпа) – неабияк злякався, але не розгубився і одразу, не роздумуючи, прийняв рішення про вбивство свого малолітнього сина Едіпа. Він наказав своїм вірним васалам покинути малюка біля підніжжя гори Кіферон на розтерзанні диким тваринам.

Аналізуючи цю ситуацію, Зигмунд Фрейд у своїй роботі «Мойсей і монотеїзм» (1939 р.) пише, що «під час вагітності або раніше оракул або сон попереджає батька про те, що народження дитини таїть серйозну небезпеку для його безпеки. В результаті батько (або особа, яка представляє його інтереси) наказує убити новонародженого або піддати його надзвичайній небезпеці...» (Freud, 2021: 16). Однак стратегія рідного батька зазнала фіаско, і Едіпу вдалося не тільки вижити, незважаючи на потенційну загрозу життю, але і знайти для себе прийомну родину.

Втім, дізнавшись через деякий час про фатальні наслідки, які можуть спіткати його в майбутньому (прим. Едіп довідався від оракула про те, що він може стати вбивцею рідного батька), він поспішно приймає рішення піти з дому заради безпеки свого прийомного батька та йому

все ж не вдається втекти від долі... І одного разу Едіп (лат. Oedipus), зустрівши на своєму шляху Лая і нічого не підозрюючи, адже він був на сто відсотків впевнений у тому, що лихо все ж обійшло його стороною, вступає з ним в протистояння, яке в результаті призводить до фатального фіналу. Згодом, вже перебуваючи у Фівах, Едіп (грец. Οἰδίπους) спокушає свою рідну матір Епікасту і замість свого батька Лая стає правителем Фів, але доля не була до Едіпа прихильною і він, не витримавши тиску обставин, вирішив виколоти собі очі та змушений був залишити місто в супроводі своєї молодшої доньки Антігони, яка зголосилася йому в цьому допомогти (прим. див. картину французького художника Шарля Франсуа Жалабера (1819–1901 рр.) – «Чума у Фівах. Антігона виводить сліпого Едіпа з Фів» (1842 р.)). Правду кажучи, доля не була привітною і до Епікасти, яка вирішила звести рахунки з життям, оскільки на поверхню вийшла жахлива правда, що знищила всі її надії на світле майбутнє (прим. див. фільм – «Цар Едіп» (1967 р.) італійського кінорежисера П'єра Паоло Пазоліні (1922 –1975 рр.)).

Вперше поняття Едіпового комплексу було представлено Зигмундом Фройдом у роботі «Про особливий тип вибору об'єкта у чоловіка» (1910 р.). У спеціалізованому психоаналітичному словнику, який був складений французькими вченими Жаном Лапланшем і Жаном-Бертраном Понталісом, було вказано: «Едіпів комплекс досягає своєї вищої точки між трьома та п'ятьма роками, у фалічній фазі; його згасання спостерігається при настанні латентного періоду... Едіпів комплекс – основа структурування особистості і формування людських бажань» (Laplanche & Pontalis, 1996: 202–203). У дівчаток Едіпів комплекс трансформується в комплекс Електри. Як відомо, Електра (грец. Ηλέκτρα), вона ж Лаодіка, є донькою Клітемнестри і царя Мікен Агамемнона. Електра є героїнею давньогрецької міфології, вступила у зговір зі своїм братом Орестом, щоб поквитатися зі своєю матір'ю за смерть батька. Закипаючи від люті, вона наважилася вбити власну матір і фізично усунути її коханця задля того, щоб пробудити в ній почуття провини і зробити її нещасною.

Комплекс Електри був запропонований учнем Зигмунда Фрейда Карлом Густавом Юнгом у роботі «Досвід опису психоаналітичної теорії» (нім. Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie – 1913). До того ж у словнику, авторами якого були французькі філософи і психоаналітики Ж. Лапланш і Ж.-Б. Понталіс, зазначалося, що комплекс Електри – це «поняття Юнга, яке позначає жіночий Едіпів комплекс: свідчить про симетричність відносин дітей обох статей до батьків» (Laplanche & Pontalis, 1996: 207).

Статева диференціація вказує на те, що дівчатка в трирічному віці так само, як і хлопчики, проходять етап статевої самоідентифікації. У дівчаток (до трьох років) так само, як у хлопчиків, першим значимим об'єктом, до якого відчувається статевий потяг, є саме матір. Розвиток комплексу Електри породжує в дівчинки на рівні підсвідомості відчуття заздрості щодо осіб чоловічої статі, що знаходяться в її близькому оточенні (батька, брата і т. д.). Ба більше, дівчинка сповнена ненависті щодо власної матері, яку звинувачує в тому, що коли вона з'явилася на світ, то у неї при народженні не виявилася пеніса. І на цьому ж тлі дівчинка переживає страх знецінення представниками сильної половини людства, який трансформується в комплекс неповноцінності (прим. поняття було введено в науковий вжиток австрійським психоаналітиком Альфредом Адлером). Крім того, комплекс неповноцінності в дівчаток нагадує комплекс кастрації у хлопчиків.

Важливо зробити акцент на тому, що комплекс кастрації по-різному може проявлятися в обох статей, адже він властивий як дівчаткам, так і хлопчикам. Наприклад, у хлопчиків страх кастрації (нім. Kastrationsangst) пов'язаний із потенційним покаранням від батька за сексуальний потяг, спрямований у бік матері. У цьому випадку хлопчик фактично перетворюється на заручника ситуації, який, усвідомивши свою провину, потрапляє в полон докорів сумління, які поширюються цензурною структурою психіки «Суперего». З цього випливає, що «Суперего» як контролююча інстанція психіки встановлює етичні норми, які проливають світло на почуття

провини, що терзає душу дитини. Внаслідок кастраційної загрози (втрати пеніса) хлопчику вдається здолати Едіпів комплекс завдяки сублімації (спрямуванню) лібідозної енергії на досягнення успіхів у певних видах діяльності (у спорті, навчанні, музиці і т. д.).

На відміну від хлопчиків, дівчатка, незважаючи на своє відчуття ущербності, упокорюються з фактом кастрації (відсутністю пеніса). Зокрема, у хлопчиків кастраційний комплекс є наслідком ліквідації Едіпового комплексу, а в дівчаток, навпаки, виникнення Едіпового комплексу зумовлене наявністю ознак, що властиві кастраційному комплексу. Дівчинка страждає від комплексу неповноцінності і заздрить хлопчику через те, що у нього є пеніс, який символізує силу, а в неї його немає. Але через деякий час вона зміщує акцент із зони геніталій та намагається всіма силами завоювати увагу батька, якого вона ідеалізує, оскільки на підсвідомому рівні відчуває сильний зв'язок із ним і навіть бажає народити від нього дитину. Едіпів комплекс для дівчинки виражається в довготривалій фіксації на цих бажаннях, яка допомагає їй прийняти свою статеву роль і все-таки поступово позбутися впливу Едіпового комплексу, який є «каталізатором» регресивної поведінки. Але при цьому позбавлення від нього загрожує їй втратою прихильності батька.

Загибель Едіпового комплексу відбувається на часовому проміжку, який бере свій початок від фалічної стадії (від 3 до 6 років) та завершується латентною фазою (від 6 до 12 років) психосексуального розвитку. На переконання Зигмунда Фрейда, джерело нейротизму індивіда глибоко приховане в дитячих спогадах, сповнених різного роду переживаннями. Варто також винести за дужки принцип, який свідчить про те, що невротичність дитини є результатом витіснення Едіпового комплексу, який згодом може негативно позначитися на психічному стані вже дорослої людини. Поза тим, вчений акцентує на тому, що розвиток і процес руйнування Едіпового комплексу у хлопчиків та комплексу Електри в дівчаток відбувається неоднаково. Визволення з тенет Едіпового комплексу як у хлопчиків, так і у дівчаток пов'язане з переміщенням у надра дитячої психіки зовнішнього батьківського авторитету, який виступає підґрунтям для формування психічної структури «Суперего».

Переломним моментом у подоланні Едіпового комплексу у хлопчиків є віковий період від 5 до 7 років. Чоловіча ініціація полягає в запозиченні чоловічих рис (ідентифікації з батьком). Тільки через засвоєння чоловічих патернів поведінки і усвідомлення моральних імперативів, що транслюються етичною інстанцією психіки «Суперего», хлопчик буде здатний побороти статевий потяг до матері.

Показником фіксації дорослих чоловіків на фалічній стадії є їх зухвала епатажна поведінка, що корелюється з бажанням досягти успіху і прагненням створити маскулінний образ героя, який є втіленням певного амплуа – донжуанської моделі поведінки. А фіксація дорослих жінок на цій стадії наділяє їх фалічним характером, який можна розпізнати в таких якостях, як незалежність, сміливість, завзятість, почуття власної гідності і т. д. Отже, Зигмунд Фрейд підводить нас до думки, що невротичні поведінкові патерни є першими тривожними дзвінками гомосексуальності, імпотенції в чоловіків і фригідності в жінок і т. д., які сигналізують про незакритий гештальт Едіпового комплексу.

На латентному етапі (прим. курсив мій – М.М.) (нім. Latenzzeit) (від 6 до 12 років) (прим. поняття «сексуальний латентний період» було введене в науковий обіг німецьким лікарем і психоаналітиком Вільгельмом Фліссом) центр уваги дитини зміщується з неї як сексуально проявленого суб'єкта і переноситься на пізнання навколишнього світу. На цьому часовому відрізку в дитини з'являється змога зібрати воєдино всі деталі пазла для самоідентифікації і закласти фундамент Я-ідентичності за повної відсутності фіксованості лібідо і сексуальної інертності або відносної сексуальної латентності. Ключовим моментом цього періоду, на думку Зигмунда Фрейда, є формування світогляду, яке відбувається на тлі пригнічення сексуальних імпульсів, що замінюються моральними та естетичними принципами.

Разом із тим фіксація на латентній стадії може сформувати в дорослої людини комплекс перфекціоніста-трудоголіка, який стає залежним від успіхів у навчанні і надалі може зациклитися на успіхах у кар'єрі та перетворитися на одержимого пориванням здобути необмежену владу. А у разі внутрішнього конфлікту у представника будь-якої статі може виникнути комплекс неповноцінності і відчуття зневіри у власні сили і т. д.

Перш ніж перейти до аналізу генітальної фази розвитку, варто згадати про *прегенітальну* або *садистсько-анальну стадію розвитку дитини* (прим. курсив мій – М.М.). Зигмунд Фройд пише, що «...на першому плані у цій фазі виступають не генітальні часткові потяги, а *садистські* і *анальні* (прим. курсив автора – Зигмунда Фрейда). Протилежність чоловічого та жіночого тут не відіграє жодної ролі; її місце займає протилежність *активного* та *пасивного* (курсив автора – Зигмунда Фрейда), яку можна назвати попередницею сексуальної полярності, з якою вона пізніше і зливається» (Freud, 2020: 327).

Зигмунд Фройд як один з основоположників напряму біогенетичного універсалізму стверджує, що на *генітальному рівні психосексуального розвитку* (прим. курсив мій – М.М.) (від 12 до 22 років) інтерес дитини прикутий до ерогенної зони – геніталій. На генітальну фазу психосексуального розвитку припадає період статевого дозрівання, коли підвищується рівень енергії лібідо і з'являється інтерес до представників протилежної статі. Дослідник підкреслює, що на ранньому етапі підліткового (юнацького) віку дитина проживає «гомосексуальну стадію» та віддає перевагу компанії однолітків однієї з нею статі. Але поступово в підлітка відбувається перехід і «в пубертатний період спостерігається відродження Едіпового комплексу, який долається тим чи іншим вибором об'єкта» (Laplanche & Pontalis, 1996: 202–203). Інакше кажучи, однією з головних ознак руйнації Едіпового комплексу в підлітка є зацікавленість та бажання побудувати відносини романтичного характеру з особами протилежної статі, які за сприятливих умов можуть призвести до створення гармонійної пари.

Інфантильна генітальна стадія (нім. Genitalstadium) включає такі етапи: (1) дитячу ідеалізацію і (2) статеву ідентифікацію (ототожнення себе з одним із батьків тієї ж статі). Зважаючи на вищесказане, можна зробити висновок про те, що у відносинах із батьками дитина, з одного боку, виражає свою любов (прихильність) до них і в неї є бажання їм догоджати, а з іншого боку, вона боїться бути неугодною і не відповідати їх очікуванням, а страх, як відомо, породжує відчуття ненависті. Конфлікти, що спалахують у пубертатний період між батьками і дітьми однієї статі, як правило, спричинені Едіповим комплексом, підлітковою кризою та бажанням дитини самоствердитися. У такому випадку обом батькам у цей період краще уникати конфронтації з дитиною та вибрати правильну стратегію поведінки. Вибраний батьками підхід має ґрунтуватися передусім на принципах здорового глузду, знешкодженні маніпулятивних схем та підтримці нейтральної позиції, особливо це стосується відносин батька і доньки, якого вона завчасно може зробити своїм спільником та, скориставшись моментом, вийти за межі дозволеного заради задоволення своїх потреб.

Висновки. У фокусі цього дослідження перебуває історико-філософська концептуалізація феномена особистості в контексті теорії психосексуального розвитку Зигмунда Фрейда. У процесі розгляду цієї проблематики, по-перше, було з'ясовано, що формування статево-рольової ідентичності особистості залежить від поступового проходження таких стадій психосексуального розвитку (оральної, анальної, фалічної, латентної та генітальної), які на онтогенетичному рівні активують процес трансформації образу «Я».

По-друге, наголошено, що причиною фіксації на будь-якому з вищенаведених етапів може бути як фрустрація (незадоволення дитячих психосексуальних потреб), так і батьківська гіперопіка (тотальний контроль, який не дає змоги дитині проявляти самостійність у вирішенні своїх проблем). По-третє, визначено, що Едіпів комплекс у хлопчиків так само, як і комплекс Електри у дівчаток є джерелом невротичного стану, який є реакцією на внутрішній конфлікт,

що розгорівся між «Воно» (принципом задоволення) та «Суперего» (принципом реальності). По-четверте, підкреслено, що протистояння між безсвідомою інстанцією психіки «Воно» і етичною структурою «Суперего» виникло через заборону реалізації інстинктивних та деструктивних бажань інцестуозного характеру. По-п'яте, встановлено, що кастраційний комплекс у хлопчиків є наслідком подолання Едіпового комплексу. По-шосте, обґрунтовано, що процес руйнування Едіпового комплексу сприяє розвитку етичної інстанції психіки «Суперего», яка підштовхує хлопчика до здійснення правильного вибору – ідентифікації з батьком, а у дівчаток, навпаки, поява кастраційного комплексу (комплексу неповноцінності) є ознакою виникнення Едіпового комплексу.

References:

1. Freud S. (2021) Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker. Norderstedt: BoD – Books on Demand GmbH (Lunata Berlin) [in Deutsch]; Freud S. (2018) A General Introduction to Psychoanalysis. A History of Psychoanalytic Theory, Treatment and Therapy. Adansonia Press [in English]
2. Freud, S. (2021). Moses and Monotheism. London: The Institute of Psycho-Analysis – Hogarth Press Ltd [in English]
3. Freud, S. (2020) *Vvedenie v psikhoanaliz: leksii* [Introduction to psychoanalysis: lectures]. Saint Petersburg: Azbuka, Azbuka-Attikus [in Russian]; Laplanche J. & Pontalis J.B. (1996) *Slovar' po psikhoanalizu* [Dictionary of Psychoanalysis]. Moscow: Higher School [in Russian]
4. Parsons, W.B. (2021) Freud and Religion. Advancing the Dialogue. Cambridge: Cambridge University Press – DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108554398>. [in English]
5. Paul R.A. (2021) Our Two-Track Minds: Rehabilitating Freud on Culture.
6. New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Publishing Inc. (Bloomsbury Academic) (in English)
7. Pederson, T.C. (2015) The Economics of Libido: Psychic Bisexuality, the Superego, and the Centrality of the Oedipus Complex. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group Ltd. [in English]; Solms, M. (2021) The Hidden Spring: A Journey to the Source of Consciousness. London: Profile Books Ltd. [in English]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-15>

CULTURAL DIMENSION OF THE ROLE OF HUMAN RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE INDUSTRIES

Khrystyna Pletsan,

*PhD in Public Administration, Associate Professor,
Associate Professor of the Research Institute,
Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-8179-7896
E-mail: k.pletsan@gmail.com*

Abstract. Creative industries are a symbiosis of culture, art and business. Challenges and opportunities for the cultural and creative environment during the transformational changes of society are increasingly stimulating the need to develop human resources as a powerful driver of collaboration: culture – art – creative – business – state – community.

The study, based on theoretical and methodological justification, analyzes the cultural dimension of human resources formation as a determining tool for the development of creative industries and the sustainable development of society as a whole. Thematic studies of human resources are singled out and characterized. The conceptual bases of the formation of competitiveness of cultural managers, which are carried out on the basis of innovations of effective planning, organization, development, and human resources management of creative industries, are analyzed and substantiated. It is proved that one of the important issues of sustainable development of cultural and creative environment is an investment in human value, human potential through cultural self-expression.

Systematization of the analyzed material made it possible to form and justify interesting formats of interaction in the cultural and creative space, implementing a multifunctional aspect, where on the one hand human resources ensure the preservation, development, and enrichment of cultural and creative environment, on the other.

The relevance of the study of the cultural dimension of the role of human resources in the development of creative industries is confirmed by the need for a new format of interaction: culture – creative industries – education – business – state – community, which is the basis for the competitive cultural manager.

Key words: culture, creative industries, human resources, cultural dimension, competitiveness, cultural manager, sustainable development.

Introduction.

In a world that is constantly changing and modernizing. Where globalization and transformation changes are taking place, social processes are becoming more complicated, we attach more and more importance to cultural identity, cultural values, traditions, and at the same time creative ideas, projects, and innovations. The main driver of these socio-cultural processes is human resources. Practice shows that more competitive are those organizations and enterprises of the creative sectors of creative industries, where a significant role is given to the formation and development of creative human potential, the search for new tools and formats of cultural services.

I am convinced that new spheres of creative industries in the rhythm of today are increasingly actualizing the priority role of human resources in the formation, implementation, and promotion of cultural and creative products and services.

Uncertain parts of the general issues are culturological dimension of the study of the role of human resources in the development of creative industries in Ukraine. It is the culturological dimension of the problem that we bring to the research plane of the proposed article.

The analysis of the latest research and publications gives the opportunity to generalize that the dynamics of modern scientific research are marked by a wide range of research issues. Scientists identify the essence, principles, patterns, components and functional features of human resources development in various fields. In particular, the analysis of scientific and practical literature makes it

possible to state that the theoretical and methodological principles of formation, development and use of human resources are devoted to the works of such authors as: R. Bleika, F. Hertsberha, R. Diltsa, P. Drukera, R. Likarta, D. Mak-Hrehora, A. Maslou, E. Meio, V. Moskalenko, F. Teilora, A. Faiolia and others. The authors single out and characterize in the works the conceptual principles of the theory of human resources, development of personal and professional qualities, the mechanism of satisfaction with professional activities, the theory of motivation, and the desire for self-realization.

From a psychological point of view, the issue has been considered and studied by many scientists and practitioners. Let's single out the works of some of them, namely: A. Adlera, K. Albukhanovoi-Slavskoi, B. Ananieva, T. Bendasa, E. Eriksona, Yu. Ilinoi, L. Karamushky, N. Samoukinoi, Ya. Khammera, F. Khmilia and other. In their research, the authors pay considerable attention to human resources, through the prism of self-awareness, self-realization and self-development, analyze patterns of behavior and technologies for success. The concept is important for our research N. Samoukinoi. The scientist interprets the success of professional activity as the achievement of a significant goal by the employee and overcoming the factors that hinder its achievement (Samoukina, 2020: 220–235). Similarly, the success of professional activity can be considered as a consistent continuous development.

Human resources research has also been done I. Zhuravlova, A. Kolot, S. Klymko, revealing the features of effective management and motivational mechanism. Among the scientific works we find a significant number of scientists who have discovered human resources through the understanding of socio-economic categories. In particular: H. Beker, M. Veber, Ye. Holovakha, H. Yevtushenko, Ye. Libanova, I. Lukinova, A. Marshal, D. Makklelland, T. Parsons, D. Rikardo, A. Semykin, A. Smita, A. Turylo, T. Shults and others consider human resources as human capital, the main resource of innovative production and competitiveness of the enterprise. For example, M. Zghurovskyi justifies human capital as the only active capital for investment. The author identifies investment in human capital as a source of socio-economic growth, which should be carried out on four levels. Namely: personal (for the formation of human capital of individuals), micro (for the formation of human capital of enterprises), meso (for the formation of human capital of regions and industries) and macro (for the formation of aggregate human capital), which will provide high economic and social impact (Zghurovskyi, 2016). K. Lemish also analyzes the concept of human capital, revealing it as a set of knowledge, skills and abilities of man, which he uses to meet personal and social needs (Lemish, 2019: 311). In turn A. Turylo identifies a set of unique human qualities that characterize his individual personality, including attitudes, beliefs, behavior, etc (Turylo, 2019: 47). In this context, it is appropriate to note the experience D. Makklellanda, which attaches great importance to the development of human resources. The scientist claims that with the help of activity and motivation a person more productively realizes his abilities and knowledge. A person with a strong need to achieve more productive and productive professional tasks, takes responsibility for the results of their activities and moves quickly to success (Makklellanda, 2008: 549).

Theorists and practitioners attach great importance to the development of human resources in terms of pedagogical research. The authors in their works reveal the basic principles, components, functions of the formation of competent human resources, namely: V. Halchenko, O. Hrishyna, R. Zharkova, N. Ivanova, A. Ishchenko, V. Kremin and other. In turn, representatives of the management approach, in particular T. Vasylevska, A. Havryliuk, L. Haievska, N. Honcharuk, V. Kniازه, I. Nadolnyi, L. Pashko, M. Piren, S. Sierohin, V. Soroko and others in the process of formation and development of human resources focus on leadership, professionalism, efficiency and effectiveness as the ability to purposeful changes in the socio-cultural environment.

Studies of the formation, development and use of human resources from the standpoint of culturological approach are found in the works: Ye. Bilchenko, Yu. Bohutskoho, I. Bekha, M. Brovko, P. Herchanivskoi, O. Klipkova, O. Kopiiievskoi, O. Ovcharuk, I. Petrovoi, M. Poplavskoho, Yu. Sabadash, V. Sheiko and others. For example, O. Ovcharuk raises the issue of the possibility of

the human phenomenon and the fundamental foundations of its existence in the dimensions of cultural knowledge, the integrative nature of which is the use of a wide range of interdisciplinary research programs (Ovcharuk, 2016). In turn V. Sheiko defines the freedom and significance of the individual as the highest value of Ukrainian culture (Sheiko, 2009: 5). Водночас О. Копіївська an important indicator in the formation of highly cultured, creatively developed personality determines the socio-cultural activity of man, which reflects his life position, culturally motivated desire and willingness to participate in the creation, assimilation and development of cultural values (Копіївська, 2014: 160).

Vision is interesting for research P. Herchanivskoi, which proves that «personality» integrates the qualities of man as homo sapiens, as the creator and bearer of culture and as a social being, which, on the one hand, is the basis of the unity of mankind, on the other, the source of its diversity. Personality formation is a complex process of human socio-cultural development. The author notes that the basis of successful professional activity is the availability of abilities, experience, knowledge, skills; openness to innovation in solving problems; individually unique system of motives for action and goal setting; character and temperament. In the study, the author also focuses on their differential and integral features in the context of internal connections with the environment, as well as with socio-cultural activities of man (Herchanivskoi, 2014).

The analysis of the works of domestic and foreign theorists and practitioners allows us to conclude that the issues of formation and development of human resources are considered from different approaches. Therefore, the relevance of the study is also due to the need to expand the range of cultural studies to the formation of human resources, their conceptual foundations of development and generalization of theoretical and methodological provisions.

The purpose of this research is to scientifically substantiate the features of the cultural dimension of the role of human resources in the development of creative industries in Ukraine.

To achieve the goal of scientific research, the following tasks are identified:

- *to reveal the theoretical and methodological principles of the phenomenon of human resources and basic research on issues in the cultural and creative environment;*
- *analyze the formation and development of human resources in the creative industries of Ukraine, through the prism of culturological approach;*
- *to substantiate the culturological dimension of the role of human resources in the development of creative industries of Ukraine.*

Research methodology involves the use of a set of research methods of general and special nature. In particular, system analysis, to highlight the theoretical and methodological foundations of the concept of “human resource” in the cultural and creative space; method of logical generalization for theoretical substantiation of culturological measurement of the role of human resources in the development of creative industries of Ukraine; fundamental method of cognition to identify the mechanism of formation of a competitive cultural manager in the environment of creative industries; the principle of integrity was used to integrate the mechanism of formation and development of human resources in the environment of creative industries in a single integrated system; using the method of content analysis explored ways to improve the development of human resources in creative industries based on the analysis of scientific literature and regulatory framework, prognostic – to summarize the results, understanding the importance and cultural dimension of human resources in the development of creative industries in Ukraine.

Scientific novelty lies in the theoretical and methodological systematization of the cultural dimension of the role of human resources in the development of creative industries in Ukraine. The effective mechanism of formation of a competitive cultural manager in symbiosis is singled out and substantiated: culture – creative industries – education – business – state – public. It is proved that one of the important issues of sustainable development of cultural and creative environment is investment in human value, human potential through cultural self-expression.

Outline of the main material.

Creative industries in accordance with the requirements of the time are evolving every day, implementing innovative and traditional cultural services and goods. In the symbiosis of transformational changes, we give a significant role to human resources, which, in our opinion, is a determining tool for the development of both creative industries and sustainable development of society as a whole.

The synergetic effect of cultural transformations and innovations provides the development of creative practices, ideas and approaches to the organization of creative industries based on human-centeredness. That is why, in the process of cultural and creative changes, conflicts and at the same time opportunities and challenges, we need to focus on what tools and mechanisms are needed for human resources development that will promote cultural development and modernize and optimize creative industries. Thus, changes in the cultural and creative environment affect the formation of new values. The cultural dimension of the issue is based on the close relationship between personal and professional qualities of a cultural manager, his needs, interests and goals and directly to the professional environment, which will promote human resources directly depends on the idea, creativity and creativity.

According to the report of the Global Innovation Index in 2021, presented by the World Intellectual Property Organization (WIPO), we are witnessing the current situation. In the general picture we will single out the indicators that refer to the possibility of human development. In particular, in 2021 Ukraine ranked 49th out of 132 countries. Also note that in the categories: Human capital & research – 44th place, Creative outputs – 48th place, Creative goods & services – 93th place, Online creativity – 45th place, Knowledge & technology outputs – 33th place (Global innovation index, 2021). In this context, we believe that human resources are an important tool for transformational change and re-enhancing global competitiveness in the international arena. In the context, there is a question of effective investment in the development of human resources in the cultural and creative environment.

Analyzing the issues, we note that investments in human capital should be understood as actions that improve the professional skills and productive abilities of the specialist, ensuring the effectiveness of activities (Pyshchulina, 2018). There are such main types of investment in human resources as: education costs (general, special, formal, non-formal, professional development), health care costs (disease prevention, health care, housing improvement), mobility costs and costs to motivate employees to improve the quality of professional (Pyshchulina, 2018). At the same time, the question of the need for human resource development, which will ensure the development of creative industries, arises.

In support of this, the Deloitte 2020 Global Human Capital Trends Report conducted a survey in 119 countries among 10,000 HR leaders to identify nine human resource trends, namely: alternative workforce, super-employment, new leadership approach, age of employee experience to human experience, transition from hierarchy to teamwork, reward and motivation, recruitment, demand for new skills, internal mobility of talents (Global Human Capital Trends, 2020). To substantiate our position, we consider it appropriate to describe in more detail the system of formation and development of human resources.

I am convinced that the main resource for the development of the creative industry are people with their intellectual abilities, competencies in accordance with the challenges of the time, creative ideas and projects, talent and creativity.

As he notes Patrik S. Fol, founder of the Cultural Projects Consulting Network and Director of the School of Art Management in Ulm, Germany, the role of cultural manager is now extremely high. Because this is a completely new quality that is formed in the process of effective cultural management in the creative industries. In the process of implementing new approaches, synergies with different areas. Yes, a cultural manager has the right to effective education, good experience in order to be innovative and competitive in the process of cultural transformation. Because changes in art and

culture are very difficult. Cultural managers must become the ones who make these changes – the “masters of the intervening time”, as these changes become more complex and increasingly important in cultural and creative development (Official site “House of Europe”, 2021). At the same time, the cultural manager should also have basic functions, such as creativity, development of ideas and projects, formulation of concepts, discussion of art and culture, trust, future development, self-development and self-realization in the creative industries.

In the context of consideration, we consider it appropriate on the basis of the analysis of scientific and practical literature to form a mechanism for the development of human resources in the environment of creative industries. The classic functional system of human resources work of the French theorist and practitioner is still relevant today Anri Faiolia (Fayol, 1999), which we take as a basis through the functions: planning, organization, coordination, motivation and control.

In the planning process it is necessary to talk about the need for innovative training of future cultural managers, the formation of a model of professional competencies of cultural managers, as well as planning the development and training of professionals. At the same time, we will play an important role in educational institutions and educational programs for which future cultural managers are trained. We are convinced that today is the time to change the educational paradigm of training competitive cultural managers of creative industries. At the same time, the priority aspect is the need to stimulate the adaptation of innovative educational technologies and programs in accordance with the challenges of the time, in accordance with European standards and practices, to develop all forms of formal and non-formal education, to implement digitalization.

In the context of the above, we are convinced that the current conditions for resetting the creative sector require the training of competitive cultural managers who seek to realize and use personal potential; take responsibility for the results of professional activities; not to be afraid of mistakes, to be able to learn from them; to learn more and more, to look for needs and opportunities of training; self-development, self-improvement and self-realization; act decisively, make quick decisions based on self-knowledge and future professional activity; create a positive image; be proactive, creative, innovative; have high communication and organizational skills; be able to manage stress and conflict, achieve success (Bilchenko, 2021; Ovcharuk, 2016; Pletsan, 2018).

At the same time, the priority role in the formation of competitive cultural managers should be given to the use of appropriate principles, namely: human center, principles of adult learning, portfolio orientation, «leadership education», capacity building, self-realization, choice of freedom and creativity, positive thinking, partnership and dialogue. critical thinking, innovation. Because the basis of professional activity of cultural managers is creativity. Scientific research makes it possible to define creativity as a creative, innovative activity. In particular, the culturological dictionary defines creativity as a person’s ability to creative activity (realization of their own individuality), the result of which is either a new vision of the problem, situation, or a new product; characterizes the ability of the creative subject to innovate, the degree of his readiness for creative self-realization (Culturology: a glossary, 2015: 95). Creativity gives the imagination an artistic color. Which allows you to be guided more by intuition rather than calculation. The idea of creativity makes it possible to erase the boundaries between necessity and freedom, work and self-realization, means and goals. Creativity is introduced in business, entrepreneurship, because the creative approach guarantees competitiveness in almost any field (Khetaguri & Mgebrishvili, 2021). In turn J. O’Connor emphasizes that the possession of creativity provides individuals with the opportunity to successfully cooperate in the process of professional activity, to carry out communicative interaction at a high level and to generate creative ideas (O’Connor, 2019). We believe that creativity is a complex phenomenon, a priority tool for the development of both the personality of the cultural manager and the creative industries in general. At the same time, it should be emphasized that creativity is defined as the ability of a cultural manager to be varied, the ability to produce new ideas, flexibility, innovation, original thinking and unconventional problem solving.

According to scientists, talented, qualified, experienced professionals are not only a resource that allows you to effectively achieve your goals, but also a source of competitive advantage (Tsvietkova & Tsvietkov, 2018). Creativity of the individual as a complex contradictory phenomenon, structured according to the professional directions of specific individuals, namely: scientific, artistic, technical and inventive (Sabadash, 2020: 118). Thus, an important role in the development of creativity is played by creativity, competence, creative thinking, external and internal motivation, the ability to think critically and the culture of thinking in general. In the culturological dictionary we find the interpretation of the phenomenon «culture of thinking» as a conscious attitude to the process of reasoning, ie the ability to correctly present evidence, refute, draw analogies, hypotheses to find and eliminate errors in their own and others' reasoning (Culturology: terminological dictionary, 2015: 99). Thus, we understand creativity as creative abilities, creative activity, creative approach; as the ability to generate unusual ideas, to deviate from traditional patterns of thinking, to make an intellectual breakthrough quickly and effectively in solving problem situations that are formed on the basis of critical thinking. At the same time, creativity is the driving force of development, innovation, creativity in the socio-cultural environment based on human resources as a priority resource of creative industries of Ukraine.

Implement and develop effective changes, maintain documentation, organize an effective communication process, promote a cultural product and offer that will ensure the development of creative industries to the power of only competent cultural managers. That is why we give an important role in the study to determine the formation of competent and competitive cultural managers in accordance with the requirements of the socio-cultural environment. The internal basis of the competitiveness of cultural managers is professional competence, which provides ways to achieve success in professional activities.

Competence as a willingness to perform functional responsibilities (range of powers, competencies), provided by a set of relevant professional knowledge and skills acquired during lifelong learning, practical experience, motivation and personal qualities, we offer to consider through the “portfolio of competencies” of cultural managers. In general, we can interpret the “portfolio of competencies” as a tool for self-organization, self-knowledge, self-evaluation, self-development and self-presentation through human-centeredness, which allows the hospitality industry manager to analyze their activities, qualitatively assess It is a business card that provides an idea of a successful manager and the opportunity to qualitatively assess the results of his professional activities, build further development plans, critical thinking skills, civic competencies, ability to build historical parallels and form long-term planning horizons (Armstronh, 2014; Johnson, 2016; Libanova, 2016; Pletsan, 2018).

Our sociological survey provided an opportunity to rank the set of competencies necessary for a modern cultural manager, namely: determining the direction of activity and vision; effective communication (art of communication and knowledge of several foreign languages); decency and justice; delegation of powers; strategic thinking; making managerial decisions; analytical thinking; information skills; innovation; knowledge of socio-political and economic trends in Ukrainian society; leadership; professional experience; improvement of activity; change management; demanding; possession of knowledge and skills of self-management; ability to make the most of their own capabilities; stress management; self-confidence, decisions made; ability to work in a team; creativity (ability to be creative in solving managerial tasks, propensity to improvise); adaptability; responsibility; self-improvement; organizational skills; trust; conflict management; rational resource management; criticality; result orientation.

In turn, the analysis of scientific and practical literature makes it possible to identify the following structural areas of competence of the cultural manager of creative industries: conceptual, professional, strategic, personal, communicative, cognitive and productive. The conceptual basis of the selected areas is a list of necessary for the competitiveness of the cultural manager. In particular: conceptual

sphere of competencies (striving for perfect management; involvement of managers in management; demonstration of values of creative industries; management of innovations and changes of cultural product; knowledge and observance of normative-legal bases); professional sphere of competencies (professional higher education; possession of moral and ethical principles and their use; ability to professional growth and professional activity; responsibility to oneself, employees and society; knowledge of innovative technologies and possession; professional experience; professionalism; self-criticism of the manager) ; strategic area of competencies (ability to make effective decisions; monitoring and analysis of service quality; strategic thinking; strategic planning skills; ability to predict); personal sphere of competencies (leadership, creativity, confidence, organizational skills, objectivity, patriotism, activity, flexibility, stress resistance, adaptability, optimism); communicative sphere of competencies (skills of effective communication; conducting business negotiations; knowledge of the state language; possession of digital competence; ability to work in a team and organize its activities; conflict management); cognitive sphere of competencies (self-analysis; self-awareness; self-improvement; self-control; self-awareness; self-regulation; positive self-perception; self-success; self-realization); effective sphere of competencies (responsibility for professional activity; ability of a cultural manager to solve problematic situations of professional activity; focus on achieving goals; ability to systematically increase one's competence) (Bohutskyi, 2015; Klipkova, 2021; Kolot, 2017; Pletsan, 2018; Hall, 2015). The main goal is to realize the potential of cultural managers, create conditions for self-realization and success.

It should be noted that in planning professional activities, in addition to focusing on the end result – success, it is necessary to take into account the functional objectives and goals of the creative industries. An important role is played by the coordination of personal and professional goals of cultural managers, setting clear goals and objectives to achieve them, agreement on performance between manager and specialist (what is expected from the activities and functional responsibilities of the employee manager and what is expected professional activity), identification of training needs, increase of the level of competence, determination of assessment results, planning of professional activity. Planning a successful professional activity also depends on the following aspects: clear formulation of goals to be achieved in professional activities; support in achieving certain goals to achieve success; ensuring continuous study of the level of development in order to determine the needs for retraining and advanced training; balancing indicators of professional success; taking into account the factors of success of professional activity; ensuring openness of personnel mobility, as well as planning for a short period of time (one year, taking into account the results of activities); long-term planning, forming strategic long-term goals with perspective; accessibility and transparency of mobility; knowledge and consideration of the «portfolio of competencies».

In our view, real professional planning will contribute to the formation of a new type of cultural managers who are interested in self-realization. According to the culturological dictionary, the concept of self-realization means the realization of a person's inherent creative potential, his self (Culturology: Terminology Dictionary, 2015: 163), the ability to generate ideas and make constructive proposals to change existing things, ability to achieve goals and goals in professional and professional destiny, activities, as a result – achieving success in the cultural and creative environment. Accordingly, a person striving for development will ensure the development of the professional environment (environment of creative industries), will develop innovative projects and will be interested in ensuring the modernization of the cultural and creative environment.

At the same time, considering the research on working conditions in the field of culture and creative industries, it should be noted that more than half of the surveyed employees (57%) enjoy relative freedom to organize their working time and have the opportunity to influence it. Thus, 11% can choose from several fixed work schedule options set by the institution, another 35% can adapt their working hours within certain limits (their working hours are flexible, but to a certain extent), and

11% set their own working hours and work schedule. It can be stated that many cases of recycling accompany the work of almost a third (27%) of respondents. Thus, 20% of respondents process several times a week, and 7% – almost daily. Another third of respondents (32%) process several times a month. Only half of the respondents (54%) say that they always have enough time to fulfill the requirements or tasks set before them. Another 30% have it often. A total of 15% are in the worst situation: they have enough time to complete their work tasks, they have only sometimes (7%), rarely (7%) and never (1%). (Working conditions in the field of culture and creative industries, 2021: 71–75). Analyzing the results of the study, we can say about the importance of having a cultural manager such an important competence as the competence of self-management. We believe that in the multifunctional processes of the creative industries environment, the cultural manager simply needs to have the tools and technologies of self-management.

Note that the main purpose of self-management is to make the most of their own capabilities, consciously manage personal and professional life, overcome external circumstances. Because the important advantages of self-management are the desire for self-development, self-knowledge, self-determination, self-improvement, overcoming stereotypes of consciousness, self-control and because of self-realization. At the same time, the advantages of having a cultural manager of self-management include: performing work at lower cost, better organization and results of work, reducing haste and stress, motivation and more job satisfaction, increased competence, less workload, personal and professional goals. Self-management technology allows you to effectively plan personal and professional goals and objectives, to carry out effective professional activities and achieve success, to effectively organize professional activities that will ensure the competitiveness of cultural managers and the competitiveness of creative industries.

At the heart of effective organization of successful professional activity of cultural managers, we consider a system of principles, namely: complexity, systematicity, regulation, specialization, stability and purposefulness. In general, the rational organization of professional activities is ensured by an effective organizational culture of the creative industries.

Today, organizational culture is a strong motivator, regulator, and indicator of professional activity of employees in the organization, so its role is extremely important and multifaceted. Organizational culture in the creative industries not only builds the external reputation of the creative sectors, but also plays an important role in solving problems related to social management, determines the dynamism of production processes, adaptability to innovation and supports the implementation of development strategies (Hendry, 2017; Shein, 2012). Diagnosis of organizational culture allows to classify the level of professional relations that have developed in different departments, to assess the incentive-response of staff to creative activities, to predict the focus on implementing strategies of cultural and creative environment, the degree of perception and support of innovative management decisions (Voronkova, 2016; Samoukina, 2020; Shevchenko, 2011). Given the above, we note that an effective organizational culture will ensure creative self-realization in the professional activities of cultural managers, will form a high level of professionalism, a sense of professional pride, diligence, entrepreneurship, and initiative.

In the environment of creative industries, ensuring effective interaction between all participants is possible under the implementation of 7K (concentration, cooperation, competition, communication, coordination, competitiveness, competence) (Poplavska, 2019: 17–19). For the development of creative industries, the formation of an effective organizational culture will ensure the implementation of components: the adoption of a leadership system; conflict resolution styles; decision-making models; system of communicative interaction; status of specialists in a professional environment; professional interaction and relationships; acceptance of symbols, traditions and customs of the team, career growth, belief in the success and competitiveness of the enterprise or organization of the creative sector, high level of communicative interaction in the team, mastery of cultural managers time

management system, organization of favorable professional environment, professional development, observance of professional ethics and methods of its stimulation, formation of successful reputation (Armstrong, 2014; Voronkova, 2016; Palekha, 2015). In the context of consideration, it should be noted that the reputation of a cultural manager often uses a synergistic effect of a set of personal and business qualities that positively characterize the personality. Today, having a successful reputation is an urgent need for professional activities of cultural managers in the creative industries.

Thus, the synergy of successful professional activity and human resources development will promote cultural and creative activity of representatives of creative industries, strengthen social cohesion, promote cultural values, expand the range of consumers of cultural goods and services, ensure the development and modernization of creative industries.

Conclusion

Summarizing the above, we note that the main challenges to the modernization of creative industries in Ukraine should include the development of human resources. At the same time, in the process of forming the success of professional activities of cultural managers today it is important to realize their needs, goals of professional development and the formation of the necessary model of competencies. It is important for cultural managers not to be a link between the consumer and the cultural product, but a means of communication, a competent person with a creative approach, a high level of communication, conflict, stress, emotional and temporal competence, ability to make independent decisions, work with documents and laws, preserve their own uniqueness, identity, innovation, and creativity. Thus, human resources in the development of creative industries will provide: the evolution of cultural and creative space; accelerating the pace of innovative development of cultural and creative space; preservation of local color, historical heritage and cultural unification, preservation and dissemination of cultural heritage; cultural and creative activity of representatives of creative industries; development of concepts of emotions of impressions, creativity and creative projects; collaboration of creative goods, services and creative practices; formation of spaces for communication, exchange of ideas; cross-sectorality; creation of platforms for leisure and promotion of cultural values; implementation of innovative activities, use of new technological opportunities; strengthening social cohesion; promotion of cultural values.

Thus, a cultural manager must be a unique individual with a creative vision and leadership qualities who plays an important role as a powerful driver of collaboration: culture – art – creative – business – state – community in a culturally creative environment at local, regional, national and international levels.

References:

1. Armstrong, M. *Praktyka upravleniia chelovecheskymy resursamy*. [Human Resource Management Practice]; per. c anhl. pod red. S.K. Mordovyna. 8-e yzd. SPb.: Pyter, 832 p. [in Russian].
2. Bilchenko, Ye. (2021). *Kultura. Osvita. Osobystist: metodolohichniy ta svitohliadniy potentsial pedahohichnoi kulturolohii*. [Culture. Education. Personality: methodological and ideological potential of pedagogical culturology]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats. Seriia «Filosofia»*, (42), 42–60 [in Ukrainian].
3. Bohutskyi, Yu. (2015). *Komunikatyvna diia ta adaptatsiia liudyny do umov sotsiokulturnoho seredovishcha yak problema novoi kulturnoi realnosti*. [Communicative action and human adaptation to the conditions of the socio-cultural environment as a problem of the new cultural reality]. *Kulturolohichna dumka*. 8. P. 7–12 [in Ukrainian].
4. Herchanivska, P.E. (2014). *Indyvid, subiekt, osobystist, individualnist yak bazovi kontsepty teoretychnoi kulturolohii: novi pidkhody i stratehii*. [Individual, subject, personality, individuality as basic concepts of theoretical culturology: new approaches and strategies]. *Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury*. (33), 78–86 [in Ukrainian].
5. Zghurovskyi, M. Z. ta in. (2016). *Forsayt ta pobudova stratehii sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy na serednostrokovomu (do 2020 roku) i dovhostrokovomu (do 2030 roku) chasovykh horyzontakh*. [Foresight and building a strategy for socio-economic development of Ukraine in

- the medium term (until 2020) and long-term (until 2030) time horizons]. Kyjiv : Svitovyĭ tsentr danykh z heoinformatyky ta staloho rozvytku, Vyd-vo «Politekhnik», 184 p. [in Ukrainian].
6. Klipkova, O.I. (2021). Kreatyvni industrii yak kvintesentsiia rozvytku intelektualnogo potentsialu. [Creative industries as the quintessence of intellectual potential development]. *Publishing House «Baltija Publishing»*. [in Ukrainian].
 7. Kolot, A.M. Hidna pratsia: imperatyvy, ukraïnski realii, mekhanizmy zabezpechennia : monohrafiia. [Decent work: imperatives, Ukrainian realities, support mechanisms: monograph.]. (2017). Kyiv: KNEU, 500 [in Ukrainian].
 8. Kopiiievska, O.R. (2014). Transformatsijni protsesy v kulturi suchasnoï Ukrainy: monohrafiia. [Transformational processes in the culture of modern Ukraine: monograph.]. Kyiv: NAKKKiM, 296 [in Ukrainian].
 9. Korporatsii: upravlinnia ta kultura: monohrafiia. (2016). [Corporations: management and culture: monograph.]. / A.E. Voronkova, M.M. Babiak, E.N. Koreniev, I.V. Mazhura / Za red. A.E. Voronkovi. Drohobych: Vymir, 376 p. [in Ukrainian].
 10. Kulturolohiiia: terminolohichni slovnyk. (2015). [Culturology: a glossary] / Herchanivska P.E. Kyiv. NAKKiM, 439 p. [in Ukrainian].
 11. Khetaguri L., Mgebrishvili Y. (2021). Chy ye kreatyvnymy kreatyvni industrii? [Are the creative industries creative?]. Retrieved from <http://demcult.org/chi-ie-kreativnimi-kreativni-industrii> [in Ukrainian].
 12. Lemish, K.M., Cheremisina, T.V. & Bulankina, O. Yu. (2019). Udoskonalennia upravlinnia liudskym kapitalom orhanizatsii. [Improving the organization's human capital management]. *Pryazovskyy ekonomichnyy visnyk*. № 1. Retrieved from <http://us.bdpu.org:8080/bitstream/123456789/1564/1/Lemish.pdf> [in Ukrainian].
 13. Liudskyĭ rozvytok v Ukraïni. (2016). [Human development in Ukraine]. Innovatsijni vydy zajniatosti ta perspektyvy jikh rozvytku : monohrafiia. / za red. E.M. Libanovi. Kyiv. 328 p. [in Ukrainian].
 14. Makklelland, D. (2008). Motyvatsiia cheloveka. [Human motivation]. SPb.: Pyter, 672 p. [in Russian].
 15. Ovcharuk, O.V. (2016). Liudyna yak kontsept kulturolohii u vymirakh paradyhmalnogo pidkhodu. [Man as a concept of culturology in the dimensions of the paradigmatic approach]. *Problemy sotsialnoi roboty: filosofiiia, psykhohohiia, sotsiolohiia*, (1 (7)), 75–83 [in Ukrainian].
 16. Ofitsiyni sait «House of Europe». (2021, 20 lystopada). Rol kulturnykh lideriv u maibutnomu. [The role of cultural leaders in the future]. Retrieved from <https://houseofeurope.org.ua/library/future-role-of-cultural-managers> [in Ukrainian].
 17. Ofitsiyni sait forumu «Kreatyvna Ukraina». (2021, 20 lystopada). Retrieved from <https://creativeukraine.tilda.ws/#rec349522111> [in Ukrainian].
 18. Palekha, Yu.I. (2015). Menedzhment personalu: monohrafiia. [Personnel management: a monograph]. Kyiv: Lira-K. 346 p. [in Ukrainian].
 19. Pyschulina, O., Yurochko, T., Mishchenko M., & Zhalilo Ya. (2018). Rozvytok liudskoho kapitalu: na shliakhu do yakisnykh reform. [Human capital development: on the way to quality reforms]. Vydavnytstvo «Zapovit», 14 p. [in Ukrainian].
 20. Pletsan, Kh.V. (2018). Development of signals of success of careers of the factor socio-cultural sphere. *Public management*. № 3 (13). 2018. 157–171 [in English].
 21. Poplavska Zh.V., Mykhalchyshyn N.L., Danylovykh-Kropyvnytska M.L., Hoshovska, O.V., & Komarynets, S.O. (2019). Suchasni formy konkurentnoi vzaiemodii subiektiv hospodariuvannia: monohrafiia. [Modern forms of competitive interaction of business entities: a monograph]. (Zh.V. Poplavskoi, Red.). TOV «Halytska vydavnycha spilka», 201 p. [in Ukrainian].
 22. Sabadash, Yu.S. (2020). Problema tvorchosti u konteksti kulturolohichnogo analizu. [The problem of creativity in the context of culturological analysis]. *Redaktsiina kolehiia*. 118 p. [in Ukrainian].
 23. Samoukyna, N. (2020). Nastolnaia knyha menedzhera po personalu. [Handbook of the personnel manager]. [in Russian].

24. Turylo, A. (2019). Kontseptsiiia otsinky i upravlinnia liudskym kapitalom pidpriumstva. [The concept of evaluation and management of human capital of the enterprise]. *Ekonomichnyj chasopys Skhidnoievropejskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukraïny*. № 2. 44–50 [in Ukrainian].
25. Umovy pratsi u sferi kultury ta kreatyvnykh industrij. (2021). [Working conditions in the field of culture and creative industries]. Kyiv: Analitychnyj tsentr Cedoss, 155 p. [in Ukrainian].
26. Tsvetkova, V.E. & Tsvetkov, V.E. (2018). Yntellektualnyi potentsyal y motyvatsiia sotrudnykov pry realizatsii ynnovatsionnykh proektov. [Intellectual potential and motivation of employees in the implementation of innovative projects]. *Problemy ekonomyky, orhanyzatsyy y upravleniia*. 226–227 [in Russian].
27. Shevchenko, N.F. (2011). Karierni ochikuvannia fakhivtsia : diahnozyka i rozvytok : monohrafiia. [Career expectations of a specialist: diagnosis and development: a monograph]. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet, 236 p. [in Ukrainian].
28. Sheiko, V.M. & Aleksandrova, M. (2009). Kultura ta tsyvilizatsiia v istoryko-kulturnii dumtsi Ukrainy v dobu hlobalizatsii: monohrafiia. [Culture and civilization in the historical and cultural thought of Ukraine in the era of globalization: a monograph]. Instytut kulturolohii Akademii Mystetstv Ukrainy. 312 p. [in Ukrainian].
29. Shein, E.Kh. (2012). Orhanyzatsionnaia kultura y lyderstvo. [Organizational culture and leadership]. Per. s anhl. pod. red. V.A. Spyvaka. SPb: Pyter, 336 p. [in Russian].
30. Armstrong, M. (2014). Armstrong's handbook of human resource management practice, 13th Edition, (ISBN 978-0-7494-6964-1) London, 406 p. [in English].
31. Fayol, H. (1999). Administration industrielle et générale. Paris. Dunod et Pinat. 151 p. Retrieved from <https://cours-gestion.com/administration-industrielle-generale-fayol> [in English].
32. Global innovation index 2021. Retrieved from https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2021 [in English].
33. Global Human Capital Trends 2020. Retrieved from <https://www2.deloitte.com>. [in English].
34. Hall, D.T. (2015). Psychological success : When the career is a calling. *Behav*, 2015. V. 26. 155-176 [in English].
35. Hendry, Chr. (2017). The Practice of Strategic Human Resource Management. Retrieved from <http://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/eb055547#>. [in English].
36. Holzmann, V. & Mazzini, L. (2020). Applying Project Management to Creative Industries: The Relationship Between Leadership Style and Project Success. *Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict*, 24(1), 1–17 [in English].
37. Johnson, L. (2016). My ingredients for success. *Management today*. London: Haymarket, 23 [in English].
38. Kathrin, Müller, Christian Rammer & Johannes Trüby. The Role of Creative Industries in Industrial Innovation. Retrieved from <ftp://ftp.zew.de/pub/zew-docs/dp/dp08109.pdf>. [in English].
39. Mitchell, G. (2020). Essential soft skills for success in the 21st century workforce as perceived by Alabama business/marketing educators. Retrieved from http://etd.auburn.edu/bitstream/handle/10415/1441/Mitchell_Geana_57.pdf [in English].
40. O'Connor, (2009). J. Creative Industries: A new direction? *International journal of cultural policy*. Vol. 15.4. 387–404 [in English].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-16>

СЕКСУАЛЬНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНКИ В ПЕРІОД ВІКОВИХ ЗМІН ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Наталія Родіна,

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри диференціальної і спеціальної психології,
Національного університету України
«Одеський національний університет імені І. І. Мечникова» (Одеса, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-7537-9292
nvrodinaod@gmail.com*

Людмила Ворнікова,

*аспірант кафедри диференціальної і спеціальної психології
Національного університету України
«Одеський національний університет імені І. І. Мечникова» (Одеса, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-3218-4348
mvornicova@gmail.com*

Анотація. У статті аналіз проблеми сексуального благополуччя жінок у період вікових змін як предиктора психологічного благополуччя особистості фокусується на дослідженнях таких змістовних складників психологічного благополуччя, як сексуальність, сексуальне здоров'я, задоволеність статевими стосунками. Виявлено, в яких контекстах науковці досліджують феномен сексуального благополуччя особистості, а також особливості різних аспектів суб'єктивної якості життя, щастя та оптимізму, психологічного благополуччя, суб'єктивного благополуччя, сексуального здоров'я, задоволення власним сексуальним життям та задоволеність сексуальними відносинами. Мета статті полягає в теоретичному аналізі сучасних психологічних уявлень про природу сексуального благополуччя жінок зрілого віку як предиктора психологічного благополуччя особистості. Для досягнення цілі дослідження використані такі методи: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація сучасних наукових джерел й результатів психологічних досліджень поставленої проблеми, що дало змогу окреслити вплив сексуального благополуччя жінок у період вікових змін на їхнє психологічне здоров'я та якість життя.

Ключові слова: сексуальне благополуччя, сексуальне здоров'я, вікові зміни, клімакс.

SEXUAL WELL-BEING OF WOMEN IN THE AGE OF AGE CHANGE AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Natalia Rodina,

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Differential and Special Psychology,
National University of Ukraine
Odessa I. I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-7537-9292
nvrodinaod@gmail.com*

Liudmila Vornikova,

*Postgraduate Student at the Department of Differential and Special Psychology
National University of Ukraine
Odessa I.I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-3218-4348
mvornicova@gmail.com*

Abstract. The article analyzes the problem of sexual well-being of women in the period of age changes as a predictor of psychological well-being of the individual focuses on the study of such substantive components of psychological well-being as: sexuality, sexual health, satisfaction with sexual relations It is revealed in

which contexts researchers study the phenomenon of sexual well-being of a person, as well as features of various aspects of subjective quality of life, happiness and optimism, psychological well-being, subjective well-being, sexual intercourse, sexual intercourse. The purpose of the article is a theoretical analysis of modern psychological ideas about the nature of sexual well-being of mature women as a predictor of psychological well-being of the individual. To achieve the goal of the study, the following methods were used: analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, systematization of modern scientific sources and results of psychological research on the problem, which outlined the impact of women's sexual well-being on age-related changes in their psychological health and quality of life.

Key words: sexual well-being, sexual health, age changes, menopause, climax.

Вступ. Сексуальне благополуччя як психологічна проблема досліджується тому, що сексуальність є важливою життєвою потребою жінки та позитивною частиною її сексуальної поведінки, сексуального здоров'я, психологічного благополуччя, які мають велике значення протягом усього життя жінки, а у період вікових змін набувають більшої значущості, тому що стикаються з труднощами, які жінка відчуває з приводу перебування у клімактерії. У статті представлено теоретико-методологічний аналіз сучасних вітчизняних та зарубіжних досліджень проблеми задоволеності статевими стосунками жінок зрілого віку.

Основна частина. Метою дослідження є розкриття психологічної сутності понять «благополуччя» та «сексуальне здоров'я», які допомагають розкрити суттєві особливості поняття «сексуальне благополуччя» та мають велике значення для формування і розвитку сексуального благополуччя особистості.

Для розуміння того, що являє собою поняття «благополуччя», спочатку розглянемо етимологію ключової частини цього слова, а саме слово «благо». Благо – це щось хороше, добро, щастя. Благо являє собою те, що задовольняє життєві потреби людини, приносить їй користь, добро, задоволення.

М. Селігман, один із засновників руху «позитивна психологія» та автор теорії навченої безпорадності, стверджує, що психологія як наука довгі роки вивчала те, що з людьми відбувається не так, і добилася чудових результатів у діагностуванні і лікуванні душевних захворювань. На його думку, психологія приділяла мало уваги дослідженню проблем, пов'язаних із тим, що робить людину щасливою і благополучною в житті та успішною в діяльності (Селігман, 2013).

Поняття «благополуччя» можна визначити як стан людини або ситуацію, які визначаються наявністю в людини всього того, що сприятливо характеризує життя людини в її власних очах, в очах її близьких і оточення; це суб'єктивна якість життя, задоволеність життя, психологічне здоров'я (А. Маслоу, Т. Титаренко) (Титаренко, 2013: 365). Суб'єктивна якість життя жінки зрілого віку – це те, як жінка сама визначає ставлення до власного життя та як це власне життя оцінює її оточення.

Жінка визначає свою якість життя залежно від об'єктивних чинників, таких як фізичне здоров'я, фінансове благополуччя, умови життя та інші зовнішні обставини. Проте якість життя як суб'єктивна оцінка залежить від сприйняття особистістю жінки свого життя і ставлення до неї.

П. Екман, фахівець в області психології емоцій, міжособистісного спілкування, психології «розпізнавання брехні», стверджує, що емоції визначають якість життя людини. Вчений зазначає, що «ми проявляємо свої емоції на роботі, при спілкуванні з друзями, в наших контактах із родичами і в наших прихованих від сторонніх очей стосунках із собою і близькими нам людьми, тобто в усьому, що нам дороге і про що ми широко піклуємося».

Поєднання емоцій, висновків, поведінки, отримуваних вражень пов'язуються з життєвими пріоритетами і визначають цінності, які мають для жінки найбільше значення і впливають на зміст суб'єктивної якості її життя.

Широкомасштабне опитувальне дослідження зв'язку щастя і здоров'я, яке провів Каролін Грехем, показало, що здоров'я набагато тісніше корелює із щастям, ніж інші змінні (гроші, шлюб, стать, характер, клімат).

Психологічне здоров'я жінки зрілого віку – це стан благополуччя, такий, що вона може реалізувати свій власний потенціал, справлятися зі звичайними життєвими стресами, продуктивно і плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти.

Гуманістична психологія акцентує на оптимальному здоровому функціонуванні людини. А. Маслоу – родоначальник гуманістичної психології, видатний фахівець в області людської потенційності, досліджував вищі людські цінності і смисли, любов, творчість, свободу, відповідальність, автономію, психічне здоров'я. Дослідник вважав, що захворювання душі, які проявляються в тривогах, страхах, незадоволенні якихось потреб людей, лежать в основі практично усіх психологічних проблем. Вчений підкреслював інтерес до психологічно здорової особистості і вказував, що перш, ніж аналізувати хворобу, треба зрозуміти, що є здоров'я. Він писав, що «люди з високим рівнем самоактуалізації – найздоровіші в психологічному сенсі люди – мають дуже високі показники розвиненості когнітивних і перцептивних здібностей».

Вітчизняна психологиня Т. Титаренко основною функцією психологічно здорової особистості вважає здатність людини активно змінювати власне життя, враховуючи як виклики непередбачуваного і динамічного навколишнього світу, так і внутрішні інтенції. Вчена пропонує розглядати готовність до відповідальних змін власного життя, підвищення його якості як базові критерії відновлення психологічного здоров'я. Серед додаткових критеріїв вона пропонує позначити: 1) можливість посилення потребово-мотиваційних, ціннісно-смыслових ресурсів особистості, що забезпечують особистісну динаміку, задають горизонти самозмін і є енергетичним джерелом зростання; 2) можливість знов відчувати власну значущість, це відбудова віри в себе, без якої неможливо ефективно себе підтримувати і зцілювати, це можливість оновлення власної безперервності через реконструкцію каузального зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього і вибудову нових життєвих перспектив; 3) можливість підтримання і оновлення продуктивності і самоефективності особистості, її здатності до самореалізації, креативного ставлення до власного життя; 4) можливість підтримання й оновлення продуктивності і самоефективності особистості, її здатності до самореалізації (Титаренко, 2013: 353).

Вчені позитивного напрямку психології (М. Селігман, М. Чиксентмігайї) (Селігман, 2013) почали вивчати такі суб'єктивні феномени, як «щастя», «оптимізм», «благополуччя» та інші.

М. Чиксентмігайї – американський психолог угорського походження, автор психологічного поняття стану «поток» – стверджує, що до середини минулого століття психологи під впливом авторитету біхевіоризму неохоче займалися вивченням суб'єктивного поняття «щастя», лише після зміни розстановки сил в академічних кругах знов була визнана важливість суб'єктивного досвіду і дослідження щастя поновилися з новою силою. Вчений підкреслює, що людина переживає щасливі моменти, коли вона залучена в цікаву і захоплюючу діяльність, що задовольняє її потреби, в якій виконує важливу роль, переживає стан «поток» (англ. flow). Він приділяє увагу важливому аспекту оптимального здорового функціонування людини – відчуттю потоку, що являє собою процес психологічного відбору, що відіграє вирішальну роль у визначенні власних інтересів, цілей і талантів впродовж усього життя.

М. Селігман науково визначає суб'єктивне відчуття щастя і задоволеності, позитивні риси особистості і позитивні соціальні структури і явища як основних об'єктів вивчення цього напрямку в психології. Вчений запропонував науковий погляд на щастя і сенс життя і виділив суб'єктивне відчуття щастя і загальну задоволеність від життя, позитивні риси особистості і позитивні соціальні структури і явища. На його думку, спроби гнатися за щастям не приносять бажаних результатів, навпаки, коли людина щаслива, то вона почувається сильною,

енергійною, здатною здійснювати справжні вчинки; розуміння і відчуття таких щасливих моментів допомагають здійснювати більше продуктивних дій (Селигман, 2013: 435).

Психологи здебільшого зосереджуються на негативних аспектах індивідуального життя людини. У відповідь на цей незбалансований підхід дослідники в останні десятиліття почали вивчати позитивний спектр емоційного добробуту.

Благополуччя – це складна конструкція, яка стосується оптимального досвіду і функціонування.

Р. Мей визначає психологічне благополуччя як інтегральний, системний стан людини, який являє собою складний взаємозв'язок фізичних, психологічних, соціальних, культурних і духовних чинників.

На думку Керол Райфф, психологічне благополуччя відображає сприйняття і оцінку людиною своєї самореалізації з позиції піку потенційних можливостей (Ryff, 1996).

Зростання інтересу до проблем психологічного благополуччя в сучасній науці пов'язують із розвитком позитивної психології (Селигман, 2013: 430).

Сучасні дослідження благополуччя засновані на двох загальних перспективах: 1) гедоністичний підхід, який, на думку Даніель Канеман та Ед Дінер, відображає погляд, що гарне буття складається із задоволення або щастя і ця перспектива визначає добробут із позиції отримання задоволення і уникнення болю; 2) евдемонічний підхід, який фокусується на значенні та самореалізації і визначає добробут із позиції ступеня, в якій людина повністю функціонує, тобто актуалізує свій людський потенціал (А. Уотерман). Ці два погляди породили різні дослідження і сукупність знань, які в деяких областях розходяться, а в інших доповнюють один одного.

Засновницею евдемоністичного напрямку в розумінні психологічного благополуччя стала Керол Райфф. На її думку психологічне благополуччя – це наявність у людини специфічних, стійких психологічних рис, що дозволяють їй функціонувати більш успішно, ніж у разі їх відсутності. Як базові складники психологічного благополуччя вона виділила шість основних компонентів: 1) позитивні відносини з іншими (турбота про благополуччя інших, почуття задоволення від теплих і довірчих відносин з іншими); 2) автономія (незалежність, внутрішній контроль); 3) управління середовищем (здатність людини ефективно використовувати зовнішні ресурси); 4) цілеспрямоване життя (високорозвинена здатність до рефлексії, свідомість); 5) особистісне зростання (ефективне використання особистісних рис, розвиток талантів); 6) самоприйняття (визнання себе, позитивне ставлення до своїх особистісних рис).

М. Селігман стверджує, що існує три шляхи до щастя: 1) жити приємним життям із позитивними емоціями і задоволенням; 2) бути постійно поглинутим цікавими подіями, знаходитися в стані потоку; 3) жити усвідомленим життям, в якому особистісні гідності використовуються на службі щось більшого, ніж «Я». Останні два шляхи співвідносяться з евдемонічними цінностями. Вчений вважає, що евдемонічною може вважатися як спрямованість до діяльності або потоку, так і спрямованість до сенсу. Стан потоку створює основу базового елементу психологічного процвітання, названого М. Селігманом «захопленість». Сучасна позитивна психологія акцентує на оптимальному здоровому функціонуванні людини. Почуття потоку є процесом психологічного відбору, що відіграє вирішальну роль у визначенні власних інтересів, цілей і талантів протягом життя. Крім того, багато художників і вчених повідомили про переживання стану потоку, коли вони захоплені творчим процесом і винаходом (Селигман, 2013: 432).

Серед інших значущих праць у рамках евдемонічного напрямку в розумінні психологічного благополуччя можна навести праці П. Фесенко і Т. Шевеленкової, які пропонують розглядати поняття структури цього феномена як ступінь спрямованості особистості на цілісне, гармонічне функціонування в індивідуальному бутті в цей момент часу, чим відрізняється від тих моделей феномена, в яких воно відбувається з тимчасової осі, припускаючи осмислення

минулого, сьогодення, майбутнього. Автори вводять поняття «рівень психологічного благополуччя»: низький рівень – це переважання відчуття незадоволеності власним життям, бути нещасливим; високий і нормативний рівень – це переважання відчуття задоволеності своїм власним життям, відчуття щастя. Запропонований вченими аспект вимірювання рівня є зручним інструментом для порівняльного аналізу і загального орієнтиру, визначеного ними як інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, а також ступеня реалізованості цієї спрямованості, суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і своїм життям. П. Фесенко і Т. Шевеленкова розширюють сам феномен ступенем вираженості, визначивши неповторність структури в кожній особистості. Вони підкреслюють, що за своїм сенсом і змістом психологічне благополуччя співвідноситься з екзистенційним переживанням ставлення людини до власного життя, володіючи такою характеристикою, як цілісність.

До гедонічних концепцій можна зарахувати всі вчення, згідно з якими благополуччя описується головним чином у термінах задоволеності – незадоволеності, будується на балансі позитивного і негативного афекту.

Погляди, які висловлював Н. Брадберн, на природу і будову феномена особистісного благополуччя людей отримали широке визнання в наукових колах, а розроблена ним методика «Шкала балансу афектів» застосовується в дослідженнях, пов'язаних із вивченням різних аспектів психологічного благополуччя. Н. Брадберн досліджував залежності, що існують між рівнем психологічного благополуччя і різними соціальними факторами.

Психолог Е. Дінер – провідний фахівець із дослідження феномена суб'єктивного благополуччя – визначає його як оцінки, які дають власному життю люди. Вчений зазначає, що фактори, такі як статистика злочинності, показники здоров'я, показники багатства, безсумнівно, пов'язані з якістю життя. Ці зовнішні показники не можуть пояснити, що означає для людини бути щасливим – жоден із традиційних соціальних показників не відображає, наприклад, почуття сенсу та особистісного задоволення, щастя.

Жінки по-різному оцінюють умови залежно від їхніх очікувань, цінностей та попереднього досвіду, тому стан благополуччя визначається безліччю різних чинників: від задоволеності успіхами в конкретних областях, наприклад професійній, і до того, як часто жінка переживає приємні емоції порівняно з неприємними.

Вчені надають значення цьому суб'єктивному моменту й оцінюють думки людей і почуття про їхнє власне життя. Щоб охопити цей суб'єктивний елемент, дослідники суб'єктивного благополуччя вивчають оцінки людей свого власного життя: когнітивні (наприклад, задоволеність життям чи задоволеність роботою); афективні (наявність радості) та їх взаємозв'язки з урахуванням того, що глобальні звіти респондентів неточно відображають ситуації, що залежить від сили емоцій, які вони переживають. Існує довгострокова стабільність у кількості приємних і неприємних емоцій, які відчують люди. Люди відчують певний рівень афекту, його супутній гедонічний тон практично протягом усього неспання і рідко стан інтенсивних емоцій. Можливо, саме із цієї причини кількість часу, коли люди переживають приємний афект проти неприємного, сильно впливає на те, як люди повідомляють про своє щастя.

Протягом останніх десятиліть Д. Канеман (1999) експериментально досліджує швидке і повільне мислення, тобто емоційну, інтуїтивну і усвідомлену особистісну сфери і підтверджує думку, яку висловлює Е. Дінер, що більшість людей так чи інакше оцінюють те, що з ними трапляється в термінах «добре – погано», і таке когнітивне оцінювання емоційно забарвлене.

Експерименти, які проводить Д. Канеман, показують, що жінки насправді нераціонально приймають рішення під впливом когнітивних спотворень, що відбивається на якості самооцінок їх власного добробуту і благополуччя.

Проведений аналіз підходів до вивчення психологічного благополуччя визначив, що природу і чинники цього феномена можна розглядати з кількох позицій: об'єктивної (психологія здоров'я), суб'єктивної і психологічної (особистісний підхід), психотерапевтичної (психодинамічний підхід), просторосередовий.

Задоволеність сексуальними стосунками для дорослої людини давно визнана не тільки значущим фактором переживання особистісного благополуччя, а й важливим показником якості життя, успішності в професійній діяльності і суб'єктивного переживання щастя.

До близьких поняттю «сексуальне благополуччя» можна зарахувати поняття «сексуальне здоров'я». Сексуальність і здоров'я пов'язані між собою поняття. Сексуальність – це первинний і важливий аспект людського буття, який перетинається з багатьма аспектами людського досвіду, особливо зі здоров'ям людини. Сексуальне функціонування і сексуальне здоров'я необхідні як для якості людського життя, так і для продовження існування людського виду.

Сексуальне здоров'я має фундаментальне значення для загального стану здоров'я та благополуччя людей. Всесвітня організація охорони здоров'я стверджує, що сексуальне здоров'я вимагає позитивного та шанобливого підходу до сексуальності та сексуальних стосунків, а також можливості мати приємні та безпечні сексуальні переживання без примусу, дискримінації та насильства.

З. Фройд пропонує енергетичну модель психіки, де здоровий розвиток особистості базується на ефективному перерозподілі енергії сексуального потягу на конструктивні життєві цілі (творчість і близькість з іншими людьми). Вчений визначив психічне здоров'я як здатність до любові і до роботи, як здатність узгодити принцип задоволення з принципом реальності в житті людини.

Сучасна дослідниця, доктор медичних наук із Великобританії Б. Маньянті стверджує, що хоча сучасні широкомасштабні статистичні дослідження демонструють зниження частоти сексуальних відносин і оргазму протягом останніх десятиліть, клінічні дані взаємовідносин пар показують значний вплив характеру їх відносин на частоту і якість сексуального життя. Сексуальний досвід є центральним аспектом відносин любові і за оптимальних умов інтенсивність сексуального задоволення має тенденцію до оновлення, пов'язану не з гімнастикою, а з інтуїтивною здібністю сексуальних партнерів вгадувати потреби один одного, що змінюються і проявляються в несвідомих і свідомих фантазіях і їх впливі на сексуальні стосунки партнерів.

Д. Хенсел і Дж. Форстенбері досліджують сексуальне здоров'я як організуючу парадигму проблеми сексуальності протягом усього життя людини. Сексуальне здоров'я в широкому сенсі належить до функцій сексу і сексуальності на всіх етапах життя, при цьому автори роблять акцент на сексуальності як фундаментальній частині ідентичності і ключовому елементі здоров'я і благополуччя людини. Відрізняючи сексуальне здоров'я від сексуальності, вони мають на увазі те, як культурні, соціальні, психологічні та біологічні складники сексуальності вписуються в індивідуальну тілесність і виражаються протягом усього життя людини. Зокрема, дослідники підкреслюють розвиток двох основних аспектів сексуального здоров'я протягом усього життя: партнерства і сексуальної поведінки.

Що стосується проблеми нормальної сексуальності, то питання про сексуальну норму дуже складне і вирішувалося на різних етапах дослідження феномена сексуальності жінки по-різному, тому що те, що називають «нормальним» в одному контексті, перестає бути таким в іншому контексті.

Сексуальному здоров'ю в розумінні норми та дослідженням позитивного підходу до сексуального здоров'я присвячені праці вчених (Е. Фромм).

Сексуальне здоров'я як чинник особистісного розвитку вивчає С. Лібих, який зазначає, що «сексуальне здоров'я позитивно збагачує особистість» (Либих, 2015: 38). Сексуально

здорова особистість має значущі, змістовні комунікативні зв'язки, міра якості яких зумовлена співвідношенням егоїстичних та альтруїстичних складників. Реалізуючи альтруїстичну діяльність і доставляючи іншій людині задоволення, особистість задовольняє себе, підвищує самооцінку, отримує радість від альтруїстичної взаємодії і таким чином задовольняє свою егоїстичну потребу (Либих, 2015: 45).

Дослідники У. Мастерс і В. Джонсон пропонують п'ять етапів сексуального циклу: збудження, плато, оргазм, дозвіл, рефрактерний період. Важливими етапами, якими Б. Мартель доповнює наведену структуру сексуального циклу, є такі:

– перший етап – це «сексуальний інтерес», який характеризується тим, що перш ніж проявити бажання, людина, можливо, цікавиться сексуальністю в навколишньому світі, тим, що про неї пишуть і говорять, але, можливо, що й ні – трапляються люди, в яких немає сексуального інтересу;

– другий етап – «сексуальне бажання», тобто усвідомлення свого прагнення до іншої знайомої чи уявленої людини. У сексуальному бажанні з'єднуються потяг (результат дії гормонів або зовнішніх стимулів) і збудження від думок і фантазій. Людина вирішує, чи продовжувати їй залишатися на цій фазі, загальмувати її або перервати;

– третій етап – «психічна переробка». Про цей етап забуває більшість сексологів. Це той час, коли людина асимілює свій досвід, витягує з нього висновки або приймає рішення на майбутнє. Цей етап поміщається наприкінці циклу, але може виникати протягом сексуального процесу.

До критеріїв сексуального здоров'я Б. Мартель із позицій гештальт-підходу зараховує психологічну гнучкість (саме гнучкість, а не застиглість, не застій на чомусь одному, нехай вже і застарілому, а здатність переходити до нового, що вимагає в подальшому зробити вибір, проте це не безладний перехід від одного до іншого, а ніби надмірна гнучкість, що є ознакою бордерлайна) і здатність вибирати – ці два поняття також включені дослідницею до визначення сексуального здоров'я.

Ніжність, близькість, агресивність і їх плавний перехід від одного до іншого є основними складниками сексуальних стосунків. Здатність давати і брати ніжність у формі слів, жестів, уваги є базовою якістю. Здатність переживати близькість включає афективний, тілесний, інтелектуальний і духовний аспекти. Здатність прийняти іншого на своїй території має на увазі внутрішню впевненість і автономію. Багато жінок, не розуміючи зв'язку сексуальності та агресивності, просто про неї забувають. Однак здорова агресивність потрібна як чоловікам, так і жінкам, щоб висловити своє бажання, свої потреби і піти назустріч іншій людині.

Сексуальність – це та область, де багато хто замислюється про свою нормальність. За питаннями про власну нормальність часто ховається тривога, пов'язана з недосконалістю. Відповідність статистичній нормі на якийсь час заспокоїть тривогу, але ніяк не вирішить неминучу проблему суб'єктивного переживання нашої недосконалості. Сексуальність і недосконалість – це великою мірою проблема соціальна, тому що більш соціальна конструктивістська позиція розглядає потребу людей визначати «високе» і «низьке» сексуальне бажання як побічний продукт інтересів ЗМІ, культури і фармацевтики.

Сексуальне благополуччя досліджували багато вчених, а саме такі проблеми: сексуальне задоволення та сексуальне саморозкриття у відносинах знайомств; сексуальне благополуччя, щастя, задоволеність; роль окремих та міжособистісних факторів у сексуальному задоволенні; внутрішні зміни у сексуальному задоволенні в організмі людини з часом; задоволення статевого життя, зв'язок між сексуальним благополуччям та задоволенням життя; сексуальне благополуччя як чинник суб'єктивного благополуччя; психологічні особливості сексуальності чоловіків і жінок із різним рівнем суб'єктивного благополуччя (Гупаковська, 2015: 54); сексуальне благополуччя чоловіків і жінок у стійких подружніх парах (Чалова, 2016: 230).

Що стосується сексуального задоволення, то дослідження показали, що більшість людей, які перебувають у романтичних відносинах, повідомляють про високий рівень їх сексуального задоволення.

На основі результатів широкомасштабних опитувальних досліджень, які проводили Р. Росен та Г. Бахман (2008), є дані про зв'язок між сексуальною активністю та задоволенням, з одного боку, та аспектами емоційного благополуччя, задоволеності партнера та загальної якості життя, з іншого. Хоча природа випадкових стосунків незрозуміла, жінки з більш активними та задовольняючими сексуальними стосунками повідомляють про постійно вищі оцінки емоційного задоволення та задоволеності стосунками. Це підвищення почуття благополуччя потенційно сприяє покращенню суб'єктивного здоров'я та іншим позитивним результатам.

Дослідження задоволення статевого життя на прикладі сексуально активних жінок показало, що високе задоволення від стосунків та низька тривожність прихильності служили захисними факторами, зменшуючи ступінь, в якій незадовільний сексуальний досвід був пов'язаний із зниженням рівня задоволеності життям. Ці результати поширюють попередні висновки, підтверджуючи сильний зв'язок між статевим благополуччям та загальним задоволенням життям людей протягом життя. Сила цього зв'язку модерується низкою внутрішніх та міжособистісних факторів.

Серед значущих праць у рамках дослідження феномена сексуального благополуччя можна навести праці вчених, таких як В. Гупаловська і Н. Лень, які виявляють, що сексуальне благополуччя жінок найтісніше корелює із задоволеністю сімейним життям, шлюбом (Гупаловська, Лень, 2015: 54), та праці О. Чалової, яка обґрунтовує самоцінність переживань сексуального благополуччя як важливого фактора задоволеності шлюбом чоловіків і жінок у стійких подружніх парах (Чалова, 2016: 180).

Психологічні особливості сексуальності жінок із різним рівнем суб'єктивного благополуччя досліджують вітчизняні вчені В. Гупаловська, О. Володимирець і Н. Лень та виявляють, що суб'єктивне благополуччя жінок взаємопов'язане із сімейними стосунками, зокрема, задоволеністю сімейним життям, реалізацією сімейних рольових очікувань, можливістю бути лідером у сім'ї, певними особливостями їх сексуальності (зокрема, сексуальною задоволеністю, реалізованістю, сором'язливістю) (Гупаловська, Лень, 2015: 53).

Що стосується ролі статевих відносин і сексу в суспільстві, то В. Гупаловська і О. Володимирець вважають, що сучасні процеси гендерної соціалізації трансформуються в напрямі здійснення певної деформації розвитку особистості (заохочуються і підсилюються особистісні аспекти, що відповідають гендерним стереотипам; аспекти, що не відповідають гендерним стереотипам, забороняються та затримуються в розвитку).

Сьогодні, як і в колишні часи, сексуальна активність має важливе соціально-психологічне значення для жінок. В. Гупаловська і О. Володимирець емпірично виявили такі цікаві факти: внаслідок інструментальності і змагальності стилю життя багато жінок не довіряють власним переживанням і потребують об'єктивного підтвердження своєї сексуальної ефективності; жінки з високим рівнем маскуліності орієнтовані більше на фізичну (фізіологічну) складову частину сексуальності; жінки з високим рівнем фемінності сором'язливі в сексуальних стосунках, однак прагнуть душевності; жінки зі схильністю до демонстративності легко ставляться до сексу, їх мало турбують проблеми невинності.

Психологічні умови сексуального благополуччя жінок у стійких подружніх парах вивчає О. Чалова, виявляючи психологічні фактори (конгруентність між очікуваннями і реальним сексуальним життям, а також ставлення до сексу), які пов'язані з переживанням задоволеності сексуальними стосунками чоловіками в стабільних подружніх парах. Дослідниця емпірично виявила низку цікавих фактів, які іноді навіть суперечать установкам щодо жіночої сексуальності, зокрема: велика вираженість установок на агресивний секс у жінок, ніж

у чоловіків, зв'язок вираженості «мачистських» тенденцій із рівнем фінансово-побутового добробуту та ін. Ключовим моментом її дослідження є встановлення того факту, що виділені компоненти сексуального благополуччя (психологічний, соціокультурний, фізіологічний) виявляють низку стійких взаємозв'язків, що вказують на комплексний характер досліджуваного явища і на його можливу універсальність для чоловіків і жінок.

Висновки. Узагальнюючи все вищезазначене, можна стверджувати, що сексуальне благополуччя жінки зрілого віку в період вікових змін як психологічна проблема пов'язане з такими феноменами, як суб'єктивна якість життя, щастя та оптимізм, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, сексуальне здоров'я, задоволення власним сексуальним життям та задоволеність сексуальними стосунками.

Жінка, яка приймає свою сексуальність як невід'ємну і важливу частину життя, виражає свої потреби і бажання і здатна встановлювати сексуальні відносини, які її задовольняють, має спрямованість на збереження і зміцнення сексуального здоров'я, яке своєю чергою є значущим компонентом психічного здоров'я і благополуччя загалом.

Поняття «сексуальне благополуччя» жінки визнається як психологічний стан, який характеризується наявністю в жінки переживання особистісного сексуального задоволення власним сексуальним життям та задоволеності сексуальними стосунками із сексуальним партнером, ступенем реалізованості сексуальної функції, що суттєво сприятливо впливає на якість життя, змогу долати вікові кризи, успішність діяльності, суб'єктивне переживання щастя та надихає саму жінку і людей, що її оточують.

References:

1. Ghupalovsjka, V.A., Lenj, N.I. (2015) Psykhologhichni osoblyvosti seksualnosti zhinok z pivnym pivnem sub'jektyvnogho blaghopoluchchja. [Psychological features of sexuality of women with late levels of subjective well-being.]. *Bulletin of the Chepnigiv National University ped. University*. Vol. 126. pp. 47–56.
2. Lybykh, S.S. (2015) Rukovodstvo po seksologhyy. [Guide to sexology]. SPb: Peter [in Russian]
3. Selyghman, M. (2013) Puti k procvetanyju. Novoe ponymanye schastjja y blaghopoluchyja. [The path to prosperity. A new understanding of happiness and well-being.]. Moscow: MANN [in Russian]
4. Tytopenko, T.M. (2013) Suchasna psykhologhija osobystosti. [Modern psychology of personality]. Kiev: Kapavela [in Ukrainian]
5. Chalova, A.V. (2016) Psykhologhycheskye uslovyja seksualjnogho blaghopoluchyja muzhchyn y zhenshhyn v ustojchyvykh supuzheskykh parakh. [Psychological conditions of sexual well-being of men and women in sustainable spouses]. (PhD Thesis) Moscow: FBGhOU VO MPGhU [in Russian]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-17>

**УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ НАРОДНОГО КОРИННЯ
ЯК КОНВЕРГЕНЦІЯ МУЗИЧНОГО ПРОСТОРУ ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКИХ МУЗИКОЗНАВЦІВ
ТА КОМПОЗИТОРІВ М.А. СКОРУЛЬСЬКОГО ТА Ю.Я. ІЩЕНКА)**

Олександра Рукомойнікова,
*творчий аспірант оркестрового факультету
кафедри камерного ансамблю
Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського
(Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-9455-6680
E-mail: arukomojnikova@gmail.com*

Олексій Рябінін,
*магістрант оркестрового факультету
кафедри скрипки
Національна музична академія України імені П. І. Чайковського
(Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-4980-2373
E-mail: alexryab0216@gmail.com*

Анотація. Інструментальний доробок української музики визначений широким жанровим вектором різноманіття та багатства творчої прогресії та інтересів. Це і тяжіння до класичної опори, де структури та особисте пояснення відчуття в музиці здобувають глибинного трактування, сприяючи джерельній тематиці своєрідною настановою, це і сучасне бачення музичних інтерпретацій, інколи не зрозуміле суспільству. Мета дослідження – обґрунтувати роль української ідентичності як парадигми смислоутворення в музиці на матеріалі творчості українських композиторів М.А. Скорульського та Ю.Я. Іщенко. Завдання, зумовлені досягненням мети, структурують виклад від історіографічних і культуро-творчих до аналітичних (виконавче-композиторських) аспектів дослідження, систематизувати наукові та творчі джерела щодо української ідентичності та народного єдиного початку як явища композиторської творчості української музичної творчості та розвиток пізнання на сучасному етапі. Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в обґрунтуванні жанрово-стильової динаміки української музики, розкритті її духовності та ідентичності на прикладах маловивчених та проаналізованих творів українських композиторів. Вибір двох українських композиторів, які працювали в різні часи, зумовлений бажанням виявити та проаналізувати різні творчі підходи до жанру та специфіку використання фольклорних джерел. Зазначимо, що такий підхід до аналізу обраних творів – порівняння різних версій і виявлення національної першооснови – ще не отримав гідного теоретичного висвітлення у вітчизняному музикознавстві. Тому звернення до цієї проблематики є досить актуальним та визначає наукову новизну роботи.

Ключові слова: фольклор, народна ідентичність, камерно-інструментальна музика, програмність, семантика співзвуччя, культура.

UKRAINIAN IDENTITY OF FOLK ROOTS AS CONVERGENCE OF MUSICAL SPACE OF XX–XXI CENTURY (ON THE EXAMPLE OF WORKS OF UKRAINIAN MUSICOLOGISTS AND COMPOSERS M. SKORULSKY AND Y. ISHCENKO)

Aleksandra Rukomoinikova,

*Creative Postgraduate Student of Orchestral Faculty
at the Department of Chamber Ensemble
National Music Academy of Ukraine P. I. Tchaikovsky (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-9455-6680
arukomoinikova@gmail.com*

Oleksii Riabinin,

*Master of Orchestral Faculty
at the Department of Violin
National Music Academy of Ukraine. P.I. Tchaikovsky (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-4980-2373
alexryab0216@gmail.com*

Abstract. The instrumental work of Ukrainian music is determined by a wide genre vector of diversity and wealth of creative progression and interests. This is an attraction to the classical support, where the structures and personal explanation of the feeling in music acquire a deep interpretation, contributing to the source topics as a kind of instruction, this is a modern vision of musical interpretations, sometimes not understood by society. The purpose of the research is to substantiate the role of Ukrainian identity as a paradigm of meaning in music on the material of creativity of Ukrainian composers M. Skorulsky and Y. Ishchenko. The tasks caused by achieving the goal structure the presentation from historiographic and cultural-creative to analytical (executive and composer) aspects of research, to systematize scientific and creative sources regarding Ukrainian identity and folk one-time beginning, as a phenomenon of composer's creativity of Ukrainian musical creativity and development, cognition at the present stage. The scientific novelty of the results of the research is to substantiate the genre-style dynamics of Ukrainian music, to reveal its spirituality and identity on the examples of little studied and analyzed works of Ukrainian composers. The choice of two Ukrainian composers who worked at different times is due to the desire to identify and analyze various creative approaches to the genre and the specifics of using folklore sources. It should be noted that this approach to the analysis of selected works – comparing different versions and identifying the national foundation – has not yet received sufficient theoretical coverage in national music science. Therefore, the appeal to this issue is quite relevant and determines the scientific novelty of the work.

Key words: folklore, folk identity, chamber-instrumental music, programmability, semantics of consonance, culture.

Вступ. Період XX – початок XXI століть – це вже історія, але через малий проміжок часу починаєш осмислювати і розуміти новий початок культурного розвитку людства і нашої країни, яка вносить у наше життя події, тенденції мистецького сьогодення, імпульсивні явища, що становлять погляд у майбутнє глобалізації, змінюючи мислення, свідомість та духовність. Але є в цьому прогресивному процесі незмінне – це наша історія. У сучасному процесі реальної побудови художньої музичної культури можна відстежити домінуючу лінію, яка струмочком витікає з минулого. «Єднальним чинником різноспрямованих стилістичних течій <...> стала ретроспективна художня рефлексія, особливості якої в Україні визначаються активною участю процесів фольклоризації» (Юдкін, 1996: 294). Впізною рисою більшості українських композиторів є «рух від джерел до джерел», національна недоторканість укорінення, незважаючи на рівні «менталітету, світосприйняття, естетичних пріоритетів, <...> конкретних мовних та інтонаційних компонентів» (Козаренко, 2000).

Фольклор завжди займав особливе місце у збереженні постаті та самосвідомості української нації. Виконуючи роль духовного мистецького будівельника, висвітлюючи світлі образи та найяскравіші прийоми та символи, формуючи цілісну систему культурно-цілісного та комунікативного розвитку української народної музики шляхом втілення та збереження традиційних історичних мотивів народного мистецтва. Незважаючи на час, у творах українських музичних митців прослідковуються традиційна народна семантика, історико-культурне підґрунтя, національне завдання між поколіннями в культурно-освітній трансформації. «Народне мистецтво – це сформована цілісна художня система, в якій зосередилися онтологічно-ціннісні та культурно-комунікативні складники, що проявляються у сталих фольклорних символічних засобах різновидів художньої діяльності і втілюють у певних символічних знаках матеріально-речові та ідеально-духовні аспекти життєдіяльності народу, вражають його об'єктивні та суб'єктивні реалії, ступінь його творчої реалізації, відтворюють міру пізнання та освоєння світу» (Гуменюк, 2021).

Народна музика – музичний фольклор, інструментальний, вокально-інструментальний та музично-танцювальний – творчість народу (мисливців, робочих, військової та студентської демократичної сфери). Народна музика була як продукт музичної традиції, сформованої в процесі невербальної передачі трьома факторами: непереривністю, варіантністю, вибірковістю. Але це визначення не стосується проблеми фольклорного мистецтва та страждає соціальною абстрактністю.

Український фольклор – коріння українського музичного мистецтва

У народній музиці кожного народу, а також часто групах народів зустрічаються «Бродячие» музичні мотиви, мелодичні та ритмічні стереотипи, «спільні місця» і також музично-фразеологічні формули. Це явище словарного та стилістичного порядку. У традиційному музичному фольклорі багатьох народів поширена формульність іншого народу: на один і той самий наспів жителі однієї місцевості можуть виконувати тексти різного змісту, а також різних жанрів.

«Ідентичність кожного народу формується на ґрунті його автентичних духовних цінностей і досягнень його культурних і світоглядних пізнань, що відображаються у творах колективної творчості. Вони демонструють життя та побут певного народу, а також його міфи про себе, у яких зосереджується прагнення до свого розвитку й самостійного, незалежного існування, підтвердження своєї етнічної самобутності» (Гуменюк, 2021). Вивчення та збереження своїх національних коренів, заглиблення вивчення фольклорних першооснов, освітлення та окреслення української культури дає поштовх до об'єднання творчої фантазії, який може свіжо та цікаво, плідно та інноваційно поєднуватися із сучасними жанрами, тенденціями, стилями музичного майбутнього. «Насправді фольклор є не мумією, а живим процесом невинного оновлення і творення. Так само, як і саме життя» (Юдкін, 1996).

В області ладу та ритму домінує стереотипність. Ладова організація народної музики пов'язана з ритмічною: поза ритмічною структурою лад не виявляється. Складні взаємостосунки ритмічних та ладових стійких та нестійких звуків знаходяться в основі музичного інтонування як процесу і можуть бути розшифровані тільки в контексті стилістично конкретного мелодичного становлення. Кожна музична культура має свої стилістичні нормативні лади. Лад визначається не тільки за звукорядом, але і супідрядністю ступенів, окремих для кожного ладу. Лад через ритмічно-синтаксичний контекст виявляється консистенцією музичної структури твору, і тим самим залежить не тільки від ритму, але й від багатоголосся (якщо воно є), а також тембру та манери виконання, своєю чергою виявляючи динаміку ладу.

Значення ритму в народній музиці (фольклор) настільки велике, що помічається тенденція абсолютизувати його, висуваючи ритмо-формули як основу творчості. Величезну роль відіграють короткі ритмо-формули, затверджені як простим повтором (обрядові та танцювальні мелодії), так і складною поліритмією різного складу. Ритмічні форми багатогранні, осмислюються вони тільки у зв'язку з жанрово- та стилістично-конкретними явищами.

Народна музика стала основою практично всіх національних професійних шкіл, починаючи від простих обробок народних мелодій до індивідуального мистецтва та співтворчості, перетворюючи фольклорне музичне мислення, тобто закони, специфічні для тої або іншої народної музичної традиції. У сучасних умовах народна музика знов виявляється важливою силою як для професійної, так і для різних форм самодіяльного мистецтва.

Національні колорити камерно-інструментальної музики сучасності

Історія розвитку камерно-інструментальної музики відрізняється особливою стабільністю з-поміж інших жанрових різновидів сольного концерту. У камерно-інструментальній музиці напрацьовано багато різноманітних виконавських прийомів для сольного інструмента, який може таким чином втілювати найширший образний спектр – від запаморочливої віртуозності до високої простоти, від ніжної кантилени до проникливого речитативу. До того ж ХХ століття є одним із найбільш плідних періодів в історії, коли цей жанр збагачується новими типологічними та стильовими різновидами.

Таким чином, саме у творах минулого століття відбувається своєрідне підбиття підсумків і виявлення подальших шляхів розвитку жанру. Жанр камерно-інструментальної музики є об'єктом, в якому яскраво і різноманітно виявляють себе принципи, що досліджуються в роботі.

Протягом довгого шляху історичного розвитку жанр камерно-інструментальної музики відчув певні, часом дуже значні еволюційні зміни. Але у всіх різновидах яскраво виявляється жанрова основа, що полягає в концертуванні, а також у принципах діалогу та гри, які у творах ХХ – початку ХХІ ст. проявляють себе особливо повно та різноманітно.

«Неможливо уявити наше життя без музики: вона домагає людині заспокоїтись, привести думки до ладу, розслабитися після важкого робочого дня, відволіктися від повсякденних проблем. Особливо в цьому допомагає камерна музика. Сьогодні можна знайти багато інформації на тему камерної музики: стилі, жанри, виконавці, але є бажання розібратися в цьому унікальному та неповторному музичному явищі» (Школа музики, 2019).

Поява камерної музики завдячує практиці домашнього музикування в рідному колі друзів та знавців-аматорів, частіше виконуючи соло або малими ансамблями, дуетами, тріо, квінтатами і більше, з головною роллю скрипки, альту, віолончелі, фортепіано та флейти. Жанрами комерційної музики є романси, опери, інструментальні сонати, ноктюрни, прелюдії, мініатюри та багато інших творів, які в ХХ столітті стали поєднуватися у цілі великі творіння, що започаткували поняття «камерна музика».

Таблиця 1

Скринька жанрів камерно-інструментальної музики

Прелюдія	Скерцо	Рапсодія
Ноктюрн	Етюд	
Соната	Квартет	Квінтет
		Варіації

Таблиця. Створена за посиланням. (Драган, 2018).

Активний та швидкий прогрес у розвитку жанру камерно-інструментальної музики пояснюється впливом, якого зазнала в цей час італійська інструментальна музика з боку опери, а концертні симфонії відіграли роль посередника, який переніс досягнення опери в ділянку інструментальної музики. Інструментальний концерт як жанр досліджений досі менше інших жанрів. Немає чіткої класифікації його видів, типів.

Українська камерно-інструментальна музика увібрала всі стилістичні напрями інших векторів музичної творчості і зростила велику плеяду українських композиторів, які зробили особистий внесок у розвиток камерної музики України. Серед здобутків камерної творчості –

роботи представників минулого століття (Б. Лятошинський, В. Сильвестров, яскраві представники: М.А. Скорульський, А. Філіпенко, Л. Дичко, Ю. Іщенко, І. Карабіца, Є. Станкевич) та багатьох інших майстрів цього жанру.

Образи камерної музики налаштовують на спокійний лад, невимушену рідну, легку атмосферу, «камерна обстановка дає змогу виконавцям дізнаватися про слухачів, відчувати настрій, співати та грати для конкретних людей, спілкуватися з ними через музичне мистецтво. Це тонка, довірча, вишукана і глибока музика, яка здатна проникати у думки та почуття людини, зливатися з її мріями та емоціями» (Драган, 2018).

Фольклорне начало відіграє вагомую роль у камерно-інструментальній музиці. Майже кожна тема виростає з народної пісні, розвивається та видозмінюється. Цей колорит вирізняє концерти з-поміж інших. Відмінною рисою скрипкової концертної музики цього періоду є прилив виразних елементів музики ХХ століття, ускладнюється мелос, збагачується оркестрова палітра. Риси національного стилю послідовно зберігалися та відточувалися тільки в народній музиці.

Національні співи духовності та української краси у творчості українських музикознавців М. Скорульського та Ю.Я. Іщенка.

За багатолітню історію ставлення та розвитку музичної творчості нашої країни сформувалася плеяда музичних знавців та композиторів, які віддано присвячують себе та несуть у сучасність свої вміння та знання, заохочуючи композиторським хистом молоду хвилю нашого покоління. Українські композитори, творці чудової музики, ставши вже сучасними класиками, виспівуючи українську пісню чи мелодію національного колориту, висвітлюють у своїй творчості все багатство української історії та особисті традиції, український характер нашого народу.

Значну мистецьку цінність у творчості М. Скорульського мають його тріо, квартет, два квінтети та інші камерно-інструментальні твори. Вони часто виконуються по радіо, деякі з них придбано у фондовий запис. Неодноразово виконувалися тріо і квінтети на концертах. Більшість творів цього жанру написана протягом 1924–1933 років.

М.А. Скорульський постійно підкреслював свій тісний зв'язок зі слов'янською культурою і особливе значення надавав народній музиці у своїй творчості. Прагнучи розкрити її багатства засобами інструментального ансамблю, М.А. Скорульський у 1920 р. написав Квінтет на українські теми для двох скрипок, альту, віолончелі та фортепіано. Цей твір (а також Тріо До-дієз мажор для фортепіано, скрипки та віолончелі) звучав у всіх авторських концертах, що відбувалися в залах Житомирського кредитного товариства, музичного училища та 7-ої трудшколи.

У спадку українського композитора залишилося багато творів, засіяних українською культурою, яка з великим трепетом перекладається на музику душі, широкої ширості та неосяжної духовності. Це «Свіччине весілля» (за драмою І. Кочерги), балети «Лісова пісня» (за драмою Л. Українки), «Бондарівна», твори для оркестру: дві симфонії, концерт для фортепіано з оркестром, симфонічні поеми «Турбаї», Степова поема (пам'яті Амангельди Іманова), Микита Кожум'яка «Класична увертюра», камерна музика (два фортепіанні квінтети, струнний квартет, тріо), 2 фортепіанні сонати, пісні на слова Лесі Українки, П. Тичини, В. Сосюри та багато інших видатних творів (Скорульська, 2018).

Великий класик української музики нової формації, талановитий учень легендарного херсонського педагога Всеволода Павковича, автор видатних симфоній, опер, вокальних та хорових творів, інструментальних концертів, кандидат мистецтвознавства, професор Київської Національної музичної академії імені П.І. Чайковського, заслужений діяч мистецтв України Юрій Якович Іщенко увійшов в історію, як велить музикознавство та композиція, продовжуючи незмінні традиції шкіл українських композиторів – Бориса Лятошинського та Андрія Штогаренка. «Стремління до самореалізації, до втілення власних задумів та почуттів у певній художній формі є споконвічними рушіями особистісного розвитку митця» (Зав'ялова, 2007). Юрій Іщенко – заслужений діяч мистецтв України, професор кафедри композиції та оркестрування Національної музичної академії України ім. П. Чайковського, кандидат мистецтвознавства, лауреат Премії ім. Б. Лятошинського, лауреат Премії ім. М. Лисенка, лауреат Всеукраїнського конкурсу композиторів «Духовні псалми» (Херсонська обласна бібліотека для юнацтва ім. Б.А. Левреньова, 1997).

За плечима митця велике й напружене творче життя – кількість опусів сягає понад 230, опрацьовано ним майже всі жанри та форми класичної музики. Творчий доробок Ю.Я. Іщенка (на 2006 рік): 3 опери, 20 симфонічних творів, у тому числі 5 симфоній, симфонієта, 3 серенади, 4 ідилії, 4 симфонічні поеми, увертюра, концертна сюїта, «Прелюдія, fuga, хорал та арія та тему DSCH»; 10 кантат для різних складів хору з симфонічним або камерним чи ансамблевим супроводом, а також без нього; 4 хорові концерти, духовний концерт, псалми, хорова поема, окремі хори; 9 вокальних циклів; 11 інструментальних концертів, у тому числі 3 для скрипки, 2 для віолончелі, 2 для фортепіано, для арфи, клавесина та струнних, для духових; твори інших концертних жанрів; 13 струнних квартетів; 3 струнні тріо; 8 «Маленьких партит» для різних інструментальних складів; 3 фортепіанні тріо, 2 фортепіанні квартети, квінтет; ансамблі для духових, 24 прелюдії для фортепіано. І це малий перелік великого творчого натхнення українського композиторського майстра (Українська музична енциклопедія. Т. 5, 2018). Серед такої кількості творів виявити головне і дивовижне дуже складно, але в кожному композитор виражає своє бачення, відчуття світу притаманними тільки йому інтонуванням, метроритмічною пульсацією, формотворенням, драматургічною будовою та іншими проявами.

У музиці порівняно з іншими видами мистецтва найяскравіше виявляються авторське переосмислення та особиста сторона творчості, переживання композитора, становлять відбиток його цілісної натури, його життєвого шляху, сприйняття й осмислення різних подій життя.

Музична творчість ХХ – початку ХХІ століття переосмислюється, триває пошук елементів та символів смислоутворення, починаючи від композицій драматургії до окремих тембрів, інтонацій, мотивів та гармоній, здатних висвітлити свій внутрішній світ філософсько-аналітичного прозріння, що перетинається із відкритим усвідомленням великої ваги християнського початку і моралі, безкрайньої любові до своєї національної історії та українського фольклору, пошани до рідних і любові до землі.

Величезний пласт духовних творів видатних українських композиторів, М.А. Скорульського та Ю.Я. Іщенка донині є недослідженим і потребує вивчення, тому що це наша історія і наше українське коріння.

Квінтети композитора М.А. Скорульського є камерно-інструментальними поемами

Дуже вдало М.А. Скорульський дебютував у жанрі камерно-інструментальної музики в 1924 році, написавши фортепіанне Тріо До-дієз мінор (опус 6-й). Це тріо можна назвати своєрідною камерно-інструментальною поемою, написаною в яскравих традиціях музичного сьогодення, в яких прослідковувалися українські колорити. З перших тактів тріо звучання захоплює динамічністю, патетикою, палкою пристрасністю, заряджає енергією радості та щастя. В одночастинному творі в частих змінах темпів легко знайти ознаки всіх частин симфонічного циклу. Алегро і квазі адажіо, престо і модерато, знову палке алегро у своїх зіставленнях у лаконічному викладі виконують функції сонатного алегро і повільної частини, скерцо та фіналу.

Тріо є зрілим, самостійним твором, яких прагне на особисте ставлення, займаючи саме свою нішу музичного простору. В Тріо відчувається вплив могутнього таланту вихователя М. Скорульського – О. Глазунова, який відіграв значну роль у ставленні творчості та прояву таланту музичного майстра. «У ретроспективі, форми музикування, що склалися в контексті трансформаційних процесів у їх історичному існуванні, від автентичних форм до музичного авангарду, демонструють наслідування, паралельне існування, взаємодію та взаємовплив різноманітних виконавських ідей» (Пістунова, 2021).

Головна партія Тріо могутня за своїм виразом. Це твір «широкого подиху», музика співуча та благородна, швидше доповнюється, ніж контрастує з більш спокійною, споглядалною побічною темою. Провідна тема доручена на початку «оксамитовому» темброві віолончелі, поширюючись у сполученні віолончелі та скрипки, на фоні схвильованих пасажів фортепіано. Побічна тема виконується фортепіано соло, а згодом віолончеллю, з красивими візерунками скрипки. У розробці композитор вміло користується поліфонічними засобами розвитку, сміливо виділяє в сольному звучанні окремі інструменти, використовує їхні специфічні можливості. Бравурно й соковито виділено партію фортепіано, яка своєю ритмічною гостротою та ефективністю створює яскраві моменти унікальності. Після напруженого і швидкого темпу в розробці велике вра-

ження справляє мотив могутньої сили на ля-мінорному акорді в темпі квазі адажіо. Тринадцять раз повторюється однотактний мотив у скорботному ля-мінорі, дедалі все тихше, завмираючи, покриваючи весь простір тишею та спокоєм. Несподівано, як порив вітру, починається епізод у темпі престо, що приводить до репризи, знов тримаючи усе в напругі та очікуванні.

Тріо було першим зрілим твором М.А. Скорульського, в якому проросли перші паростки молодого таланту, які надихнули українського композитора на подальші шедеври і поклали початок його популярності серед широких музичних кіл. Тріо було вперше виконане у 1924 р. таким складом: фортепіано – автор, М.А. Скорульський, скрипка – В.Г. Скороход (директор 7-ої трудової школи), віолончель – В.Ю. Коломойцев (викладач математики), і хоча виконавці не були професійними майстрами, Тріо мала великий успіх. У житомирській газеті «Радянська Волинь», в котрій у той час працював І.А. Кочерга, було надруковано схвальну рецензію і на твір, і на гру його виконавців. У подальшому тріо неодноразово звучало в тому ж складі на концертах у Житомирі, а слухачі просили повторювати твір на біс.

Другий твір М.А. Скорульського – Квартет фа-мінор – за своїм емоційним змістом багатьма рисами нагадує патетичне Тріо. Квартет одночастинний, відмінний драматичними образами, що розвиваються у виразній розробці. Квартет, як про це свідчить напис на рукописі, закінчено було 28 грудня 1929 року.

Наступний твір М.А. Скорульського – Перший квінтет мі-бемоль мінор на українські теми – також одночастинний. Написаний квінтет у 1920 році, але через десять років композитор його заново відредагував. На творчому шляху М.А. Скорульського цей квінтет має неабияке значення, бо в ньому композитор уперше звернувся до українських народних пісень.

Перші чотири такти мають трагедійний, цілеспрямований характер, де відчуваєш напруженість та виклик небуття. Яскраві та чіткі акорди струнних і відповідь у фортепіано та віолончелі:

Квінтет на українські теми №1
Квінтет Es-moll Михайло Скорульський

Allegro molto

Після бравурного початку йде одразу зміна темпу на *Piu mosso*, яка поступово переходить до нової теми – плавної, ліричної, м'якої:

Тему спочатку проводить друга скрипка, у відповідь її підхоплює альт та передає слово віолончелі, яка своєю чергою підводить до зміни настрою.

Наступна тема, яка зустрічається нам у квінтеті, знову має трагічний, драматичний характер. Це відчуття натиску, болу та страждань.

The image displays a musical score for a string quartet and piano. The tempo is marked "Allegro molto" and the dynamics are "ff" (fortissimo). The score is divided into three systems of staves. The first system begins at measure 129, the second at measure 133, and the third at measure 138. The piano part features a rhythmic accompaniment of chords, while the string quartet parts consist of melodic lines with various articulations and dynamics.

Пунктирний ритм у фортепіано, унісон – у струнних. Після проведення цієї теми залишається післясмак втоми і спустошення. Фортепіано довершує цю тему і виникає відчуття спокою і завмирання.

Здавалося б, після такої теми має бути ліричний відступ, але М.А. Скорульський починає нову бурхливу хвилю тривоги, яка через канон розчиняється в мелодичну, співучу пісню. Темп заповільнюється до Andante:

194 *Andante con sordino* 13

pp *ppp* *ppp una corda*

199 *rit.* *pizz.* *arco* *p* *pp*

З'являється співуча, лірична тема, навяна широтами та просторами української землі. Вона вималює стан спустошеної душі простої української жінки-матері:

203 *Poco meno mosso* 14 *mp* *mp* *p* *p*

sul ponticello

207 *p* *p*

Після неї М.А. Скорульський знову повертається до попередньої теми, трохи видозмінивши її, але залишивши пунктир у фортепіано та трагічний стан у струнних:

This musical score snippet shows a return of a theme. It consists of four staves: two for the string quartet (Violin I, Violin II, Viola, and Cello/Double Bass) and two for the piano. The piano part features a rhythmic pattern of eighth notes with accents, creating a dotted effect. The strings play a melodic line with long, expressive slurs, suggesting a tragic and somber mood.

Епічним, тяжким і дуже напруженим є продовження у виконанні фортепіано соло. Кожен наступний акорд виконується глибше, важче, тривожніше. І закінченням епізоду є довгий пасаж, який приводить до повторення попередньої теми:

This musical score snippet is for a piano solo section, marked 'Andante'. It begins at measure 240 and includes a section starting at measure 277. The score is written for the piano and includes various performance instructions: 'con sordino' (with mutes), 'pizz.' (pizzicato), 'pp' (pianissimo), 'arco' (arco), 'ppp' (pianissimissimo), 'leggero una corda' (light, one string), and 'stringe' (string). The piano part features a complex, rhythmic pattern of sixteenth and thirty-second notes, with some measures marked 'simile' and '5'. The overall mood is one of intense tension and drama.

Після проведення останньої теми партія фортепіано дуже впливово на stringendo підводить до репризи.

Варто звернути увагу на закінчення квінтету. Тема у фортепіано ніби розчиняється, постійно змінюючи темброве забарвлення:

453 *ritenuto* **32** *Andante*
mp *mf* *p*
mp *mf* *p*
mp *mf* *p*
mp *mf* *p* *ppp*
ritenuto
 8 8- 8- 8- 8- 8-
 460 *pppp* *cresc.* *mf*
 8 8 8 8 8 8

Струнні ніби влітаються у фортепіанну партію. Таким чином створюються відчуття посилення та хвилювий рух:

33 *Allegro maestoso*
pp
pp
pp
pp *p*
 8 8¹ 8¹ 8¹ 8¹

М.А. Скорульський створив неймовірний квінтет, різнобарвний, глибокий, повноцінно виражений.

Під час перебування в Алма-Аті в роки Другої світової війни, коли його, як і багатьох, було відірвано від власного коріння, М.А. Скорульський захопився вивченням музичної культури казахського народу. Звернувшись до джерел казахської народної пісні, композитор створив уні-

кальний за своєю майстерністю і хистом Другий квінтет для двох скрипок, альту, віолончелі та фортепіано на теми Абая Кунанбаєва.

Своїми кращими творами в камерно-інструментальному жанрі М.А. Скорульський зробив значний внесок в українську радянську музику ХХ століття, де простежуються підходи з використанням української ідентичності, національних музичних елементів та традицій. «Важливою ланкою в переосмисленні українських національних традицій є використання народно-пісенних та танцювальних інтонаційно-ритмічних структур у значенні символів, які ілюструють і деталізують окремі фрагменти <...> Інший підхід спрямований на відображення індивідуально-емоційного забарвлення, пов'язанного із суб'єктивним сприйняттям <...>, збагаченням музично-емоційної сфери додатковим образно-інтонаційним колоритом <...>, виразним прагненням митця підкреслити за рахунок використання фольклорних елементів розподіл між різними образно-семантичними напрямками» (Гжибовецький, 2021).

Народність творчості українського композитора Ю.Я. Іщенка

Неоціненну спадщину множинних творів різнобічних форм та жанрів залишає нам людина-творчість: від симфоній, опер та концертів (для фортепіано, скрипки, віолончелі, кларнета, гобоя) до масштабних камерних творів (цикли для фортепіано та сонати в супроводі різних інструментів, тріо, квінтели, дванадцять квітетів та інші). «Для великих інструментальних творів властива масштабність композицій, схильність до філософсько-етичної проблематики, драматургія тематичних протиставлень. Камерно-вокальним і малим інструментальним циклам властива психологічна деталізація образів, вишукана гармонійна мова, тонкі емоційні градації ліричної сфери» (Іщенко, 2004).

В останні роки композитор частіше використовує «тональну додекафонію», об'єднуючи принципи тональності та модальності з розвинутими елементами 12-тонової техніки. Вагомий внесок музикознавця в розробку теоретичної проблематики композиторської техніки та дослідження методики та використання тембрового аналізу досі використовується на теоретичних курсах композиції, спецкурсах з інструментування та історії оркестрових стилів.

Відомі твори, такі як рапсодія для віолончелі і фортепіано, скрипкові сонати, струнні квінтели, твори, для методичної роботи з учнями та студентами знають не тільки на Україні, але і далеко за її межами.

Слухаючи музику Ю.Я. Іщенка, аналізуєш «нову якість стилю, що виявляється у множинно-стильовому варіюванні з його опорою на весь стилістичний «зріз» музичної культури» (Григор'єва, 1989), бачиш простір без краю, відчуваєш необмежену глибину, яка торкається душі. Майстерність, досвід та школа вражають, при цьому вишуканість, грамотність та інтелігентність, що не часто зустрічаєш в сучасній музиці, надихають на позитивні думки та радість.

Витоки народної музики йдуть з доісторичного минулого. Художні традиції ранніх формацій виключно живучі. Музика невербальної традиції розвивалась повільніше за письмону, але в зростаючому темпі. Професійне музичне мистецтво виникло в середині народної творчості. Народна творчість – продукт не тільки художньої, але й соціальної активності народу. Звідси вивчення народної музики не може обмежуватися тільки пізнанням її музичного строю, необхідно також осмислення специфіки її функціонування в суспільстві, в складі визначених фольклорних комплексів. Для конкретизації поняття «народна музика» необхідна її регіональна, а також жанрова диференціація.

У контексті європейської культури саме українська музика ХХ – початку ХХІ століття придбала власний досвід розвитку та формування такого напрямку, як жанр скрипкових мініатюр, дійсно закоріненої традиційної української ментальності. «Цикли скрипкових мініатюр Ю. Іщенко, Є. Станковича, В. Сильвестрова, Л. Шукайло є свідомо еволюції традиційного класичного циклу, позначеного відбиттям різних музично-художніх композиторських стилів, що збагачують образну палітру, інтонаційно-мелодичну основу, ускладнюють фактуру творів» (Мельник, 2016).

Тематизм творчості цього жанру розкрив не тільки неосяжний пласт національного фольклору, але і виразність інших культур, у тому числі слов'янського регіону. Панорамне вивчення української скрипкової мініатюри, що являє один із найбільш затребуваних жанрів не лише композиторської та виконавської творчості, але й музично-педагогічної практики, дослідження основних тенденцій її розвитку, композиційних ознак та семантики, спрямованих на відтворення інтелектуальних та емоційних рефлексій, аргументують актуальність представленої роботи. Яскравим взірцем пейзажної скрипкової мініатюри є Юрій Якович Іщенко – видатний український композитор, яскравий представник музичного мистецтва ХХ сторіччя, який працював у різноманітних жанрах, зокрема, зробив вагомий внесок у скрипковий репертуар.

Висновки

Плідно розвиваючи класичні традиції, композитори ХХ та початку ХХІ століття позначили нові горизонти камерно-інструментального жанру, зібравши в ньому значні художні досягнення епохи. Процес розвитку камерної музики в цей період був ускладнений багатогранністю національних ліній, кожна з яких мала індивідуальні риси, визначені місцевими умовами. Об'єднувало ці лінії завдання створення національних форм музичного мистецтва. Для багатьох народів це завдання залишилося актуальним і у сьогоденні. Варто зазначити його історичну невід'ємність для тих національних культур, які пройшли або проходять стадії формування, однак вирішення цього завдання зазвичай замикало композиторів у коло місцевих «специфічних» інтересів. Відображення життя свого народу, його побуту, його історії, милування його етносом, бачення яскраві пейзажі української природи та багатства землі на етапі розвитку національних культур завжди стояли біля витоків музичної творчості, дозволяючи вирішення проблем ширшого, ідейного, філософсько-гуманістичного плану.

References:

1. Judkin, I. (1996) Interpretacija ukrajinskoji khudozhnoji spadshhyny: aspekty tvorchoho pljuralizmu. [Interpretation of Ukrainian artistic heritage: aspects of creative pluralism]. Ukrainian art culture. Kiev. 281–297.
2. Kozarenko, O. (2000) Fenomen ukrajinskoji nacionalnoji movy. [Ukrainian national language phenomenon.] Lviv: Shevchenko Scientific Society in Lviv. Str. 285.
3. Ghumenjuk, T.K. (2021) Foljkloryzm v kuljturni novogho tysjacholittja: sutnistj, kateghoriji, tendenciji doslidzhennja. [Folklore in the culture of the new millennium: essence, categories, research trends]. Materials of the International Scientific and Practical Conference “Music in Dialogue with the Present: Educational, Art Studies, Cultural Studies”. Kiev. 2021. 383 s.
4. Shkola muzyky. (2019) Kamerna muzyka - osnovni ponjattja. [Chamber music - the basic concepts.] <https://music-school37.ru/vokal-i-penie/kamernaya-muzyka-osnovnye-ponyatiya.html> (accessed 10.11.2019).
5. Draghan, O. (2018) Ghrajutj virtuozy [Playing virtuosos.] Chamber and instrument box. <https://muzichne-mistetstvo-6-klas.webnode.com.ua/1/grayut-virtuozi-kamerno-instrumentalna-skrinka/> (accessed 10.11.2019).
6. Skoruljsjka, R.M. (2018). Skoruljsjkyj Mykhajlo. [Mykhailo Skorulsky.] According to the memoirs of M.A. Skorulsky's granddaughter Roksana Mykytivna Skorulska. Borova. <https://borova.org/zhzl/skorulskij-mixajlo/>.(accessed 10.11.2019).
7. Zav'jalova, O. (2007) Shtrykhy do avtoportreta (evoljucija tvorchosti Jurija Ishhenka v konteksti stylistychnykh procesiv muzychnogho mystectva drughoji polovyny KhKh stolittja) [Touches to self-portrait (evolution of Yuriy Ishchenko's creativity in the context of stylistic processes of musical art of the second half of the twentieth century).] 2007 Vyd. Suchasnistj View. Contemporary 07-Zavyyalova.pdf
8. Khersonsjka oblasna biblioteka dlja junactva im. B.A. Levrenjova (1997) Ishhenko Jurij Jakovyh [Ishchenko Yuriy Yakovyh] // Significant and memorable dates of Kherson region for 1998. Bibliographer. show me. /Kherson. Region. station wagon. Sciences. b-ka. Kherson, 1997. p. 27. cn.com.ua/N261/culture/personage/personage.html. (accessed 10.11.2019).

9. Ukraïnsjka muzyčna encyklopedija. (2018) Tom. 5 [Thom. 5.] / Goal. redcall. G. Skrypnyk; NAS of Ukraine; Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology. M.T. Rylsky. K.: View. IMFE NAS of Ukraine, T. 5 [PAVANA — «POLIKARP»] 2018. 536 p. : i.
10. Pistunova, T.V. (2021) Avtorsjkyj muzyčnyj tekst proekciji interpretatorsjkykh vtülenj (na prykladi tvoriv ukraïnsjkykh kompozytoriv. [Author's musical text projection of interpreter incarnations.] (on the example of works of Ukrainian composers. Materials of the International Scientific and Practical Conference “Music in Dialogue with the Present: Educational, Art Studies, Cultural Studies” Kyiv. 2021. 383 s.
11. Ghzhybovecjkyj, D. (2021) Pereosmyslennja nacionaljnykh tradycij v tvorchosti ukraïnsjkykh kompozytoriv. [Rethinking national traditions in the work of Ukrainian composers.] Materials of the International Scientific and Practical Conference “Music in Dialogue with the Present: Educational, Art Studies, Cultural Studies”. Kiev. 2021. 383 s.
12. Ishhenko, Ju. (2004) Moja gharmonija [My harmony.] Style of musical creativity: aesthetics, theory, performing .collection of articles. Scientific Bulletin / Stop. V. Moskalenko. K. 2004. Ex. 37. P. 114–127.
13. Ghryghorjjeva, Gh. (1989) Styljovi problemy ... drughoji polovyny KhKh stolittja [Style problems ... the second half of the twentieth century.] Moscow: 1989. P. 18–22 (in Russian).
14. Meljnyk, A.O. (2016) Tendenciji zhanrovo-styljovoji dynamiky ukraïnsjkoji skrypkoivoji miniatjury [Trends in genre and style dynamics of Ukrainian violin miniature.] 2016. Dissertation Materials Melnyk A.. pdf. (accessed 10.11.2019).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-18>

НОРМИ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ В УНІВЕРСУМІ АНАЛІТИЧНОГО ВИМІРУ ПРАВА

Віталіна Савчук,

аспірантка кафедри теорії права та прав людини

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

(Чернівці, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-2698-5966

notar.savchuk@gmail.com

Анотація. У статті йдеться про структуру (1) та форми застосування (2) норм для вирішення (НдВ), ідея яких належить чернівецькому професору Є. Ерліху (НдВ правового спору) та підтримується сучасними авторами: Р. Алексі (НдВ як результат зважування принципів), Ф. Мюллер (НдВ як результат агрегування) та ін. Ці дві складові частини утворюють універсум міркування, який називається аналітичним виміром права (на протизагу нормативному і емпіричному, в рамках яких можуть бути розглянуті питання, відповідно, про відношення НдВ і правил та принципів у сенсі Р. Дворкіна і Р. Алексі та питання в контексті НдВ про нормативну силу фактичного в сенсі Г. Єллінека (значення преюдицій, орієнтування на реальні наслідки застосування правової норми тощо)). Отже, в статті будується теорія НдВ у межах одного з елементів шойно окресленого тріалізму права, а саме шляхом формалізації і інтерпретації процесу утворення і реалізації таких норм.

Необхідною умовою такої постановки завдання є послідовний розгляд спочатку питання про оптимальну формальну структуру і субструктуру НдВ і її (їхню) належну інтерпретацію. Це, відповідно, імплікативна формула $a \rightarrow b$, у таких її варіантах: $\alpha) a \wedge \neg a' \wedge \neg a'' \rightarrow b$, $\beta) a \wedge a' \wedge \neg a'' \rightarrow \neg b$, $\gamma) a \wedge \neg a' \rightarrow \neg a'' \rightarrow b$ (стандартна експлікація і оригінальна інтерпретація формул наводяться в тексті статті). Докладний аналіз проводиться на основі розрізнення вихідних і похідних, основних і допоміжних, а також трьох видів основних (правообґрунтовальних і правозаперечних (абсолютних і відносних)) правових норм. Далі продемонстровано, як ці норми і відповідні формули можуть бути застосовані у формі субсумції, і пояснено, яке значення має зважування в процесі утворення НдВ. Насамкінець на конкретному прикладі продемонстровано, як зазначені вище теоретичні положення можуть бути використані на практиці.

Усе це дозволяє зробити загальний висновок, що оптимальною структурою норм для вирішення є імплікація в трьох її варіантах (α , β , γ), які віддають належне трьом аспектам формування такої норми (*fundata; negata; exsertione elisa*), єдиною формою застосування таких норм є субсумція, а зважування має субсидіарне значення і завжди спрямоване на утворення відповідного нового нормативного засновку (= НдВ). Перспективи подальшого дослідження полягають, зокрема, в розгляді НдВ у нормативному та емпіричному вимірах права.

Ключові слова: Є. Ерліх, Р. Алексі, тріалізм права, імплікація, субсумція, зважування, структура норми, форми правозастосування.

NORMS FOR DECISION IN THE "UNIVERSUM" OF THE ANALYTICAL DIMENSION OF LAW

Vitalina Savchuk,

Postgraduate Student at the Department of Theory of Law and Human Rights

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-2698-5966

E-mail: notar.savchuk@gmail.com

Abstract. The article under studies deals with the structure (1) and the forms of application (2) of norms for decision (NfD). The latter were developed by the Chernivtsi professor E. Ehrlich (NfD of a legal dispute) and are currently relied on by the contemporary scholars R. Alexy (NfD as a result balancing the principles),

F. Müller (NfD as a result of aggregation) and others. These two constituents create a “universe of thinking”, which is referred to as the analytical dimension of law. The latter is opposed to the normative and empirical dimensions that can regard the issue of correlation between NfD and rules / principles (in terms of the doctrine by R. Dworkin and R. Alexy), as well as the issue of correlation between NfD and the normative power of the actual (the term by G. Jellinek covering the significance of prejudices and the actual consequences of applying a legal norm, etc.). Thus, the article under discussion develops the theory of NfD within one of the three above-mentioned elements of trialism of law, namely through formalization and interpretation of the process of elaborating and implementing such norms.

A necessary condition for setting this type of problem is the consistent consideration of the issue of optimal structure and sub-structures of NfD, as well as its / their interpretation. This may be done by means of an implicative formula $a \rightarrow b$, in the following ways: $\alpha) a \wedge \neg a' \wedge \neg a'' \rightarrow b$, $\beta) a \wedge a' \wedge \neg a'' \rightarrow \neg b$, $\gamma) a \wedge \neg a' \rightarrow \neg a'' \rightarrow b$ (standard explication and original interpretation of the formulas are presented in the body of the article). Detailed analysis is carried out on the basis of distinguishing between initial and derivative norms, basic and supplementary norms, as well as law-substantiating and law-denying (absolute and relative) norms. Besides, the article demonstrates how these norms and respective formulas may be applied in the form of subsumption, as well as explains the significance of balancing in the course of forming NfD. In conclusion, with reliance on a specific example, the article under studies indicates how the above-mentioned provisions may be applied in practice.

All this allows to draw a conclusion that the optimal structure of norms for decision is the implication in its three variants (α , β , γ), which take into account the three aspects of formation of such a norm (fundata, negata, exceptione elisa). The only form of applying these norms is subsumption, whereas balancing is of subsidiary importance, being always oriented to forming a respective new normative framework (= NfD). The prospects of further investigation of the issue under studies are closely related to the possibility of regarding NfD in the normative and empirical dimensions of law.

Key words: E. Ehrlich, R. Alexy, trialism of law, implication, subsumption, balancing, structure of norm, forms of law enforcement.

Вступ. Структура (1) та форми застосування (2) правової норми, або, точніше, правової норми для вирішення, ідея якої була запропонована Є. Ерліхом і підтримана сучасними юристами (Р. Алексі, Ф. Мюллер та ін.), становлять універсум міркування, що можна називати аналітичним виміром права. Норми для вирішення, на жаль, не стали засвоєним елементом сучасної української чи ненімецькомовної правової культури, тому звернення до їх розгляду під кутом (1) і/або (2) є актуальною темою для дослідження, яке, якщо його продовжити в світлі нормативного і емпіричного вимірів, може дати належне і повне уявлення про один із цікавих феноменів правової науки і практики.

Універсум, про який йшлося вище, став наріжним каменем, – наприклад, у формі відношення тлумачення і застосування чинного права (Aarnio & Krawietz, 1983: 3), дуалізму герменевтики і логіки разом із топікою (Schröder, 2020: 3) тощо, сучасної теорії юридичної аргументації, яка бурхливо розвивається в останні понад 50 років (Rückert & Seinecke, 2017: 573). Імпікативна, в т.ч. еквівалентна, структура (Joerden, 2010: 21) правової норми (витоки якої бачать уже в законах Хаммурапі (1711–1669 до н.е.) (Rehbinder & Rehfeldt, 1995: 14–15)) і такі дві (Alexy, 1991a: 40) форми застосування права, як субсумція і зважування (Alexy, 2003c), стали надійним фундаментом, на якому вирости численні теорії. Найбільш цікавою і добре розвинутою аналітичною теорією юридичної аргументації є теорія, запропонована Р. Алексі (теорія раціонального юридичного дискурсу, 1978 рік) (Alexy, 1991b), яка водночас перетинається з групою близьких теорій (Г.-Й. Кох, Г. Рюссманн (теорія юридичного обґрунтування) (Koch & Rübmann, 1982), Л. Кулен, Х. Перельман (нова риторика), А. Аарніо (юридичний цивілізаційний раціоналізм) та ін. (Pavčnik, 1993: 130–150). Саме на її основі можна побудувати аналітичну теорію норм для вирішення, в рамках якої порушуються такі оригінальні питання: (1) яку саме структуру повинна мати норма для вирішення, (2) як така нормативна структура норми для вирішення може бути використана в процесі застосування права та (3) як все це можна продемонструвати на якомусь прикладі.

Відповідаючи на порушені вище питання, ми спираємося на традицію, ідеї, роботи таких авторів, як Є. Ерліх, Р. Алексі, Г.-Й. Кох, Г. Рюссманн, М. Ребіндер, Я. Шапп, М.І. Козюбра, П.М. Рабінович, С.І. Максимов (правова реальність), В.Д. Титов (традиційна і сучасна логіка), О.А. Івін, С.П. Рабінович (чинність права), Д. Бочаров (правозастосовча діяльність), В.П. Марчук, В.В. Трутень, А.Г. Павлюк (матеріально-правове відведення = абсолютне заперечення) та ін.

Загалом ми концентруємося на такому аспекті згаданого вище тріалізму права ((Rüthers, Fischer, & Birk, 2022: 28), приклад використання цього поняття в теорії (основної) норми див. (Alexy, 2020: 155)), як аналітичний вимір, під яким потрібно розуміти, за Б. Рютерсом та ін., той факт, що «теорія права є аналітичною наукою, оскільки вона розробляє основні поняття права і його основні структури (і форми. – В.С.). Вона має в цій області зв'язки з аналітичною філософією і логікою» (Rüthers et al., 2022: 28). Зрозуміло, все це ще більше стосується філософії права. У такому разі виявляється, що норми для вирішення в універсумі аналітичного виміру права є ще невирішеним належним чином питанням, оскільки відсутні їхня формалізація і відповідна інтерпретація, ідентифікація цих норм і так званих основних норм тощо.

Мета статті – розгляд-модифікація структури і форм застосування норм для вирішення, що здійснюється методом їх формалізації і інтерпретації.

Основна частина. Ідея норм для вирішення (Entscheidungsnorm) зустрічається в одній із перших публікацій юного Є. Ерліха – в статті «Проґалини в праві» (1888) (Ehrlich, 1888: 448), що включена в його програмну статтю «Вільне правознаходження і вільна правова наука» (1903) (Ehrlich, 1903: 9), відображена в монографії «Закладення основ соціології права» (1913), в якій один із розділів називається «Норми для вирішення» (Ehrlich, 1913: 97), причому в перекладі англійською використовується термін «norms for decision» (Ehrlich & Moll, 1936: 121), а своє підсумкове визначення ця норма знаходить в роботі «Юридична логіка» (1918): «Норми для вирішення:

- норми, згідно з якими суддя вирішує правовий спір;
- використання яких для побудови правових понять;
- могло б виводитися із загальних принципів, які запозичуються із правоположень завдяки індукції, для інших, ніж вміщених уже в правоположеннях рішень, виводитися тільки за допомогою повторного зважування інтересів» (Ehrlich, 1918: 320).

Зазначимо, що все це дає змогу розкрити термін-еліпсис «норма для вирішення» (Entscheidungsnorm/norm for decision). На думку Є. Ерліха, це інструктивна для посадовців (Ehrlich, 1903: 9), особливо для суддів, «норма для вирішення правового спору» (Ehrlich, 1918: 320) і водночас вказати провідну авторську ідею, яка покладена в основу виникнення уявлення про необхідність таких норм.

Ідея норм для вирішення знайшла як прихильників (Р. Алексі – норми для вирішення як результат зважування принципів (Alexy, 1995: 33)), Ф. Мюллер – норми для вирішення як результат агрегування (Müller & Christensen, 1997: 175)), Б. Рютерс – норми для вирішення як правоположення, адресовані відомствам і судам (Rüthers et al., 2022: 84)), Хр. Фішер, К. Ларенц, М. Ребіндер та ін.), так і її критиків, передусім молодого Г. Кельзена (Ерліх, 2011: 610), В.П. Марчука (Марчук, 1977: 51–52, 64) та ін. Ми віддаємо перевагу першому підходу до розуміння норм для вирішення, враховуємо розвиток цієї ідеї до наших днів та пропонуємо деяку її модифікацію (в цій статті аналітичну).

1. Питання про структуру норми для вирішення стане зрозумілим, якщо узагальнити запропонований Є. Ерліхом поділ на правоположення (Rechtssatz), правові норми і норми для вирішення (Марчук, 1977: 62–64) до поділу норм на вихідні і похідні. У такому разі вихідними правовими нормами є норми в тій формі, в якій вони вміщені в нормативних актах, тобто це «правоположення» в термінології Є. Ерліха, або наявні деінде (звичаєве право, етика права), а похідними – ті, які утворюються або на основі нормативних актів, або на ширшій нормативній основі, або із залученням емпіричної основи. Наприклад, похідною є норма, яка або (а)

утворюється шляхом комбінації певних (основних і допоміжних (про цей поділ, який, на жаль, ще не є усталеним в Україні (Козюбра (ред.), 2015: 135–140; Трутень, 2012b: 282; Циппеліус, 2004: 46–58; Шапп, 2006: 48–51), норм ЦК, КК тощо або (б) на основі норм згаданих кодексів і так званих «семантичних правил» (Г.-Й. Кох, Г. Рюссманн, Р. Алексі) або утворених правозастосовником норм, які або зовсім не містяться в нормативному акті (прогалини), або в ньому про них роблять тільки натяк (загальні застереження) тощо; або (в) шляхом орієнтування на так звані реальні наслідки застосування правової норми тощо, тобто зважаючи на нормативну силу фактичного в сенсі Г. Єллінека. Зазначимо, що поділ норм на вихідні і похідні можна не тільки узагальнювати, а й конкретизувати, наприклад, за допомогою розрізнення, здійсненого Г.Х. фон Врігтом, на твердження про норми і самі норми (Врігт, 1986: 21) тощо і знову дійти до визначення норм для вирішення в сенсі Є. Ерліха, наприклад констатууючи, що поряд із такими нормами мають існувати висловлювання про розв'язання колізій між ними тощо, хоча в останньому випадку краще говорити про існування норм і метанорм для вирішення.

Викладене вище дозволяє тепер найпростіше визначити поняття: норми для вирішення – це не що інше, як похідні норми, тобто норми, які реально застосовуються, готові до застосування норми.

Зазначимо, що така позиція узгоджується здебільшого із сучасним (агрегатним) розумінням норм для вирішення, яке запропонував Ф. Мюллер: «Відштовхуючись від тексту норми, що працює, право радше через проміжні ступені правової норми регулює врешті-решт окремих випадок у формі норми для вирішення. Ця норма не є самостійною величиною поряд із правовою нормою. Вона є її остаточно індивідуалізованим агрегатним станом, який зважає щораз на певний випадок і на його обов'язкове розв'язання» (Müller & Christensen, 1997: 175). Водночас ми зберігаємо основну ідею норм для вирішення, яку сформулював Є. Ерліх, а саме: норми для вирішення – це інструмент врегулювання соціальних конфліктів, про що свідчить його згадана нами вище теза, що ці норми є нормами, згідно з якими суддя вирішує правовий спір. Водночас ми модифікуємо це поняття, зазначивши, що такі норми є нічим іншим, ніж так званими основними правовими нормами, тобто трьома типами нормам, які контрарно дозволяють захищати інтереси учасників (потенційного) судового процесу.

Питання про структуру вихідних норм має емпіричну природу, а питання про структуру похідних (= норм для вирішення) – нормативну. Тому у першому випадку варто звернути увагу на те, яку структуру правові норми мають у нормативних актах, а в другому – на питання про те, яку структуру правової норми повинні були б мати в процесі їхнього застосування. У принципі, це могла б бути одна й та сама структура, але тоді не могло б існувати жодної відмінності між вихідними і похідними нормами і водночас не існувало б жодних кодифікацій, оскільки всі нормативні акти мали б казуїстичний характер, як це було наприклад, у римському праві з його поняттям «формули» (Бартошек, 1989: 135–136). На практиці виявляється, що в нормативному акті норми мають цілий спектр структур, що пояснюється як їхнім різним функціональним значенням, так і здебільшого або випадковістю, або стилістичними нюансами. Так, наприклад, норми-дефініції мають структуру категоричних суджень; так звані основні норми можуть мати структуру умовних суджень, проте необов'язково її мають тощо. Далі нас це питання цікавити не буде, проте зазначимо, що будь-яка вихідна структура правової норми може бути приведена до стандартної структури, а ця остання якраз і є структурою норм для вирішення.

Постулюємо, що оптимальною структурою норм для вирішення може бути універсум (= логічна сума) з імплікації і еквівалентності. Розглянемо два питання: а) що являє собою кожна з таких структур, і б) чи не можна зменшити кількість практико-релевантних структур з 2 до 1.

А) Так відомо, що правова норма має, за «Логікою норм» (1973) О.А. Івіна, такі 4 «елементи», як *зміст, умови застосування, суб'єкт і характер*. «Змістом норми є дія, яка може, повинна або не повинна бути виконана; умови застосування – це зазначена в нормі ситуація, з настанням якої можна або припустимо реалізувати передбачену цією нормою дію; суб'єкт –

це особа або група осіб, яким адресована норма. Характер норми визначається тим, зобов'язує вона, дозволяє чи забороняє виконати деяку дію» (Ивин, 1973: 22–23). Така структура залишається без істотних змін також в «Логіці оцінок і норм» (2016) цього ж автора (Ивин, 2016: 205).

Все це дозволяє структурувати визначені вище елементи правової норми у формі імплікації так: $a \rightarrow b'$, де a – це умови застосування (= гіпотеза, = фактичний склад) норми, b – правовий наслідок, тобто «зміст» норми в термінології О.А. Івіна, $'$ – деонтична модальність (= характер норми за О.А. Івіним). Суб'єкт норми – це в нашій формалізації імпліцитна складова частина як a , так і b . Далі ми модальність не будемо брати до уваги, оскільки з логічної позиції всі види модальності можна звести до однієї модальності, тобто виразити одну модальність через іншу (Вригт, 1986: 286), яка завжди є наявною, і нас могла б цікавити лише ця узагальнена модальність (якою б вона не була) в комбінації з формальним запереченням. Тобто йдеться про дійсність або недійсність (суб'єктивного) права або, відповідно, обов'язку. Так само абстрагуємося і від спеціального врахування участі суб'єкта права.

Отже, тепер ми можемо залучити поділ норм на основні і допоміжні, який полягає в тому, що на основі принципу, схоже, самого Я. Шаппа «*actio – an sit fundata, an sit negata, an sit exceptione elisa*» (Шапп, 2006: 51), тобто на основі врахування таких стадій функціонування правової норми, як виникнення, припинення і відносне заперечення, можна говорити, відповідно, про існування правообґрунтовальних та абсолютних і відносних правозаперечних норм (разом основних норм), які оточуються допоміжними нормами. Це дозволяє ідентифікувати, зважаючи на тотожність функції, «вирішення правового спору», основні норми і норми для вирішення та формалізувати останні норми так:

$$\alpha) a \wedge \neg a' \wedge \neg a'' \rightarrow b, \beta) a \wedge a' \wedge \neg a'' \rightarrow \neg b, \gamma) a \wedge \neg a' \rightarrow \neg a'' \rightarrow b$$

Ці формули слід інтерпретувати так: α) якщо мають місце правообґрунтовальні умови і немає умов для абсолютних і відносних заперечень, то дійсним є право b , β) якщо могли б мати місце правообґрунтовальні умови, але мають місце умови для абсолютних заперечень і, отже, не мають місце умови для відносних заперечень, то право b (абсолютно) недійсне, γ) якщо мають місце правообґрунтовальні умови, не мають місця умови для абсолютних заперечень, проте є умови для відносних заперечень, то право b (відносно) недійсне. Причому символи означають таке: a – це правообґрунтовальна норма; a' – абсолютне заперечення права; a'' – відносне заперечення права; \rightarrow – (релевантна) імплікація, \neg – не, тобто формальне заперечення; \wedge – і, $'$, $''$ – матеріальне заперечення.

У кожній із цих формул основний елемент немов просувається на один крок вперед, тобто основний елемент у першій формулі стоїть на першому місці, в другій – на другому, а в третій – на третьому. Особливу складність при цьому викликає формула β), оскільки не зрозуміло, як разом могли б співіснувати (абсолютні) правообґрунтовальні і абсолютні правозаперечні умови. Проте слід звернути увагу на те, що юрист ніколи на практиці шукає не заперечень як таких, а завжди заперечень чогось. Це «чогось» якраз і є правообґрунтовальними умовами, які можуть бути абсолютно заперечені як у момент виникнення, так і опісля, що призводить до існування двох типів абсолютних заперечень. Сказане щойно відповідає і юридичній традиції, коли в рамках так званої реляційної техніки юридичне питання в процесуальному сенсі розглядалося (принаймні в останні 500 років (Ranieri, 2005: 1157)) і розглядається за формулою: *I. actio, an sit fundata, an sit probata, an sit exceptione elisa; II. exceptio, an sit fundata, an sit probata, an sit replica elisa; III. replica i tak dali* (Daubenspeck, 1905: 92), якій в матеріальному праві *mutatis mutandis* відповідає наведена вище формула Я. Шаппа.

Отже, норми для вирішення можуть мати структуру або α), або β), або γ), тобто відношення між ними є контрарним, проте відношення між умовами норми контрарними не є.

Б. Формула еквівалентності $a \leftrightarrow b$ є нерелевантним у сучасних умовах, врешті-решт, варіантом формули (1), а тому не привертає самостійної уваги. Нерелевантний характер

пояснюється тим, що така структура в нормативній системі може мати місце тільки тоді, коли нормативна система, по-перше, складається з основних трьох типів *вихідних* норм (що призвело б до відмови від кодифікаційної (в ш. с.) техніки), по-друге, вона мала б включати в норми для вирішення метанорми для вирішення, що призводило б до ситуації, яка, в термінах трилеми Мюнхаузена за Г. Альбертом, означала, що норми для вирішення включали б в себе також метанорми для вирішення, потім метаметанорми для вирішення і так далі до нескінченності, що практично неможливо і непотрібно. Тому в останньому випадку краще припускати існування поряд із нормами для вирішення супутніх (методологічних, в т.ч. колізійних) норм, які розв'язують питання не про зміст норм для вирішення, а, зокрема, про відношення між ними. Проте не можна виключати, що розвиток комп'ютерних технологій викличе потребу існування правових норм (для вирішення) у формі еквівалентності, хоча це і не нівелює, як нам здається, сказане вище про відношення норм для вирішення і метанорм для вирішення.

Підбити підсумок сказаного вище можна так: норми для вирішення – це похідні норми, які функціонально ідентичні (тотожні) так званим основним нормам, а тому вони можуть мати наведену вище структуру або α), або β), або γ). Для практичного використання досить простої імплікації, тобто формулювати норму для вирішення, яка містила б як достатні, так і необхідні умови, тобто була еквівалентністю, не потрібно. Покажемо все це докладніше в процесі формалізації і інтерпретації процесу реалізації права.

2. Спочатку зазначимо, що з двох форм правозастосування (за Р. Алексі) (Alexy, 2003c), норми для вирішення застосовуються лише у формі субсумції, зважування при цьому має субсидіарне значення.

У принципі, норми для вирішення з еквівалентною структурою також можуть застосовуватися у формі субсумції, проте, як показано вище, вони не є релевантними і практично значущими. Приклад відповідної формалізації можна знайти у статті Г. Рюссманна «Можливість і межі зв'язаності законом» (Alexy, 2003b: 138).

Отже, нас буде цікавити тільки субсумція, в якій нормативний засновок, тобто норма для вирішення, має структуру (простої) імплікації, тобто той випадок, коли умови застосування в юридичному сенсі є достатніми умовами в логіко-математичному сенсі.

Докладну схему субсумції, тобто не, власне кажучи, *modus ponens* чи *modus barbara*, можна запозичити у статті цього ж автора «До розмежування питання права і питання факту», яка опублікована раніше попередньої статті, проте, на наш погляд, між цими статтями існує відношення комплементарності, а не контрадикторності.

Отже, йдеться про таке:

$$\forall x[(Gx \rightarrow Mx) \wedge (Mx \rightarrow Sx) \rightarrow (Gx \rightarrow Sx)] \text{ (Alexy, 2003b: 308),}$$

де \forall – квантор загальності, x – предметна змінна, G , M , S – предикати, \wedge – і, \rightarrow – імплікація. Тут говориться про формулу логіки предикатів, яка є однією із можливих формалізацій юридичного силлогізму: $(Gx \rightarrow Mx)$ символізує питання факту, $(Mx \rightarrow Sx)$ – питання права, тобто норму (для вирішення), а $(Gx \rightarrow Sx)$ – правове рішення) і яка може, зокрема, пояснити уявний парадокс, який полягає в тому, що правова норма має форму умовного судження, в якому немає ні більшого, ні меншого засновку, проте саме такі терміни традиційно використовуються тоді, коли йдеться про юридичний силлогізм. Пояснення зводиться до звернення уваги на те, що загальноствердне судження можна виразити з використанням імплікації так, як це зроблено вище. А тому інтуїція юриста не підводить, коли він говорить про юридичний силлогізм як умовно-категоричний силлогізм (*modus ponens*), використовуючи при цьому терміни «більший» і «менший засновок», із категоричного силлогізму (*modus barbara*).

Зрозуміло, що можна відразу перейти, як це зазвичай і роблять, до використання формули *modus ponens*:

$$((a \rightarrow b) \wedge a) \rightarrow b.$$

Легко довести, що це логічний закон (тавтологія) класичної логіки висловлювань. Нічого істотно, принаймні на практичному рівні, не зміниться, якщо в цю формулу ввести деонтичну модальність, від розгляду якої ми вище абстрагувалися.

Тепер нам тільки залишається вказати, що перше a , яке символізує умови застосування норми, потрібно розуміти як наведену вище комбінацію α , β , γ із a , a' , a'' . Відповідно, і друге a , яке символізує обставини справи, має розпадатися на a , a' , a'' , які мають відповідати трьом типам першого a . Отже, очевидно, що йдеться про те, що трьом типам умов застосування правової норми мають відповідати три типи фактів, тобто факти, які обґрунтовують виникнення (*fundata*), абсолютне заперечення (*negata*) і відносно заперечення (*exceptione elisa*) права.

Викладене вище має місце на тлі генези норм для вирішення, про яку Р. Алексі говорить у контексті так званого внутрішнього (або і зовнішнього) виправдання права. Йдеться про той випадок, коли якісь параграфи і статті нормативного акта стають вихідним засновком внутрішнього виправдання правового (судового) рішення (Алеху, 1995: 31); а також про те, «щоб присуд, конкретне правове судження про належне, виправдовувався безпосередньо за допомогою зважування благ, а не за допомогою універсальної норми» (Алеху, 1995: 31), а ще про те, що можна обґрунтовувати шляхом зважування благ нову універсальну норму, під яку випадок може бути субсумований (Алеху, 1995: 32).

Другий і третій способи утворення норми для вирішення відрізняються тільки вихідним субстанціальним моментом, але не по суті, тоді як другий спосіб, який нам здається таким, що на практиці не зустрічається, зрозуміло істотно відрізняється тим, що норма для вирішення теоретично не створюється. У третьому випадку нормативний засновок утворюється завжди на основі зважування принципів, яке субсидіарно відбувається, за Р. Алексі, з використанням формули ваги (докладно див. (Алеху, 2003а)).

Отже, ми можемо зробити такий проміжний висновок: не існує жодних логічних (аналітичних) перешкод у разі формалізації норм для вирішення ні для використання наведеної вище формули *modus ponens* (із потенційним її модальним розширенням), ні для диверсифікації її a -елементів, причому така диверсифікація може мати – для юриста, а не логіка чи філософа – скоріше інтуїтивний, ніж дискурсивний характер.

Результати та обговорення. Викладене вище в частині, що стосується так званих основних норм, використовувалося в численних прикладах розв'язання академічних завдань (Катко, 2006: 272–279; Трутень, 2012а), проте при цьому концепт норм для вирішення не використовувався. Тому нижче ми покажемо, як це може відбуватися.

Викладені вище теоретичні положення можна продемонструвати на прикладі. Нехай має місце така фабула: сторони А і В уклали в Україні угоду (договір купівлі-продажу) без іноземного елемента зі строком виконання основного зобов'язання 31 грудня 2017 року. Сторона В (покупець) не оплатила переданий товар. У 2022 році сторона А (продавець) звернулася до суду з вимогою про оплату. Відомо, що загальний строк позовної давності в Україні становить 3 роки (ст. 257 ЦК України). Яка тут правова ситуація?

Продемонструємо те, як можна відповісти на це питання з використанням ерліхівської ідеї норм для вирішення в сучасній її агрегатній формі за Ф. Мюллером із деякими нашими модифікаціями (норми для вирішення як основні норми).

Отже, в першому наближенні потрібно було б вирішувати так: спочатку потрібно встановити правообґрунтовальну норму. Для цього, здається, потрібно було б взяти до уваги ст. 655 ЦК України (разом із допоміжними нормами), а потім відразу ст. 257 ЦК України, яка встановлює загальний строк позовної давності. Проте такий підхід не виявляється оптимальним, оскільки він порушує принцип процесуальної економії і принцип матеріальної експертизи (Трутень, 2012b: 283–284): в першому випадку виявляється, що ми щось пропустили важливе, що буде спонукати нас переглянути наше попереднє вирішення правової проблеми, а в другому – що ми

порушили усталену послідовність аналізу правообґрунтовальних і правозаперечних норм, а саме: ми проаналізували відносні заперечення до аналізу абсолютних, точніше, абсолютні взагалі не аналізували. Отже, слід вчинити дещо інакше, а саме: спочатку ми маємо визначити правообґрунтовальні умови, причому ми паралельно маємо встановлювати і абсолютні умови, які перешкоджають виникненню відповідного права. Якщо виявиться, що таких заперечних умов немає, то ми маємо встановити, чи немає умов абсолютного заперечення, яке припиняє існування права, яке виникло. Тільки тоді, коли встановлено, що позитивні умови наявні, а абсолютні заперечні відсутні, потрібно розглянути питання про відносні заперечення, зокрема питання про позовну давність.

Оскільки підстави для застосування позовної давності наявні, ми утворюємо норму для вирішення за схемою:

якщо існують правообґрунтовальні умови ..., не існує абсолютних заперечень ..., але існують відносні заперечення ..., то право ... є (відносно) недійсним, конкретизуючи її відповідно до умов наведеного вище завдання.

Реалізація цієї норми відбувається у формі субсумції, тобто узагальнено так:

У нашому випадку існують правообґрунтовальні умови ..., не існує абсолютних заперечень ..., але існують відносні заперечення

Отже, право ... є (відносно) недійсним.

Зазначимо, що в такому разі норми для вирішення завжди є (імплицитною або експліцитною) комбінацією трьох типів умов, а не комбінацією умов одного типу.

Висновки. Оптимальною структурою норм для вирішення є імплікативна формула (1) $a \rightarrow b$, проте не виключається і формула (2) $a \leftrightarrow b$. Формула (1) має три контрарні варіанти, а саме:

$$\alpha) a \wedge \neg a' \wedge \neg a'' \rightarrow b, \beta) a \wedge a' \wedge \neg a'' \rightarrow \neg b, \gamma) a \wedge \neg a' \rightarrow \neg a'' \rightarrow b$$

які слід узагальнено інтерпретувати так: α) за наявності правообґрунтовальних умов і відсутності правозаперечних умов, право b є дійсним; або β), або γ): за (можливої) наявності правообґрунтовальних умов, проте в разі наявності або абсолютних, або відносних правозаперечних умов, право b є (або абсолютно, або відносно) недійсним (експлікація використаних символів дається в тексті статті).

Три типи норм для вирішення: правообґрунтовальні і (абсолютні та відносні) правозаперечні норми для вирішення застосовуються у формі субсумції, проте з такими трьома нюансами: 1) проста субсумція з одним нормативним засновком, якщо до уваги беруться тільки позитивно-правові норми для вирішення, 2) кваліфікована субсумція, яка містить більш, ніж один нормативний засновок, причому один із них постулюється правозастосовником, 3) кваліфікована субсумція, яка містить нормативний засновок, який визначається шляхом попереднього зважування правозастосовником норм, насамперед принципів у сенсі Р. Дворкіна і Р. Алексі, і, за потреби, за допомогою зважування емпіричного матеріалу.

Подальше дослідження норм для вирішення можливе в рамках емпіричного та нормативного виміру права.

References:

1. Aarnio, A., & Krawietz, W. (1983). *Metatheorie juristischer Argumentation*. Berlin: Duncker & Humblot.
2. Alexy, R. (1991a). Idee und Struktur eines vernünftigen Rechtssystems. In R. Alexy/R. Dreier/U. Neumann (Hg.), *Rechts- und Sozialphilosophie in Deutschland heute, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Beiheft 44, pp. 30–44.
3. Alexy, R. (1991b). *Theorie der juristischen Argumentation, die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung* (2nd. ed.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
4. Alexy, R. (1995). Die logische Analyse juristischer Entscheidungen. In R. Alexy, *Recht, Vernunft, Diskurs. Studien zur Rechtsphilosophie* Frankfurt/M., pp. 13–51.

5. Alexy, R. (2003a). Die Gewichtsformel. In *Gedächtnisschrift für Jürgen Sonnenschein*, hg. v. J. Jickeli/P. Kreutz/D. Reuter, Berlin, pp. 771–792.
6. Alexy, R. (2003b). *Elemente einer juristischen Begründungslehre*. Baden-Baden: Nomos-Verl.-Ges.
7. Alexy, R. (2003c). On Balancing and Subsumption. A Structural Comparison. *Ratio Juris* 16, pp. 433–449. doi: 10.1046/j.0952-1917.2003.00244.x
8. Alexy, R. (2020). *Begriff und Geltung des Rechts (Extended new ed.)*. Freiburg München: Verlag Karl Alber.
9. Bartoshek, M. (1989). *Rimskoe pravo: Ponjatija, terminy, opredelenija [Roman law: Concepts, Terms, Definitions]*. Moskva: Jurid. lit. [in Russian].
10. Daubenspeck, H. (1905). *Referat, Votum und Urtheil, eine Anleitung für praktische Juristen im Vorbereitungsdienst (9th ed.)*. Berlin: Vahlen.
11. Ehrlich, E. (1888). Über Lücken im Rechte. *Juristische Blätter*, pp. 447-630.
12. Ehrlich, E. (1903). *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft: Vortrag gehalten in d. Jur. Ges. in Wien am 4. März 1903*. Leipzig: Hirschfeld.
13. Ehrlich, E. (1913). *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München Leipzig: Duncker & Humblot.
14. Ehrlich, E. (1918). *Die juristische Logik*. Tübingen: Mohr.
15. Ehrlich, E., & Moll, W.L. (1936). *Fundamental principles of the sociology of law*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Pr.
16. Ehrlich, E. (2011). *Osnovopolozhenie sociologii prava [The basics of sociology of law]*. SPb.: Universitetskij izdatel'skij konsorcium. [in Russian].
17. Ivin, A.A. (1973). *Logika norm [The logic of norms]*. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta. [in Russian].
18. Ivin, A.A. (2016). *Logika ocenok i norm. Filosofskie, metodologicheskie i prikladnye aspekty: monografija [The logic of assessments and norms. Philosophical, methodological and applied aspects: monograph]*. Moskva: Prospekt. [in Russian].
19. Joerden, J.C. (2010). *Logik im Recht: Grundlagen und Anwendungsbeispiele (2nd ed.)*. Heidelberg, Dordrecht, London, New York: Springer.
20. Katko, P. (2006). *Bürgerliches Recht: schnell erfaßt (6th ed.)*. Berlin [u.a.]: Springer.
21. Koch, H.-J., & Rüßmann, H. (1982). *Juristische Begründungslehre: eine Einführung in Grundprobleme der Rechtswissenschaft*. München: Beck.
22. Koziubra, M.I. (red.) (2015). *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk [General Theory of Law: Textbook]*. Kyiv: Vaite. [in Ukrainian].
23. Marchuk, V.P. (1977). «Svobodnoe pravo» v burzhuaznoj jurisprudencii Kritika koncepcij E. Ehrlich' ["Free Law" in bourgeois jurisprudence. Criticism of E. Ehrlich's concepts]. Kiev: Vishha shkola. Izd-vo pri Kiev. gos. un-te. [in Russian].
24. Müller, F., & Christensen, R. (1997). *Juristische Methodik (7th ed.)*. Berlin: Duncker & Humblot.
25. Pavčnik, M. (1993). *Juristisches Verstehen und Entscheiden: vom Lebenssachverhalt zur Rechtsentscheidung; ein Beitrag zur Argumentation im Recht*. Wien: Springer.
26. Ranieri, F. (2005). Relationstechnik. In Ueding G. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd. 7: Pos-Rhet. Tübingen: Max Niemeyer., pp. 1157–1161.
27. Reh binder, M., & Rehf eldt, B. (1995). *Einführung in die Rechtswissenschaft Grundfragen, Grundlagen und Grundgedanken des Rechts (8th ed.)*. Berlin [u.a.]: de Gruyter.
28. Rückert, J., & Seinecke, R. (2017). *Methodik des Zivilrechts – von Savigny bis Teubner (3rd ed.)*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG.
29. Rütters, B., Fischer, C., & Birk, A. (2022). *Rechtstheorie und Juristische Methodenlehre (12th ed.)*. München: C.H.Beck.
30. Schapp, J. (2006). *Sistema germanskogo grazhdanskogo prava [The system of Germanic Civil Law]*. Moskva: Mezhdunar. otnoshenija. [in Russian].
31. Schröder, J. (2020). *Recht als Wissenschaft Geschichte der juristischen Methodenlehre in der Neuzeit (1500-1990). Band 1 1500-1933 (3rd. ed.)*. München: C.H.Beck.
32. Truten, V.V. (2012a). *Ekspertnyi styl opratsiuвання tsyvilnoi spravy: nimetskyi pryklad ta yoho poiasnennia [Expert style of civil case study: German example and its substantiation]*. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zb. nauk. prats.* 628. *Pravoznavstvo*, pp. 87–89 [in Ukrainian].

33. Truten, V.V. (2012b). Pravizhnyi sklad ta pryntsyp materialnoi ekspertyzy [Claim structure and principle of material expertise]. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava*, 2, pp. 277–287 [in Ukrainian].
34. Wright, G.H. (1986). Logiko-filosofskoe issledovaniia: Izbr. tr. [Logical-Philosophical research: selected works]. Moskva: Progress. [in Russian].
35. Zippelius, R. (2004). Yurydychna metodolohiia [Legal Methodology]. Kyiv: Referat [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-19>

КОМПОНЕНТИ КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Олександра Чупрун,

аспірантка

Полтавського національного педагогічного університету

імені В. Г. Короленка (Полтава, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-2754-7076

E-mail: chuprun.oleksandra@gmail.com

Анотація. Стаття висвітлює проблему підготовки майбутніх учителів початкової школи в закладах вищої педагогічної освіти й компетентності, якими вони повинні володіти в процесі культурно-дозвіллевої діяльності з молодшими школярами. У статті використано аналітичні методи, завдяки яким аналізуються різні підходи, зміст і структура професійних компетентностей майбутнього вчителя в розробках зарубіжних і вітчизняних науковців. Визначено п'ять компонентів культурно-дозвіллевої компетентності: мотиваційно-цільовий компонент, який розглядається як вирішальний на стадії вибору майбутньої професії, опанування системи знань, формування фахівця та особистості; когнітивний компонент визначає зміст спеціальних знань, спрямовує їх на опанування вмінь і навичок, сприяє створенню полісуб'єктної середовищної взаємодії; комунікативний компонент поєднує усвідомлене розуміння майбутнім учителем цінності професійної комунікації, теоретичну і практичну готовність до кваліфікованого її виконання; етично-світоглядний компонент представляє систему професійних норм і правил поведінки вчителя, розглядається як психолого-педагогічний інструмент впливу учителя на внутрішній світ дитини; особистісно-діяльнісний пов'язаний з рефлексивним ставленням до себе й означає осмислення своїх дій, учинків, звичок, професійної діяльності, поведінки, а також включає діяльнісний аспект, спрямований на активність суб'єкта в пізнанні, праці, спілкуванні, особистісному розвитку.

Ключові слова: компетентність, компетентнісний підхід, культурно-дозвіллева компетентність, мотиваційно-цільова компетентність, когнітивна компетентність, комунікативна компетентність, етично-світоглядна компетентність, особистісно-діялісна компетентність, професійна підготовка майбутніх учителів.

COMPONENTS OF CULTURAL AND LEISURE COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Aleksandra Chuprun

Postgraduate Student

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Poltava, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2754-7076

E-mail: chuprun.oleksandra@gmail.com

Abstract. The article raises the issue of training future primary school teachers in institutions of higher pedagogical education and competences that they should have in the process of cultural and leisure activities with junior schoolchildren. The article uses analytical methods due to which different approaches, content and structure of professional competences of future teachers are analyzed in the research of foreign and domestic scientists. The article focuses upon five components of cultural and leisure competence: the motivational and target component is considered to be crucial at the stage of choosing a future profession, mastering the knowledge system and forming a specialist and personality; the cognitive component determines the content of special knowledge, directs it to the acquisition of skills and abilities, promotes the creation of poly-subjective environmental interaction; the communicative component combines the future teacher's conscious understanding of the value of professional communication, theoretical and practical readiness for its qualified implementation; ethical and ideological component represents a system of professional norms and rules of

conduct for teachers and is considered to be a psychological and pedagogical tool of teacher influence upon the inner world of a child; personality and activity component is related to reflective attitude and means understanding of their actions, habits, professional activities, behavior, and also includes the activity aspect aimed at the activity of the subject in cognition, work, communication and personal development.

Key words: competence, competence approach, cultural and leisure competence, motivational and target competence, cognitive competence, communicative competence, ethical and ideological competence, personality and activity competence, professional training of future teachers.

Вступ. У сучасних умовах зростає роль професійної діяльності вчителя як вихователя, організатора позаурочної, позакласної роботи, аніматора, менеджера дозвілля молодших школярів. Тому основними характерними рисами педагога є: гуманістична спрямованість; готовність до педагогічної взаємодії; розуміння соціальної і культурної цінності дозвілля; усвідомлення можливостей дозвіллевої діяльності в розумовому, моральному, естетичному, комунікативному, творчому розвитку молодших школярів; постійний рух уперед; саморозвиток та самовдосконалення.

Над проблемою компетентностей майбутнього вчителя початкової школи працюють зарубіжні й вітчизняні вчені. Так, серед ключових компетентностей майбутнього педагога американські дослідники М. Грін, А. Комбс, М. Сомервіль виділяють: здатність до емпатії, ефективно неформальне спілкування, емоційно стійку та оптимістично налаштовану комунікабельність (Somerville, Green, 2011: 14–24; Combs, 1988: 38–39). У професійній підготовці вчителів Канади акцентується увага на практичних складниках компетентностей змісту навчання. Так, М. Фуллан (університет Торонто) розглядає партнерство шкіл та ЗВО як необхідну умову покращення професійної підготовки майбутнього педагога й удосконалення навчально-виховного процесу в школі (Fullan, 2001: 246–247). Досвід зарубіжної підготовки майбутніх учителів початкової школи є об'єктом вітчизняних дослідників: Ю. Короткової (Греція) (Короткова, 2006: 32–33), О. Будник (Велика Британія, Франція) (Будник, 2014: 11–15), К. Бінницької (Республіка Польща) (Бінницька, 2018: 63) та ін. Науковий інтерес представляють дослідження українських учених щодо підготовки майбутнього вчителя початкової школи до культурно-дозвіллевої діяльності (І. Бойчев, Ю. Бардашевська, О. Гончарук, В. Звскова, Д. Огієнко, Т. Яцула та ін.). Метою статті є визначення і обґрунтування складників культурно-дозвіллевої компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Основна частина. Завданнями наукової статті є: аналіз компетентнісного підходу до проблеми підготовки майбутніх учителів початкової школи; дослідження поглядів вітчизняних учених до професійних компетентностей майбутніх учителів; виокремлення культурно-дозвіллевої компетентності, її складників та змісту кожної як системоутворюючого фактору підготовки означених фахівців.

Вивчення психолого-педагогічної літератури свідчить про інтерес вітчизняних дослідників до проблем підготовленості майбутніх учителів початкової школи. Вченими проводяться дослідження на основі компетентнісного підходу, який є ключовим у сучасній підготовці педагогічних кадрів, він об'єктивно і комплексно віддзеркалює соціальні та педагогічні вимоги до сучасного вчителя. І. Казанжи у своїх дослідженнях наголошує на тому, що компетентнісний підхід є одним із концептуально важливих засобів управління якістю підготовки спеціалістів в Україні та світі. Вона переконана, що компетентнісний підхід – це спроба привести вищу освіту у відповідність до потреб ринку праці, запитів особистості й суспільства (Казанжи, 2012: 93). О. Перець у структурі професійної компетентності майбутнього вчителя початкових класів виділяє такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, змістовий, операційно-діяльнісний, особистісний та рефлексивний (Перець, 2010: 120).

Група дослідників наголошує, що сучасному вчителю для продуктивного виконання професійних обов'язків необхідна розвинена здатність до самовдосконалення, потреба у творчій

діяльності, самовизначенні, самоосвіті, конкурентоспроможності, а «компетентність виступає умовою розвитку і набуття зрілої форми думок, мотивів, цінностей, спрямованості особистості, яка прагне самоствердитися у власній діяльності, реалізувати творчий потенціал, проявити свої здібності, набути авторитету серед колег і сформувати почуття поваги до самого себе» (Денисенко, Мкртічян, Білецька, Ковтун, 2020: 68). При цьому дозвіллева компетентність педагога представляє специфічне професійно-особистісне утворення, яке забезпечує продуктивну педагогічну діяльність у сфері дозвілля і рекреації, сприяє реалізації освітніх завдань, а її інтегративно-функціональними складниками стають культурно-освітня, психолого-педагогічна, методична, організаційна, дослідна, комунікативна, мистецька, проектна компетенції (Денисенко, Мкртічян, Білецька, Ковтун, 2020: 68–69).

Безперечно, особливої значущості набуває проблема формування в закладах вищої педагогічної освіти культурно-дозвіллевої компетентності в майбутніх учителів початкової школи. Так, у структурі професійної компетентності вчителя початкової школи було виділено такі компоненти професійної компетентності до культурно-дозвіллевої діяльності: мотиваційно-цільовий, когнітивний, комунікативний, етично-світоглядний, особистісно-діяльнісний. Надамо характеристику кожного з них.

Мотиваційно-цільовий компонент. Він представляє один із провідних факторів регуляції активності особистості в її професійному виборі, подальшій поведінці й діяльності. Взагалі, мотив і мотивації вчені визначають як внутрішнє спонукання особистості до діяльності, пов'язане з реалізацією певних потреб, інтересів, цінностей, ідеалів, переконань, соціальних установок. С. Гончаренко визначає мотив як «спонукальну причину дій і вчинків людини», основою яких є різноманітні потреби, відповідно, мотивація – «система мотивів, або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки» (Гончаренко, 2011: 217). Мотиваційна сфера особистості утворює сукупність стійких мотивів, яка має певну ієрархію та впливає на спрямованість особистості. Слід зазначити, що мотиваційна сфера в результативності професійної підготовки майбутнього вчителя спонукає його до діяльності. Таким чином, ефективність педагогічної взаємодії між суб'єктами освітнього процесу залежить перш за все від мотивації студента. Наявність різних мотивів у майбутніх учителів початкової школи формує і різні ступені активності й цілепокладання. Щодо дефініції «цільовий», то це означає кінцевий результат педагогічної діяльності, основним завданням якої в нашому дослідженні є формування в учителів початкової школи готовності до культурно-дозвіллевої діяльності. Мотиваційно-цільовий компонент є вирішальним у стадії вибору майбутньої професії та важливим на етапі опанування системи знань, умінь та навичок, формування фахівця та особистості.

Когнітивний компонент. Можна стверджувати, що головним елементом когнітивного компоненту є система знань, їх зміст і способи застосування у професійній діяльності. Ці знання здобувають у результаті інтеграції навчальних дисциплін та реалізації міжпредметних зв'язків. Створення інтеграційної системи знань є необхідним фактором підготовки майбутнього вчителя початкової школи до культурно-дозвіллевої діяльності. Інтеграційна система передбачає тісне переплетіння таких дисциплін, як філософія, етика, естетика, культурологія, педагогіка, психологія, методика виховної роботи, педагогічна майстерність, дозвіллезнавство, основи ігрової діяльності тощо. Наступним фактором виступає створення полісуб'єктної середовищної взаємодії. При цьому важливі зв'язки: викладач – студент – колектив студентської групи – колектив ЗВО; студент – учитель – учні – батьки – шкільна громада. Саме про важливість створення полісуб'єктної середовищної взаємодії вчителя, молодших школярів та їхніх батьків йдеться в дослідженнях Р. Пріма та О. Цибульської (Пріма, Цибульська, 2020: 37–42). Слід зазначити, що когнітивна компетентність майбутнього вчителя містить знання, яке ґрунтується на розвинутому професійному мисленні та професійній свідомості. Професійним прагненням майбутнього вчителя є здатність творчо вирішувати професійно-педагогічні завдання, які він

формулює для себе в процесі виникаючих проблемних педагогічних ситуацій. Важливим елементом когнітивного компоненту в процесі підготовки майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілдової діяльності виступають освітні технології.

Комунікативний компонент. Визначається як інтегральне особистісне утворення, що поєднує усвідомлене розуміння вчителем цінності комунікативної діяльності, теоретичну і практичну готовність до її кваліфікованого виконання. Важливим представляється дослідження професійно-комунікативної компетентності вчителя початкових класів, проведене С. Скворцовою. Поняття професійно-комунікативної компетентності вчителя початкових класів вона трактує як інтегративне особистісне утворення, що виявляється в процесі педагогічної комунікації з молодшими школярами, батьками та колегами, як здатність актуалізувати і застосовувати здобутий досвід комунікативної діяльності, а також індивідуально-психологічні якості особистості для досягнення цілей та завдань навчання і виховання (Скворцова, 2009: 93–94). Професійно-педагогічна комунікативна компетентність майбутнього вчителя початкової школи має глибинні джерела і тісно пов'язана з особистісними рисами майбутнього вчителя, мотивами його діяльності, його соціокультурними і комунікативними настановами, ціннісними орієнтирами й переконаннями.

Етично-світоглядний компонент. Представляє поєднання етичної компетентності вчителя як носія і головного суб'єкта формування сучасних моральних цінностей та світоглядної компетентності, яка вміщує гуманістичну стратегію і тактику педагогічної дії. На думку Л. Хоружої, саме етика з огляду на позиції цілісного підходу до особистості розглядає виховання як духовний процес, що розгортається в діалозі рівноправних суб'єктів і спрямовується на розвиток вільної та відповідальної людини (Хоружа, 2003: 27). Їй далі вона стверджує, що «етична компетентність виступає показником і одночасно результатом професійно-особистісної готовності вчителя до роботи у школі, адже виконання будь-якого педагогічного завдання має моральний зміст» (Хоружа, 2003: 260). З огляду на це пріоритетне значення серед ключових компетентностей підготовки майбутнього вчителя початкової школи має формування етичної компетентності в педагогічному закладі вищої освіти. Етична компетентність представляє систему професійних норм і правил поведінки вчителя, а також психолого-педагогічний інструмент впливу педагога на внутрішній світ дитини. Вона сприяє розширенню професійних можливостей вчителя і допомагає ефективно будувати педагогічну діяльність і взаємодію з усіма учасниками навчально-виховного процесу. Етична компетентність виступає регулятором дій майбутнього педагога, які реалізуються в знанні норм професійної моралі, педагогічному такті, звичках, психологічних станах, принципах життя, вчинках. Завдяки етичній компетентності відбувається засвоєння в практичній педагогічній діяльності провідних моральних цінностей: любов до дітей, доброта, чесність, довіра, співчуття, увага, успіх у навчанні та ін. Саме головною якістю педагога Г. Васянович вважає любов до дітей. Без неї постать учителя губить свою гуманістичну спрямованість: «В усі часи любов до дітей визнавалася необхідною моральною якістю вихователя, виразником його духовної досконалості» (Васянович, 2005: 49)

В етично-світоглядну компетентність майбутнього вчителя входить категорія «світогляд», яка представляє складне і поліфункціональне поняття, що охоплює світоглядні філософські й культурологічні аспекти ставлення людини до світу. Основними світоглядними категоріями є: світовідношення, світосприйняття, світорозуміння, світовідчуження, світоосмислення, світоперетворення. На думку С. Гончаренка, світогляд – «форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому» (Гончаренко, 2011: 299). Світогляд розуміється як спосіб духовно-практичного освоєння людиною досвіду і культурно-ціннісного спадку суспільства. Проявами світоглядної культури особистості виступають: ціннісні орієнтації особистості на духовно патріотичні ідеали народу, соціальні норми

суспільства; науковий і практичний характер світорозуміння особистості; інтеграція світоглядних якостей, здібностей і спрямування їх на творчу активність у педагогічній діяльності.

Особистісно-діяльнісний компонент є ключовим у продуктивній професійній діяльності майбутнього вчителя початкової школи. Критеріальними показниками сформованості особистісної складової професійної компетентності майбутнього вчителя є: здатність до емпатії, педагогічний такт, гнучкість мислення і поведінки, здатність до міжособового спілкування і рефлексія. Емпатійність можна розглядати як здатність проникнення в емоційний стан та переживання іншої людини, вміння поставити себе на місце учня, зрозуміти його проблеми, поведінку та позиції, відгукнутись та підтримати дитину. Важливе значення при цьому має педагогічний такт – така лінія поведінки, такий підхід, за якого вчитель оберігає честь і гідність своїх вихованців, колектив класу. Педагогічний такт характеризується вчинками, словами, жестами, мімікою, поглядом, тоном, рухами тощо. Завдяки педагогічному такту вибирається така лінія поведінки, за якої не принижується і не возвеличується особистість і група дітей. У формуванні педагогічного такту важливим є знання вікових й індивідуальних особливостей молодших школярів, їхнього психічного стану, настрою, переживань. До показників сформованості особистісної складової професійної компетентності майбутнього вчителя слід віднести гнучкість мислення і поведінки.

Аналізуючи педагогічну діяльність учителя початкових класів, слід зазначити, що вона характеризується динамізмом та варіативністю. Це потребує від учителя миттєвої оцінки ситуації, здатності швидкого реагування на зміни, що відбуваються у шкільному соціумі, знаходження рішення в проблемних ситуаціях. Важливим при цьому є усвідомлення своєї ролі та взяття на себе відповідальності за те, що відбувається.

В особистісно-діяльнісний компонент також входить здатність до міжособового спілкування. Володіння міжособовим спілкуванням передбачає здатність ведення діалогу, запобігання конфліктів, ведення конструктивних переговорів, сформованість толерантного відношення до інших думок, уподобань, проявів. Усе це сприяє атмосфері довіри, впевненості, стабільності, результативності виховання в дитячому, батьківському, педагогічному колективах. Рефлексія – це знання й досвід розуміння людиною самої себе, усвідомлення того, як бачать її інші. Рефлексивне ставлення до себе означає осмислення майбутнім учителем своїх дій, вчинків, звичок, своєї професійної діяльності, поведінки, аналіз недоліків та прорахунків. Рефлексія є однією з важливих умов розвитку й саморозвитку особистості вчителя.

Діяльнісний компонент професійної компетентності представляє складник у структурі особистісно-діялісного компоненту професійної компетентності майбутнього вчителя початкової школи. Усвідомлюючи діалектичну єдність особистісного і діялісного підходів, можна стверджувати, що обидва ці аспекти утворюють нерозривну єдину інтеграцію, спрямовану на саморух, самозростання і самореалізацію можливостей особистості. А Л. Зубкова наголошує, що тільки завдяки власній активній діяльності людини відбувається набуття професійних компетентностей та створюються умови для їх прояву (Зубкова, 2015: 175). Діялісний аспект спрямований на активність суб'єкта в пізнанні, праці, спілкуванні, своєму особистісному розвитку. Освітній процес у школі можна вважати умовою прояву активності майбутнього вчителя. Набути необхідний рівень культурно-дозвіллевої діяльності студент зможе завдяки власній активній продуктивній діяльності, спрямованій на отримання під час навчання необхідних знань, умінь, навичок у галузі культурно-дозвіллевої діяльності та їх використання в професійній діяльності вчителя початкової школи під час позаурочної, позакласної роботи. Важливим при цьому є наявність організаторських якостей. Саме вони виступають вирішальними у: прагненні активізувати дозвілля молодших школярів, зробити його цікавим, захоплюючим і необхідним; усвідомленні важливості спільного дозвілля; об'єднанні дітей у міцний колектив; здатності досягнення колективної виховної мети.

Висновки. Узагальнюючи, можна зазначити, що виділені й обґрунтовані компоненти культурно-дозвіллевої компетентності представляють систему важливих елементів змісту професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи; дозволяють діагностувати стан

підготовленості студентів до культурно-дозвілєвої діяльності з молодшими школярами; допомагають визначенню змісту, етапів професійної підготовки, шляхів її оптимізації.

References:

1. Binnytska K.M. (2018) Osoblyvosti profesiinoi pidhotovky maibutnykh uchyteliv pochatkovoï osvity u respublitsi Polshcha (Features of professional preparation of future teachers of primary education in a republic Poland) *Naukovi zapysky. Serii: Pedagogichni nauky*, 161, 2018. С.60–66. [in Ukrainian]
2. Budnyk O. (2014) Prohresyvnï ideï profesiinoi pidhotovky vchytelia pochatkovoï shkoly do sotsialno-pedahohichnoi diïalnosti v zarubizhnykh krainakh (Progressive ideas of professional training of primary school teachers for socio-pedagogical activities in foreign countries) *Obrii*, 1(38), 11–15. [in Ukrainian]
3. Combs, Arthur W. (1988, February) New Assumptions for Educational Reform Arthur Combs [Educational Leadership]. – XLV, 5. 38–40(in USA).
4. Fullan M. (2001) The new meaning of educational change (third edition) M. Fullan. – Toronto, Ontario *Irwin Publishing*, 246–247. [in Canada]
5. Honcharenko S. U. (2011) Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk. – 2-he vyd., dopovn. y vypravl (Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary. - 2nd ed., Supplement. and corrected) *Volyn. oberehy*, 519 [in Ukrainian]
6. Kazanzhy I. V. (2012) Kompetentnisnyi pidkhid u fakhovii pidhotovtsi maibutnykh uchyteliv pochatkovykh klasiv (Competence approach in professional training of future primary school teachers) *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly* 36, 92–97 access mode http://nbuv.gov.ua/UJRN/PVSSH_2012_36_17 [in Ukrainian]
7. Khoruzha L. L. (2003) Etychna kompetentnist maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv: teoriia i praktyka : monohrafiia (Ethical competence of the future primary school teacher: theory and practice: monograph) *Presa Ukraine*, 319 [in Ukrainian]
8. Korotkova Yu. M. (2006) Orhanizatsiia praktychnoi pidhotovky vchyteliv pochatkovykh klasiv na pedahohichnykh viddilenniakh pochatkovoï osvity Hretsii (Organization of practical training of primary school teachers in pedagogical departments of primary education in Greece) *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu : zb. nauk. prats* [in Ukrainian]
9. Pedahohika dozvillia – zaporuka formuvannia profesiinykh kompetentnostei (2020) (Pedagogy of leisure - the key to the formation of professional competencies) A. O. Denysenko, O. A. Mkrtychian, S. A. Biletska, A. V. Kovtun *Novyi kolehium* [in Ukrainian]
10. Perets O. (2010) Osnovni kryterii, rivni ta pokaznyky sformovanosti profesiinoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv (Basic criteria, levels and indexes of formed of professional competence of future teacher of initial classes) *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*, 2, 119-125 [in Ukrainian]
11. Prima R., Tsybul'ska O. (2020) Komponentno-strukturnyi analiz fenomenu «hotovnist maibutnoho vchytelia do vykhovannia kultury zdorov'iazberezhennia molodshykh shkolariv (Component-structural analysis of the phenomenon "readiness of the future teacher to cultivate a culture of health of primary school children) *Molod i rynok*, 6–7 (185-186), 37–42 [in Ukrainian]
12. Skvortsova S. O. (2009) Profesiina kompetentnist vchytelia: zmist poniattia (Teacher's professional competence: the meaning of the concept) *Nauka i osvita*, 4, 93-94 [in Ukrainian]
13. Somerville, M., Green, M. A (2011) Pedagogy of "organized chaos": ecological learning in primary schools M. Somerville, M. Green *Children, Youth and Environments* [E] 21 Issue 1, University of Colorado. United States, 14–34 (in USA).
14. Vasianovych H. P. (2005) Pedahohichna etyka: (Pedagogical ethics:) *Navchalno-metodychnyi posibnyk «Norma»*, 344 [in Ukrainian]
15. Zubkova L. M. (2016) Osobystisno-diïalnisnyi, aksiolohichnyi ta kompetentnisnyi pidkhody – metodolohichna osnova problemy formuvannia zhyttievoï kompetentnosti maibutnykh vchyteliv (Personality-activity, axiological and competence approaches are the methodological basis of the problem of formation of life competence of future teachers) *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohika ta psykholohiia»*, 54, 170–178 [in Ukrainian]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-20>

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ ТЕКСТОВИХ ПОВІДОМЛЕНЬ

Інга Шерешкова,

*ад'юнкта кафедри морально-психологічного забезпечення
діяльності військ (сил) гуманітарного інституту*

Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-8358-9871

E-mail: ingashereshkova@gmail.com

Анотація. У положеннях наукової статті автор розглядає поняття психолінгвістичного маніпулятивного впливу, засоби та прийоми здійснення такого впливу; виявляє та аналізує особливості використання різноманітних мовних засобів та конструкцій задля досягнення комунікативних цілей; уточнює психолінгвістичну сутність феномену маніпуляції. Автор розглядає стратегії психолінгвістичного маніпулювання текстів, які несуть у собі ризики індоктринації, активного навіювання в різний спосіб певних ідеологічних поглядів, що спроможні через індивідуально-психологічні ефекти підірвати локальну або загальну соціальну стабільність. Проаналізовано специфіку психолінгвістичного маніпулювання на психіку особистості, визначено й охарактеризовано основні механізми такого впливу, встановлено основні психологічні особливості, на яких базується маніпулювання. Наведені в статті підходи дозволяють виявляти джерела психолінгвістичного маніпулювання на свідомість адресата і встановлювати психологічні чинники домінуючої семантики тексту з метою організації заходів щодо збереження та контролю інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Ключові слова: мовний вплив, текст, лексеми, лінгвістичні викривлення.

PSYCHOLINGUISTIC MANIPULATION OF TEXT MESSAGES

Inha Shereshkova,

*Postgraduate Student at the Department of Moral and Psychological Support of the Army (Forces)
Humanities Institute of the National Defence University of Ukraine*

named after Ivan Cherniakhovskiyi (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-8358-9871

E-mail: ingashereshkova@gmail.com

Abstract. In the provisions of the scientific article the author considers the concept of psycholinguistic manipulative influence, means and methods of exercising such influence; identifies and analyzes the features of the use of various language tools and constructions to achieve communicative goals; clarifies the psycholinguistic essence of the phenomenon of manipulation. The author considers strategies of psycholinguistic manipulation of texts that carry the risks of indoctrination, active suggestion in various ways of certain ideological views, which through individual psychological effects can undermine local or general social stability. The specifics of psycholinguistic manipulation on the psyche of the individual are analyzed, the main mechanisms of such influence are defined and characterized, the main psychological features on which the manipulation is based are established. The approaches presented in the article allow to identify sources of psycholinguistic manipulation of the addressee's consciousness and to establish psychological factors of the dominant semantics of the text in order to organize measures to preserve and control information and psychological security of the individual.

Key words: linguistic influence, text, tokens, linguistic distortions.

Вступ. У сучасному світі маніпулятивний вплив є невід'ємною частиною всіх сфер спілкування, особливого загострення та інтенсивності це явище набуває в період інформаційно-психологічного протистояння. Натепер засоби мовленнєвої маніпуляції та весь маніпулятивний потенціал інтертекстуальних елементів і стилістичних засобів активно використовуються суб'єктами

геополітичного протистояння, зокрема керівництвом Російської Федерації. Тому мета даного дослідження полягає у визначенні понятійного апарату щодо психолінгвістичного маніпулювання та його різновидів; у спробі засобами наукового пошуку інтегрувати наукові підходи до проблематики практичного попередження негативних наслідків маніпулятивного психолінгвістичного впливу на людину; в розробленні та обґрунтуванні психологічних пропозицій щодо вдосконалення підходів до виявлення інформаційних текстів, які здатні негативно впливати на психологічне благополуччя особистості, бути носіями негативних комунікативних і психологічних ефектів.

Для реалізації мети нашого дослідження необхідно вирішити такі завдання: розглянути вплив і специфіку психолінгвістичного маніпулювання на психіку особистості; визначити та охарактеризувати основні механізми такого впливу; встановити основні психологічні особливості, на яких ґрунтується маніпулювання, та обґрунтувати заходи збереження і контролю інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Методи дослідження. У методичному сенсі дослідження ґрунтується на використанні закономірностей психологічного впливу вербальних структур на когнітивну та емоційну сферу адресата і лінгвістичних (семантико-синтаксичних) підходах (лінгвістичний метод висхідного синтаксичного аналізу). Прикладну основу розробки підходів до здійснення психолінгвістичного аналізу тексту становлять загально-наукові методи та методи наукової психології: гіпотетико-дедуктивний метод, метод інтроспекції; методи лінгвістичних досліджень (пошук та розбір окремих лексем, що утворюють комплексний лексико-семантичний токен) (Конверський, 2008: 437; Рогушина, 2015: 332; Смирницький, 1957: 217; Селіванова, 2008: 602).

Результати та їх обговорення. Як тільки керівництву РФ стало зрозуміло, що Україна не збирається залишатися у фарватері російської зовнішньої політики та прагне бути самостійним суб'єктом міжнародних відносин, було прийняте рішення про розгортання масштабної агресивної політики – «гібридної війни», яку ряд провідних експертів Заходу називають «війною нового покоління», або «війною нової генерації». Крім класичних бойових дій, які призвели до анексії Криму та війни на територіях Донецької та Луганської областей, широко використовуються неklasичні засоби війни, які президент американського дослідницького Фонду «Потомак» та за сумісництвом провідний експерт з питань міжнародної безпеки та військової стратегії доктор Філіп Карбер класифікує як 4 невоєнних чинники гібридної війни: політичні, економічні чинники, кіберпростір і медіа-простір. Сюди входять пропаганда, інфовійни та ін. (Герасіна, 2015: 128).

Невоєнні чинники можуть нанести значно сильнішого удару, ніж класичні засоби, оскільки їхньою метою є формування певних стереотипів та установок у масовій свідомості через маніпулятивний вплив. Як зазначає Георгій Почепцов, інформаційна цивілізація не сприймає дій у фізичному просторі, перемогу вона вбачає в інформаційному і віртуальному просторах (Почепцов, 2014: 1).

Саме тому і РФ вдається до маніпулятивних технологій особливо активно, її інформаційний вплив скерований на пропаганду проросійських/ антиукраїнських ідей за рахунок підміни історичних подій та реальності, розповсюдження напівправди та використання широкого спектру інформаційних технологій.

Однак в українському випадку маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що сьогодні характеризується як «війна смислів/сенси» (початок якої можна умовно віднести до 2006–2007 рр.). Для ретрансляції цих смислів задіяно всю множину каналів донесення інформації. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого в реальності не існує. Прикладами таких симулякрів є: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розіп'яті хлопчики», використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресору (Горбулін, 2014: 7).

Пріоритетність маніпулятивних впливів на свідомість підкреслюється висновками самих російських дослідників. Так, один з авторитетних російських авторів з проблематики маніпулювання свідомістю і громадською думкою Сергій Кара-Мурза акцентує, що «засоби масової інформації сьогодні є не стільки інструментом інформації, скільки інструментом ідеології. Головне в їхніх повідомленнях – ідеї, що впроваджують у нашу свідомість контрабандою» (Кара-Мурза, 2000: 423).

Євгеній Доценко, пропонуючи своє визначення терміна маніпулювання – «психологічний вплив, спрямований на зміну напрямку активності іншої людини, здійснений настільки вміло, що залишається поза її увагою», також акцентує увагу на непомітному впливові на свідомість (Доценко, 1997: 59).

Російський політолог Георгій Грачев розглядає поняття «маніпулювання» як означення загального підходу до соціальної взаємодії та управління, спрямованого на активне використання різноманітних засобів прихованого примусу, що призводить до програмування думок, намірів та цілей мас і психічних станів. Кінцева мета таких акцій – це контроль над людьми, керуваність ними (Грачев, 2003: 184).

Крім цього, за допомогою засобів маніпулювання РФ здійснює цілеспрямовану політику в рамках «м'якої сили», націлену на формування необхідних бажань, очікувань та преференцій, завдяки яким вона досягає вигідних результатів, наприклад, наявності серед населення України прибічників «русского мира». Сутність цілей «м'якої сили» і маніпулятивного впливу збігається, що підтверджується визначенням Галини Копніної: «Сутність маніпулятивного впливу полягає в тому, щоб перекласти відповідальність за вчинені дії на адресата, причому так, щоб в останнього створилася ілюзія свободи в ухваленні рішення» (Копніна, 2012: 126). «М'яка сила» пов'язана з культивуванням почуттів симпатії, з привабливістю ідеалів та позитивного прикладу. При цьому особливу роль у процесі поширення відповідних меседжів та настанов відводиться мас-медіа (Най, 1990: 68).

Маніпулювання, як і будь-яке інформаційне подразнення, передбачає спеціальну подачу інформації, яка може здійснюватись кількома загальними способами: перекручуванням інформації (від відкритої неправди до зсуву поняття в семантичному, значеннєвому полі), що дає змогу коригувати ступінь психологічного впливу, створювати власний образ реальності; приховуванням інформації; маніпулюванням зі способом подачі матеріалу і часом подачі інформації; підпороговою подачею інформації (урахування особливостей неусвідомлюваного сприйняття інформації); перевантаженням адресата відомостями, відібраними за певним параметром (Різун, 2005: 49).

Базовим атрибутом діяльності мас-медіа, що визначає його змістову сутність, є текст. А до лексико-стилістичних засобів, за допомогою яких автор з легкістю може нав'язати свою думку аудиторії, належить мовна гра – навмисне й усвідомлене використання суперечливого твердження, але реципієнт повинен обов'язково позитивно відреагувати на сказане. Ось тоді ця «зумисна неправильність» ніби викликає бажання брати участь у запропонованій грі й нарешті дізнатися істинну ціль автора (Санніков, 2002: 454). Тому особливого значення набуває аналіз мовних засобів і способів, які можуть використовуватися з метою маніпулювання інформацією.

Питання про особливості маніпуляції свідомістю людей за допомогою вербальних і невербальних засобів цікавить багатьох дослідників галузей лінгвістики, філології, психології, онтології. Так, відомий дослідник способів передачі інформації, властивостей знаків та знакових систем у людському суспільстві Ролан Барт, детально проаналізувавши насиченість міфами всього суспільного простору, висновує про легкість маніпулювання свідомістю людей, якщо правильно створити «семіологічну систему, яка претендує на те, щоб перетворитися на систему фактів» (Барт, 1994: 93).

Львівська дослідниця мови засобів масової інформації Людмила Павлюк переконує в тому, що формувати думку можна за допомогою знаків, символів, міфів (Павлюк, 2006: 4, 55, 87).

Мовлення людини й окремі його складові елементи – слова – не просто структурні компоненти психіки. Слово пов'язане з усіма проявами психічного життя особистості. Так, на рівні відчуттів мовлення фактично визначає умови проходження стимулу. Підготовлена за допомогою слова до появи відповідного стимулу людина виявляє значно нижчий поріг чутливості, розрізнення, диференціації, спроможна сприймати субсенсорні сигнали й відчувати власні субсесивні реакції, які у звичайному стані не детермінуються (Калмикова, 2008: 26).

Концепція і методика психолінгвістичного семантико-синтаксичного скринінгу та оцінки текстів як джерел вірогідного індоктринального психологічного впливу (тиску) на реципієнта повинна передбачати можливість класифікації та оцінки лексем відповідно до таких критеріїв, як:

1) перформативні лексеми або лексеми з характеристиками іллокуції або перлокуції (закони зв'язку пам'яті з емоціями та мотивацією, ефект емоційного посилення уваги за Теодюлем Арманом Рібо);

2) лексеми, що відіграють у реченні або більш складній мовленнєвій одиниці (як компоненти певного рівня в тексті) роль семантичного системоутворювального фактору (всі закони пам'яті);

3) лексеми, що гальмують або спотворюють критичне розуміння пропозицій тексту задіянням семантичної варіативності, логічної незавершеності, плутанини, алогічності (закон незавершеної дії або ефект Зейгарнік, порушення принципу кооперації Г'єрберта Пола Грайса (Селіванова, 2008: 605).

4) лексеми, що спроможні стимулювати виникнення у реципієнта ефекту Барнума через пряме звернення до адресата, формування в нього ілюзії персональної значущості щодо тематики тексту;

5) лексеми, що синтаксично розміщені на початку та наприкінці тексту, або лексеми вищого рівня (закон (ефект) краю) (Хайрулін, 2021: 202).

Регуляцію діяльності однієї людини іншою за допомогою мови називають мовним впливом (Тарасов, 1990: 11). Мовний вплив або маніпуляція інформацією – це психолінгвістичний процес, тому для її вивчення потрібна інтеграція результатів психологічних і власне лінгвістичних досліджень.

За визначенням психолога Чарльза Осгуда, психолінгвістика – це наука, яка вивчає процеси кодування та декодування мовленнєвого повідомлення. Тут процеси мовлення співвідносяться не з системою мови, а з людиною, з її психікою. За такого підходу предметом психолінгвістики є процеси продукування (породження) й сприймання мовлення в зіставленні з фізіологічним і психічним станом учасників комунікації (Калмикова, 2008: 33).

Психолінгвістичне маніпулювання передбачає здійснення емоційного впливу фонетичною структурою текстів та окремих слів на підсвідомість людини; генерувати слова із заданими фоносемантичними характеристиками; задавати характеристики бажаного впливу і цілеспрямовано коригувати тексти за вибраними параметрами з метою досягнення необхідного ефекту впливу тощо. За допомогою засобів психолінгвістичного маніпулювання здійснюється підірив морального здоров'я українців, формується зомбована проросійська, антиукраїнська аудиторія на території України, спотворюється сприйняття реальних подій, формується викривлений імідж нашої країни.

В умовах російської агресії проти України особливого значення набуває вміння розпізнавати психолінгвістичні маніпулювання саме у військовій сфері, які мають на меті дезорганізацію та деморалізацію особового складу Збройних Сил, підірив довіри до вищого керівництва держави та сектору оборони, зрив виконання завдань за призначенням.

Психолінгвістичні стратегії використовуються з метою дискредитації, викриття, обвинувачення противника і ураження його «інформаційними бомбами», які забирають час, ресурси, відволікають та розосереджують увагу.

Найрозповсюдженішою психолінгвістичною стратегією є штучна поляризація тексту, яка створюється опозиціями: «ми/вони», «свій/чужий», «Захід/Схід», «Київ/Москва»; способами означення дійових осіб: «бойовики» і «терористи» висвітлюються в мас-медіа як «повстанці» і «партизани»; способами означення понять, коли «російсько-українська війна» подається як «внутрішній конфлікт» або «громадянська війна»; способами означення дій, коли говорять не «агресія Росії проти України», а «захист мирного населення Донбасу» або «захист російськомовного населення від хунти».

Для нав'язування відповідного сприйняття інформації широко використовується техніка «класифікації», тобто систематичне повторення одних і тих самих визначень та фраз (класифікаторів), що описують об'єкти або події для форматування інформації таким чином, щоб одержувач повідомлення несвідомо сприйняв нав'язане йому визначення ситуації. Наприклад, слова і поєднання, що описують власну «позитивну і конструктивну позицію»: «восстановление мира и стабильности», «наши русскоязычные братья», «великий славянський народ». Безумовно, що вибір тієї чи іншої опозиції слів дозволяє створити полюсно протилежні тексти, орієнтовані на дотримання вибраної комунікативної стратегії: кооперативної, кооперативно-маніпулятивної, конфліктно-маніпулятивної стратегії чи власне конфліктної.

Очевидним вважається, що реалізація кооперативної взаємодії викликає в реципієнта позитивні, саногенні психологічні ефекти, а конфліктна може носити негативний, патогенний, інформаційно-токсичний характер психологічного впливу мовленнєвих засобів. Найбільшою загрозою психологічній організації і стабільності людини є ризики індоктринації, активного нав'ювання в різний спосіб певних ідеологічних поглядів, що спроможні через індивідуально-психологічні ефекти підірвати локальну або загальну соціальну стабільність спільноти (Хайрулін, 2021: 204).

Наприклад, конфліктна комунікативна стратегія РФ по відношенню до України виражалась багаторазовими повідомленнями щодо перетворення української влади на агресора, а прості українці, які розмовляють українською мовою та захищають свою Батьківщину, називались бандерівцями, нацистами, фашистами та карателями; вживанням такої лексики, як «бандеровщина», «екстремисти» «радикалы», «провокация неонацистов в Киеве», «антиконституционный переворот», «правоэкстремистская организация «Правый сектор» тощо.

Крім цього, популярним маніпулятивним прийомом є «використання медіаторів» і «лідерів думок». Під конкретну ситуацію та аудиторію вибираються відповідні авторитети – неформальні лідери, політичні діячі, представники релігійних конфесій, діячі культури, науки, мистецтва, спортсмени, військові з метою «фіксації на авторитет»: «Лукашенко считает Крым частью России», «Лидер французского Национального фронта Марин Ле Пен заявила, что признает референдум, состоявшийся в Крыму, вполне законным», «Кустурица о Майдане: западные политики – лучшие режиссеры, чем я» тощо. Не менш потужний вплив також створювався завдяки використанню коментарів «простого» населення: робітників заводів, шахтарів, воїнів-афганців, ветеранів війни.

Однією з ефективних маніпулятивних методик російських медіа є технологія «анонімного авторитету», що передбачає цитування документів, оцінок експертів, свідків, звітів та інших матеріалів, уникаючи при цьому джерело повідомлення: «Турчинов признал полный провал так называемой антитеррористической операции. Об этом на условиях анонимности журналистам рассказал источник в украинском Генштабе».

Наступна психолінгвістична стратегія військової сфери виражається у згладжуванні конотацій, коли дії не називаються своїми прямими назвами, а уникаються з метою послаблення різкого сприйняття. Таким чином, створюється віртуальна дискурсивна реальність чи «скорочена» версія дійсності, в контексті якої те, що описується, сприймається аудиторією менш категорично. Наприклад, коли лексика з негативною конотацією замінюється на нейтральну:

не війна, а конфлікт; не наступ, а захист; не агресія, а наведення порядку, не бойові дії, а програма умиротворення тощо.

Механізм реалізації даної стратегії пов'язаний з використанням евфемізмів (слів з «поліпшеним» значенням, слів з «розпливчастим» значенням) і слів-визначників з «дифузійною» семантикою (деякий, відомий, певний, відповідний, належний): «силовий варіант розвитку подій», «у країні є ще в запасі ряд надзвичайних заходів»; «військова акція»; «гуманітарна військова допомога»; «вантаж 200»; «застосування військової сили», «піти на крайні заходи», «військова фаза операції» (про війну); «багато положень поділяються і в значній мірі виконуються»; «(не) адекватні заходи» (Наумкіна, 2017: 57).

За допомогою евфемізмів кремлівськими пропагандистами широко використовувалася технологія «підміни для позначення негативних дій, і навпаки. Цей метод переважно застосовувався для створення сприятливого іміджу їхніх дій, наприклад, акт анексії називався «воссоединением», «исторической справедливостью», а квазіреферендум – «демократическим актом» та «народным волеизъявлением».

Наступна психолінгвістична стратегія визначається негативною/ позитивною оцінкою подій, що виражається у збільшенні суб'єктивної лексики в тексті: подається оцінна лексика, виражається думка автора в передмові, вступному слові з використанням негативної лексики і модальників).

Зокрема, найбільш активно використовується лексика, що викликає прогнозовані емоції. Прийом полягає у вживанні виразів, які емоційно впливають на адресата мовлення. Однак дієвим виявляється сам факт використання слів, що несуть позитивний або негативний заряд, наприклад, неприкрита агресія, репресивний апарат, кривава розв'язка, фатальні наслідки, кров мирних жителів. Розраховано на те, що адресат мови піддається «магії слів» і не буде особливо детально аналізувати сутність того, про що йдеться (Булигіна, 1997: 476).

Усі ці лінгвістичні викривлення мають місце через порушення правил принципів Кооперації, виведених британсько-американським філософом Гербертом Полем Грайсом, які вміщуються в чотирьох максимах: 1) максима Якості, згідно з якою мовець має говорити тільки те, в чому абсолютно впевнений та може довести правильність своїх слів; 2) максима Кількості, що спонукає говорити тільки по суті; 3) максима Релевантності, відповідно до якої співрозмовники мають не відволікатися від теми розмови; 4) максима Манери або Способу, яка наголошує, що слід говорити послідовно, зрозуміло та однозначно (Грайс, 1991: 27).

У повсякденній комунікації ці максими часто порушуються і створюють різні типи імплікатур, які можуть бути виражені за допомогою стилістичних фігур у тексті. Так, за недотримання умов максими Кількості мовець удається до повторень, образного перебільшення або, навпаки, зменшення чи замовчування інформації. Це зазвичай відбувається під час використання таких стилістичних фігур, як тавтологія, літота, еліпсис та апосіопеза. Утворюються тавтологічні, гіперболічні, літотичні, еліптичні імплікатури. Максима Способу полягає в ясності висловлювання своїх думок, в униканні незрозумілих пояснень, двозначності чи нелогічності. Порушуючи її, мовець використовує алюзії, перифрази, оксиморони. Так утворюються алюзивні, перифразові й оксиморонні імплікатури. Порушуючи максиму Якості, мовець зазвичай використовує метафоричні звороти, антифразисні вирази, евфемізми, створюючи метафоричні висловлювання, так звану метафоричну імплікатуру (Андрущак, 2021: 22).

Поряд з означеними психолінгвістичними стратегіями (вербальними), певний вплив здійснюють іконічні засоби, які у своїй єдності утворюють полікодовий (креолізований) текст. Юрій Сорокін та Євгеній Тарасов позначають його як текст, фактура якого складається з двох негомогенних частин: вербальної (мовна/мовленнєва) та невербальної (що належить до інших знакових систем, ніж природна мова) (Сорокін, 1990: 218).

Маніпулятивний вплив, який використовується в сучасних медіатекстах, розділяють на три групи: лінгвістичний, квазілінгвістичний та нелінгвістичний (Подшивайлова, 2009: 21; Лемеш, 2011).

До вербальних засобів маніпулятивного впливу належать стилістичні прийоми та виразні засоби мови, які сприяють створенню комічного ефекту, нагнітання страху, відображенню чуток. Крім того, маніпулятивний вплив нерідко здійснюється за рахунок використання великої кількості чисел.

Щодо квазілінгвістичних засобів впливу, то до них можна віднести розмір та колористику шрифту, а також особливості розташування тексту. Квазілінгвістичні засоби маніпулятивного впливу сприймаються читачем через зоровий канал сприйняття і допомагають авторові повідомлення імпліцитно виразити свою оцінку теми повідомлення та його об'єкту.

До нелінгвістичних засобів маніпуляції належать невербальні елементи смислового простору медіатексту: фотографії, графіки, схеми, таблиці, колажі, малюнки тощо.

Ще однією технологією маніпулювання інформацією є контекстуальне блокування. Такий блокувальний контроль досліджувався Георгієм Почепцовим, який зазначає, що інформаційний простір російських ЗМІ включав: контроль вербальних позначень («повернення Криму»), які прибирають зі свідомості агресивний характер; контроль візуальної картинки, відповідно до чого на телеекрані відсутні зображення невдоволених анексією Криму місцевих мешканців півострова; контроль єдності інтерпретації подій (більшість матеріалів представляють собою суб'єктивні коментарі російських кореспондентів або редакцій, виражені окремими фразами коментаторів подій, вирваними з контексту, що фактично є одним з варіантів цензури).

З метою укорінення необхідних ключових точок російськими журналістами створюються деякі «якорі свідомості», які зазвичай повторюються багато разів, аби виникали певні стійкі асоціації під час вживання тих чи інших слів або виразів: Європа – гейропа, Америка – тупі, Захід – загниваючий, Росія – духовність, захисники тощо.

Висновки. Таким чином, аналіз прийомів психолінгвістичного маніпулювання дає підставу констатувати, що використовуються і широко відомі новітні методи інформаційної боротьби, а також усі можливі засоби й способи інформаційно-психологічного впливу через усі види мас-медіа: друковані ЗМІ, радіо і телебачення, інтернет-ресурси та соціальні мережі.

Крім того, проведене дослідження надало змогу актуалізувати питання психолінгвістичного маніпулювання як атрибуту інформаційно-психологічної безпеки особистості, окреслити концепцію психолінгвістичного аналізу тексту як скінченної множини реалізованих технологій інформаційно-психологічного впливу, що дозволяє здійснювати пошук, розпізнавання, прогнозування збитків та нейтралізацію негативного інтегративного впливу медіапродуктів на свідомість.

Психолінгвістичне маніпулювання в медіатекстах спроможне здійснити інтервенцію в семантичне ціннісне поле адресата певних смислів (симулякрів), а також збурень у нього потрібних адресанту психоемоційних станів.

Реалізація заходів удосконалення інформаційно-психологічної безпеки особистості з метою збереження та контролю ґрунтується на постулаті, який стверджує, що чим краще люди дізнаються про сутність технологій, що впливають на свідомість, тим більша ймовірність, що вони зрозуміють їх призначення, і тим менша ймовірність, що ці технології будуть дієвими.

У перспективі вважаємо за доцільне здійснювати подальші психологічні та психолінгвістичні дослідження маніпулятивності (перцептивності) тексту, зокрема щодо розробки формальної математичної моделі аналізу та оцінки психологічної маніпулятивності (перцептивності) тексту.

References:

1. Andrushchak O., Zapolovskyi M. (2021). Movni zasoby vyrazhennia implikatur u suchasni anhlomovni publitsystytsi (Linguistic means of expression of implicatures in modern English-

- language journalism). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filolohiia»*, 45, P. 19–29. doi: 10.24919/2522-4565.2021.45.2 [in Ukrainian].
2. Bart R. (1994). *Voina yazykov (War of tongues)*. Yzbrannye raboty: Semyotyka: Pojetyka. – M., 101 p. [in Russian].
 3. Bulyhyna T. V., Shmel'jev A. D. (1997). *Yazykovaia kontseptualyzatsiia myra: (na materyale russkoi hrammatyky) (Language conceptualization of the world: (based on Russian grammar) / T. V. Bulyhyna, A. D. Shmel'jev. – M.: Shkola «Iazyky russkoi kultury», 576 p. [in Russian].*
 4. Herasina L. M., Pohribna V. L., Polishchuk I. O. ta in. (2015). *Viina «hibrydna» (Hybrid War) / Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk / Za red. M. P. Trebina. Kharkiv : Pravo, 816 p. [in Ukrainian].*
 5. Horbulin V.P. (2014). «Hibrydna viina» yak kliuchovy instrument rosiiskoi heostrategii revanshu («Hybrid war2 as a key tool in Russia's geostrategy of revenge) / *Stratehichni priorytety. № 4 (33)*. P. 5-12 [in Ukrainian].
 6. Hrachev H. V., Melnyk Y. K. (2003). *Manypulyrovanye lychnostiu (Personality manipulation) – M.: Yzdatelstvo «Jeksmo», 184 p. [in Russian].*
 7. Dotsenko E. L. (1997). *Psykhologhiia manypuliatyisy: fenomeny, mekhanyzmy y zashchyta (Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection)*. Moskva: CheRo, Yzdatelstvo MHU. 344 p. [in Russian].
 8. Kalmykova L.O. (2008). *Psykhologhiia movlennia i psykholinhvistyka (Speech psychology and psycholinguistics): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv / Kalmykova L.O., Kalmykov H.V., Lapshyna I.M., Kharchenko N.V.; Za zah. red. L.O. Kalmykovoii. – K.: Pereiaslav-Khmelnitskyi pedahohichnyi instytut, v-vo “Feniks”. 245 p. [in Ukrainian].*
 9. Kara-Murza S. H. (2000). *Manypuliatyisia soznanyem (Mind manipulation)*. M.: Alhorytm. 423 p. [in Russian].
 10. Konverskyi A. Ye. (2008). *Lohika (tradytsiina ta suchasna) (Logic (traditional and modern))*. Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. K.: Tsentri uchbovoi literatury. 536 p. [in Ukrainian].
 11. Kopnina H.A. (2012). *Rechevoe manypulyrovanye (Speech manipulation): ucheb.posobye*. Moskva: Flynta. 170 p. [in Russian].
 12. Lemesh V. H. (2011) *Zasoby manipulyativnoho vplyvu u smyslovomu prostori anhlomovnoho media tekstu (Means of manipulative influence in the semantic space of English-language media text)* [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://www.confcontact.com/20110929/iy_lemesh.p [in Ukrainian].
 13. Naumkina S., Diachenko O. (2017) *Vykorystannia movno-manipulyativnykh tekhnolohii na riznykh etapakh politychnoho konfliktu (Use of manipulative language technologies at different stages of political conflict)*. *Visnyk Donets'koho natsionalnogo universytetu imeni Vasyliia Stusa. Seriiia: Politychni nauky*, P. 55-59 [in Ukrainian].
 14. Pavliuk L. (2006). *Znak, symbol, mif u masovii komunikatsii (Sign, symbol, myth in mass communication)*. Lviv: PAIS. 120 p. [in Ukrainian].
 15. Podshyvailova H. M. (2009). *Movni zasoby manipulyativnoho vplyvu v politychnomu dyskursi (na materialii drukovanykh rosiiskomovnykh ZMI Ukrainy) (Linguistic means of manipulative influence in political discourse (based on the material of the Russian-language print media of Ukraine))*: avtoref. dys. kand. filol. nauk / H. M. Podshyvailova ; Kyiv. nats. linhv . un-t. – K. 21 p. [in Ukrainian].
 16. Pocheptsov H. (2014) *Rosiia i Ukraina u spivstavlenni yikh komunikativno-propahandystykykh mozhlyvostei (Russia and Ukraine in comparing their communication and advocacy capabilities)*. [Elektronnyi resurs] / H. Pocheptsov. – Rezhym dostupu : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33291> [in Ukrainian].
 17. Rizun V. V. (2005). *Linhvistyka vplyvu (Linguistics of influence): monohrafiia / V. V. Rizun, N. F. Nepyivoda, V. M. Kornieiev. – K. : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr „Kyivskyi universytet”*. 148 p. [in Ukrainian].

18. Rohushyna Yu.V. (2015). *Ontolohichniy analiz u Web (Ontological analysis in the Web): monohrafiia* / Yu.V. Rohushyna, A.Ia. Hladun, V.V. Osadchyi, S.M. Pryima. — Melitopol: MDPU im. Bohdana Khmelnytskoho. 407 p. [in Ukrainian].
19. Sannykov V. Z. (2002). *Russkyi yazyk v zerkale yazykovoï yhry (Russian language in the mirror of the language game)*. M. : Yazyky slavianskoi kultury. 539 p. [in Russian].
20. Selivanova O.O. (2008). *Suchasna linhvistyka: napriamy ta problemy (Modern linguistics: directions and problems): pidruchnyk/* O.O. Selivanova. – Poltava: Dovkillia-K, 712 p. [in Ukrainian].
21. Smyrnytskyi A.Y. (1957). *Syntaksys anhlyiskoho yazyka (English syntax)*. M.: Yzdatelstvo lyteratury na ynostrannykh yazykakh, 284 p. [in Russian].
22. Sorokyn Yu. A., Tarasov E. F. (1990). *Kreolyzovannyye teksty y ykh kommunykativnaia funktsiia (Creolized texts and their communicative function)* / Yu. A. Sorokyn, E. F. Tarasov // Optymyzatsiia rechevoho vozdeistviia, – M. : Nauka. 240 p. [in Russian].
23. Tarasov E.F. (1990). Rechevoe vozdeistviye kak problema rechevoho obshcheniia (Speech impact as a problem of speech communication.). Moskva: Nauka. P. 3-14 [in Russian].
24. Khairulin O.M. (2021). Informatsiino-psykholohichna bezpeka osobystosti v konteksti movnoi hry (Information and psychological security of the individual in the context of language play). *Zbirnyk naukovykh prats NAOU №1*. P. 189–208 [in Ukrainian].
25. Entsyklopediia metodov propahandy (Encyclopedia of propaganda methods) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://psyfactor.org/propaganda.htm> [in Russian].
26. Grice H.P. (1991). Logic and Conversation. Studies in the Way of Words. *Cambridge (Mass.), L. : Harvard Univ. Press*, 1991. P. 26–27.
27. Nye J. S. (1991). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* / Joseph S. Nye [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1404291.files/E-1/Nye-SoftPower.pdf>

MATERIALS OF SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL RESEARCH IN THE EDUCATION SYSTEM

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-21>

ОВОЛОДІННЯ СТУДЕНТАМИ ЗНАННЯМИ ПРО ПРОФЕСІЙНУ КУЛЬТУРУ ЯК ОДНА З ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ

Наталія Михайлюк,

*старший викладач кафедри іноземних мов та міжкультурної комунікації
Харківського національного економічного університету*

імені Семена Кузнеця (Харків, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-3377-2229

mnv_fr@ukr.net

Анотація. Статтю присвячено аналізу педагогічних умов формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи, а саме педагогічній умові оволодіння студентами знаннями про професійну культуру шляхом спрямування змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки на залучення до цінностей, етичних норм і правил професійної діяльності фахівця банківської справи. У статті охарактеризовано поняття «умова» та «педагогічні умови», які є одним із головних напрямів формування професійної культури. Виокремлено педагогічні умови, які сприяють формуванню професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи. Окреслено, що педагогічна умова оволодіння студентами знаннями про професійну культуру реалізується через включення в зміст нормативних та вибіркових дисциплін (освітніх компонентів), тем і навчальних питань, які розкривають зміст феномена «професійна культура». Розкрито, що теми лекційних та практичних занять можуть бути розширені та доповнені матеріалом, який стосується норм та правил професійної етики, вмінь та навичок професійної комунікації, способів творчої самореалізації в професійній діяльності, фахового зростання та морального розвитку.

Ключові слова: професійна культура, педагогічні умови, освітні компоненти, дисципліни гуманітарної і професійної підготовки, бакалаври банківської справи.

STUDENTS' ACQUIREMENT OF KNOWLEDGE ABOUT PROFESSIONAL CULTURE AS ONE OF THE PEDAGOGICAL CONDITIONS OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL CULTURE OF FUTURE BACHELORS OF BANKING

Nataliia Mikhailyuk,

*Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages and Cross-cultural Communication
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (Kharkiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0003-3377-2229

mnv_fr@ukr.net

Abstract. The article is devoted to the analysis of pedagogical conditions of formation of professional culture of future bachelors of banking, namely pedagogical condition of mastering by students of knowledge about professional culture by directing the content of disciplines of humanitarian and professional training on involvement in values, ethical norms and rules of professional activity. The article describes the concepts of “condition” and “pedagogical conditions”, which are one of the main directions of professional culture. The pedagogical conditions that contribute to the formation of the professional culture of future bachelors of banking are highlighted. It is outlined that the pedagogical condition of students' mastering of knowledge about professional culture is realized through the inclusion in the content of normative and elective disciplines (educational components), topics and educational issues that reveal the content of the phenomenon of “professional culture”. It is revealed

that the topics of lectures and practical classes can be expanded and supplemented with material related to the norms and rules of professional ethics, skills and abilities of professional communication, ways of creative self-realization in professional activities, professional growth and moral development.

Key words: professional culture, pedagogical conditions, educational components, disciplines of humanitarian and professional training, bachelors of banking.

Вступ. Вивчаючи питання формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи, ми визначили, що створення необхідних педагогічних умов є одним із головних напрямів формування професійної культури.

Основна частина. Насамперед потрібно розкрити сутність поняття «умова». Академічний тлумачний словник пропонує кілька варіантів цього терміна: 1) взаємна усна чи письмова домовленість; угода, договір; 2) вимога, пропозиція, які висуваються однією зі сторін, що домовляються про що-небудь, а також у процесі укладання угоди, договору; 3) необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь, або сприяє чомусь; 4) обставини, особливості реальної дійсності, при яких відбувається або здійснюється що-небудь; 5) правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; 6) сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь (Slovnyk ukraïnskoi movy).

У філософському енциклопедичному словнику термін «умова» трактується як «те, від чого залежить щось інше (що зумовлюється); істотний компонент комплексу об'єктів (речей, їх станів, взаємодій), із наявності якого з необхідністю впливає існування цього явища» (Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk). Весь цей комплекс загалом називають достатніми умовами явища. Якщо з усіх можливих наборів достатніх умов відібрати загальні, отримаємо необхідні умови, тобто умови, які представлені кожен раз, коли має місце явище, яке зумовлюється. Повний набір необхідних умов, з якого не можна виключити жодного компонента, не порушивши зумовленості, і до якого не можна додати нічого, що не було б зайвим із позиції зумовлення цього явища, називають необхідними і достатніми умовами. Найчастіше умови розглядаються як щось зовнішнє для явища, на відміну від більш широкого поняття причини, що включає як зовнішні, так і внутрішні фактори (Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk).

В юриспруденції поняття «умова» визначається як явище, яке формує причину або створює можливість її дії, і цей зв'язок зумовлений наслідком (Umovy).

Н. Гора трактує поняття «умова» як сукупність певних фактів, обставин, впливів, процесів, що дають змогу керувати навчально-творчим процесом, у результаті якого формується особистість (Hopa). Авторка під «педагогічними умовами» розуміє сукупність заходів та методів навчання, що сприяють побудові навчально-творчого процесу з урахуванням потреб, інтересів та можливостей особистості, що впливає на формування професійної компетентності майбутніх фахівців та допомагає розкрити потенціал особистості в професійному та суспільному планах (Hopa).

О. Дурманенко вважає, що «умова – це те, від чого залежить дещо інше (зумовлює), істотний компонент комплексу об'єктів (речей, їх станів, взаємодій), з наявності якого з необхідністю впливає існування цього явища» (Durmanenko). Авторка визначає педагогічні умови як «особливості організації навчально-виховного процесу в закладі вищої освіти, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості студента, об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення». Авторка також стверджує, «що педагогічні умови – це обставини, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу в закладі вищої освіти з тим зовнішнім навчально-виховним середовищем, у якому відбувається пізнавальна, навчальна, науково-дослідницька і виховна діяльність студентів, спрямована на формування в них насамперед професійних знань, умінь і навичок, розвиток їх світоглядної культури, професійної компетентності тощо» (Durmanenko).

На думку Н. Тверезовської, Л. Філіпової, «умова – це зовнішнє стосовно предмета різноманіття об'єктивного світу. Умови становлять середовище, в якому виникає, існує й розвивається те чи інше явище або процес. Поза цим середовищем вони не можуть існувати» (Terezovska, Filippova). Автори стверджують, що «педагогічні умови позитивно впливають на професійний рівень та творчу самореалізацію майбутніх фахівців, на вдосконалення їхньої діяльності, сприяють їх різносторонньому розвитку. Педагогічні умови свідомо створюються в навчальному процесі і мають забезпечувати найбільш ефективно протікання цього процесу» (Terezovska, Filippova). Н. Тверезовська, Л. Філіпова зазначають, що «до педагогічних умов можна зарахувати ті, які свідомо створюються в навчальному процесі і мають забезпечувати найбільш ефективно протікання цього процесу. Дослідники довели, що в науковій літературі поняття «педагогічні умови» розглядається як:

- 1) характеристика педагогічного середовища;
- 2) обставини, необхідні для перебігу педагогічного процесу;
- 3) фактори, шляхи, напрями педагогічного процесу;
- 4) уявні результати педагогічного процесу;
- 5) форми, методи, педагогічні прийоми (Terezovska, Filippova).

Аналіз педагогічних джерел свідчить про те, що термін «педагогічні умови» досить поглиблено розглядався педагогами та науковцями з різних аспектів. Так, науковець Г. Голубова вважає, що «педагогічні умови – це особливості організації навчально-виховного процесу, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості» (Holubova).

Т. Гуцан стверджує, що «педагогічні умови – це структурна оболонка педагогічних технологій чи педагогічних моделей; завдяки педагогічним умовам реалізуються компоненти технології» (Hutsan). Ми погоджуємося з думкою Т. Гуцан, що реалізація педагогічних умов має на меті забезпечити організаційно-педагогічний й психолого-педагогічний супровід професійної підготовки майбутніх фахівців банківської справи, вдосконалити систему професійної підготовки студентів та визначити форми і методи інформаційної підтримки процесу формування готовності майбутніх фахівців банківської справи до професійної діяльності (Hutsan).

У дослідженні З. Бакум і Л. Саприкіної педагогічні умови характеризуються як «заходи, що враховуються під час організації освітнього процесу вищої школи і дають змогу забезпечити більш високий рівень сформованості професійної компетентності». Автори наголошують на тому, що «вплив багатьох чинників на вибір педагогічних умов визначає необхідність встановлення до них певних вимог: ці умови мають бути спрямовані на формування позитивної мотивації студентів і задоволення результатом творчої діяльності, мають сприяти розвитку особистості та її творчих здібностей, мають забезпечувати не тільки розвиток студента, а й професійне зростання викладача» (Bakum, Saprykina).

На думку Н. Грицак, «педагогічні умови – це цілеспрямований вибір взаємопов'язаних, динамічних, змінних форм, прийомів, методів, засобів, способів навчальної діяльності, що охоплюють усі аспекти навчально-пізнавальної діяльності та в сукупності покликані об'єктивно забезпечити ефективну фахову підготовку студента» (Hrytsak). Ми погоджуємося авторкою, яка вважає, що «чіткість визначення змісту поняття «педагогічні умови» залежить від розставлених ученими-педагогами відповідних акцентів: комплекс соціально-педагогічних і дидактичних факторів, що сприяють покращенню функціонування освітньої системи; методи, прийоми, форми навчання, що спрямовані на реалізацію конкретної педагогічної мети; обставини, що забезпечують ефективність освітніх процесів тощо». Авторка констатує, що «педагогічні умови викладач свідомо планує, частково удосконалює, корегує та змінює залежно від психофізіологічних якостей студентів, конкретної навчальної мети та ситуації» (Hrytsak).

Отже, педагогічні умови дають змогу впливати на ставлення до професійної діяльності, на рівень професійної підготовки майбутніх працівників банківської справи та стимулюють особистісний та професійний розвиток (Novykov).

Аналіз основних науково-методологічних підходів, положення яких доцільно враховувати в процесі фахової підготовки майбутніх бакалаврів банківської справи, дає змогу виокремити педагогічні умови, які сприятимуть формуванню професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи:

1) оволодіння студентами знаннями про професійну культуру шляхом спрямування змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки на залучення до цінностей, етичних норм і правил професійної діяльності фахівця банківської справи;

2) організація системної роботи з опанування студентами етичних норм і правил професійної взаємодії, які становлять основу професійної культури фахівця банківської справи;

3) використання комунікативного тренінгу, комплексу інтерактивних і діалогових методів навчання задля оволодіння студентами вміннями і навичками професійної діяльності з дотриманням цінностей, норм і правил етики фахівця банківської справи.

Педагогічна умова – *оволодіння студентами знаннями про професійну культуру шляхом спрямування змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки на залучення до цінностей, етичних норм і правил професійної діяльності фахівця банківської справи* спрямована на оволодіння студентами як професійними знаннями, вміннями та навичками у галузі банківської справи, так і знаннями, про професійну культуру, етичні норми і правила ділового спілкування фахівців банківської справи.

Перша педагогічна умова реалізується через включення в зміст нормативних та вибіркового дисциплін (освітніх компонентів) «Українська мова», «Філософія», «Іноземна мова (за професійним спрямуванням)», «Мова спеціальності та культура професійного мовлення», «Основи наукового мовлення в навчальній та професійній діяльності», «Основи ділової комунікації», «Практична стилістика і копірайтинг» (Kafedra ukrainoznavstva i movnoi pidhotovky inozemnykh hromadian), «Практикум із перекладу текстів у міжнародній бізнес-діяльності», «Іноземна мова професійної комунікації у міжнародному бізнесі» (Kafedra pedahohiky, inozemnoi movy ta perekladu), «Етика та культура ділового спілкування», тем і навчальних питань, які розкривають зміст феномена «професійна культура».

До циклу професійної підготовки включені такі освітні компоненти, як «Гроші і кредит», «Центральний банк і грошово-кредитна система», «Банківська справа», «Фінанси», «Фінансовий ринок», «Банківські операції», «Фінансовий облік і контроль у банках», «Інформаційні системи та технології в банківській сфері» та інші освітні компоненти математичного та економічного напрямку.

Для розвитку професійної культури мало володіти теоретичними знаннями та професійними навичками стосовно базових знань про структуру банківської системи та банківських процесів, економічних теорій та законів.

Теми лекційних та практичних занять можуть бути розширені та доповнені матеріалом, який стосується норм та правил професійної етики, вмінь та навичок професійної комунікації, способів творчої самореалізації в професійній діяльності, фахового зростання та морального розвитку.

Студенти, які навчаються за освітньою програмою «Банківська справа», вивчають навчальну дисципліну «Іноземна мова (за професійним спрямуванням)». Метою викладання навчальної дисципліни є поглиблення набутих мовленнєвих компетентностей з іноземної мови та формування професійно орієнтованої іншомовної комунікативної компетентності зі спеціальності. Основними завданнями вивчення цієї дисципліни є формування вміння орієнтуватися у професійних текстах іноземною мовою, ведення ділової кореспонденції, документації, написання звіту, резюме з урахуванням норм іноземного писемного мовлення для професійних цілей, придбання презентаційних навичок іноземною мовою.

Програма навчальної дисципліни складається з таких тем:

1) елементи бізнесу («Економіка як наука», «Світові економічні системи», «Типи виробництва»);

2) форми організації та структура бізнес-діяльності («Приватне підприємництво», «Форма ведення бізнесу», «Господарські товариства»);

3) персонал («Характеристика персоналу підприємств», «Підбір персоналу», «Оплата праці»);

4) фінансування, контроль та облік фінансів підприємства («Фінансовий та розрахунковий контроль», «Джерела фінансування підприємства», «Капітал. Форми розрахунків підприємства»).

З позиції формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи ці теми не наповнені відповідним змістом, оскільки головною метою викладання навчальної дисципліни «Іноземна мова (за професійним спрямуванням)» є вдосконалення у студентів загальних та професійно зорієнтованих комунікативних мовленнєвих компетентностей (лінгвістичної, перекладацької, соціолінгвістичної і програматичної) в галузі професійної діяльності. У межах нашого дослідження було доповнено деякі теми матеріалом, який сприяє розвитку професійної культури майбутніх фахівців банківських установ. Наприклад, тему «Характеристика персоналу підприємств» доповнити питаннями такого змісту: «Якісні характеристики трудових ресурсів», «Персонал підприємства», «Вмотивованість праці», «Організація і підготовка ділових зустрічей». Тему «Правила написання порядку денного для ділових зустрічей» можна такими питаннями: «Організаційна культура і якісне спілкування – фактори надійності ділових відносин», «Загальні етичні принципи та моделі ділового спілкування», «Морально-психологічна підготовка членів робочої групи до переговорів», «Мовні трафарети, які допомагають вести ділові розмови чи переговори» тощо. У зміст теми «Підбір персоналу» варто включити питання «Основні характеристики підбору кадрів», «Права робітників», «Відносини з колегами», «Проведення ділових зустрічей», «Робота в офісі». Тему «Правила ведення та написання протоколу ділових зустрічей» доцільно розширити і додати питання: «Поради новачкові в колективі», «Функції міжособистісного спілкування», «Перше враження» тощо (Inozemna mova (za profesiinym spriamuvanniam)).

Студентам, які навчаються за освітньою програмою «Банківська справа», також пропонується вивчення вибіркової навчальної дисципліни іноземною мовою «Комунікація у професійній діяльності». Робоча програма цієї навчальної дисципліни розглядає основи професійної комунікації, дозволяє зрозуміти природу мови як засобу спілкування, формує здатність виконувати роль культурного посередника між рідною культурою та іноземною, успішно долати міжкультурні непорозуміння та конфліктні ситуації, виявити себе як комунікативну особистість, сприяє формуванню соціокультурного компонента у професійній діяльності. Основні напрями вивчення дисципліни – комунікативна особистість, професійна комунікація у діловому контексті, міжкультурне професійне спілкування (Komunikatsiia u profesiinii diialnosti). З погляду розвитку когнітивного компонента професійної культури навчальна дисципліна «Комунікація у професійній діяльності» не достатньою мірою розвиває професійні вміння та навички, якими студент має оволодіти для подальшого професійного вдосконалення. Тому вважаємо доцільним доповнити зміст дисципліни темами, які сприятимуть розвитку професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи. Наприклад, у темі «Комунікація як основний чинник соціальної взаємодії» розглядаються такі питання: «Природа комунікації», «Функції комунікації в сучасному інформаційно-насиченому суспільстві», «Роль комунікації у суспільстві», «Специфіка ділового спілкування». Для формування професійної культури майбутніх фахівців актуальними можуть бути додаткові питання: «Ділова розмова по телефону», «Ділові прийоми», «Організація взаємодії ділових партнерів» тощо. Тема «Види комунікації» розкриває суть вербальної та невербальної комунікації. За програмою студенти опановують такі питання: «Засоби комунікації», «Вербальні та невербальні засоби спілкування», «Основні функції мови», «Форми мовного спілкування», «Основні вимоги до ділової розмови», «Ділова

кореспонденція», «Види письмових документів». Цю тему можна доповнити питаннями «Міміка та жести», «Підвищення ділового статусу за допомогою проксеміки» тощо.

Ціннісне ставлення до професійної культури бакалаврів банківської справи також розвивали в процесі вивчення навчальної дисципліни «Філософія». Відповідно до сучасних тенденцій розвитку суспільства викладання навчальної дисципліни «Філософія» має забезпечити світоглядний аспект гуманітарної освіти, сформулювати основи філософського мислення студентів як структурну частину професійної підготовки (*Filosofia. Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny*).

Професійна культура є складником загальної культури, що може її зробити одним з об'єктів вивчення в процесі опанування навчальної дисципліни «Філософія». Взаємозв'язок філософії та культури існує як засіб втілення світоглядних орієнтирів у реальне життя людини у формах суспільно-історичних типів культури. Якщо розглядати культуру як філософську категорію, то вона є універсальною, тому що в понятті культури як діяльної сфери відносин людини і світу відображається зміст основного питання філософії (*Kultura yak filosofska katehoriia. Znachennia kultury*).

До складу програми навчальної дисципліни «Філософія» входять теми, які охоплюють основні теоретичні проблеми філософії та історію виникнення і розвитку філософських ідей та концепцій. З позиції формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи нас цікавлять теми, які пов'язані з впливом культури на розвиток цивілізації або на світогляд, соціально-культурні цінності самої людини.

З цією метою більш детально розглянемо тему «Філософія культури і цивілізації». Один із розділів цієї теми називається «Основні визначення і концепції культури. Форми культури». Він розглядає питання: «Історичний вимір становлення філософії культури», «Філософські визначення культури і основні концепції культури», «Культура як специфічна соціальна реальність», «Форми культури», «Національне та загальнолюдське в культурі», «Буття людини в культурі», «Складові духовної культури людства (мистецтво, наука, релігія)». Для поглиблення знань із професійної культури в межах цієї тематики студентам можна запропонувати такі питання: «Виникнення, становлення та розвиток культури», «Професійна культура як культура макросистеми, мікросистеми та особистості», «Складники професійної культури», «Прийняття ефективних рішень як складник професійної психологічної культури» тощо (*Varaniuk*).

Отже, зміст навчальної дисципліни «Філософія» дозволяє розширити уявлення студентів про ціннісні та культурно-світоглядні аспекти поняття «професійна культура», що сприятиме формуванню усвідомленого ставлення до розвитку цього феномена.

Формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи може також відбуватися в процесі вивчення освітніх компонентів економічного напрямку.

Наприклад, навчальна дисципліна «Безпека банківського бізнесу». Працівники банку повинні мати високий рівень соціальної і моральної свідомості. Розглянемо тему «Інформаційна безпека банківської установи», яка вчить студентів етичних норм та правил професійної діяльності в процесі виконання службових обов'язків.

Вся інформація, яку отримує співробітник під час роботи в банку, є конфіденційною і є комерційною таємницею. Співробітник не може передати цю інформацію третім особам протягом роботи в банку та після звільнення. Співробітникам банку, які працюють із документацією, що містить відомості, які становлять комерційну таємницю, необхідно вжити всіх можливих заходів щодо забезпечення конфіденційності інформації, що міститься в таких документах (*Kodeks korporatyvnoho povedeniya u delovoi etyky OOO Bank «Kuznetskyi»*). Для того, щоб розширити ці знання та сфокусувати увагу студентів на формуванні професійної культури, пропонуємо до теми «Інформаційна безпека банківської установи» додати такі питання: 1) взаємодія із засобами масової інформації. Наприклад, співробітники банку, спілкуючись із представниками засобів масової інформації в процесі особистої бесіди надають лише офіційно затверджену коректну інформацію, яку журналіст може почерпнути з офіційних джерел банку. У процесі

розмови співробітник банку не має торкатися та критикувати діяльність банків-конкуrentів та вищі керівні та контролюючі органи держави; 2) взаємодія з органами, що перевіряють діяльність банку. Наприклад, документи та інформацію перевіряючим особам співробітник банку може надати лише на підставі відповідного наказу або розпорядження. Під час перевірки дії працівника банку мають відрізнятися бездоганною ввічливістю, доброзичливістю, щирим бажанням допомогти перевіряльнику отримати об'єктивну інформацію. Співробітники банку не мають права надавати перевіряючим особам інформацію поза своєю компетенцією, що стосується роботи інших співробітників та підрозділів. Слід уникати оголошення надмірної інформації, що не належить безпосередньо до заданого питання, чорнових записів, незатверджених документів та розрахунків, які можуть спотворити об'єктивну картину діяльності банку (Kodeks korporatyvnoho povedenya u delovoi etyky OOO Bank «Kuznetskyi»).

Для формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи корисною може бути тема «Забезпечення безпеки в роботі з персоналом банку». Для удосконалення цієї теми з позиції формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи пропонуємо додати такі питання:

1) етика взаємовідносин керівників та підлеглих (керівник банку створює для співробітників умови, необхідні для успішного виконання прийнятих ними зобов'язань та організує роботу підлеглих з урахуванням їхніх знань, спеціальності та кваліфікації, забезпечує всім співробітникам рівні можливості для самопрояву особистості в процесі трудової діяльності тощо);

2) етика відносин між співробітниками. Наприклад, особисте спілкування співробітників банку в робочий час здійснюється відповідно до загальноприйнятих норм ділового етикету. Особисте ставлення співробітників один до одного не має негативно впливати на результат роботи, яка потребує координації різних підрозділів банку тощо (Kodeks korporatyvnoho povedenya u delovoi etyky OOO Bank «Kuznetskyi»).

Отже, навчальна дисципліна «Безпека банківського бізнесу» може бути корисна студентам для формування професійної культури.

Одна з навчальних дисциплін економічного профілю «Фінансовий облік у банках» також може впливати на формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи. У процесі вивчення дисципліни «Фінансовий облік у банках» студенти мають оволодіти питаннями не тільки теоретичного характеру, але й практичного, зокрема, щодо здійснення процесу бухгалтерського обліку кредитних та депозитних операцій банку, операцій із готівковими коштами, цінними паперами, обліку капіталу та фінансових результатів їх діяльності. Метою викладання цієї навчальної дисципліни є формування знань та практичних навичок щодо застосування принципів, прийомів і методів фінансового обліку в банках, набуття вмінь із підготовки й використання облікової інформації для аналітичної діяльності та обґрунтування управлінських рішень у банківському бізнесі. Щоб майбутні бакалаври банківської справи могли якісно застосовувати на практиці знання та практичні навички, здобуті ними під час вивчення цієї навчальної дисципліни, вони мають володіти високим рівнем професіоналізму та професійної культури.

Програму навчальної дисципліни «Фінансовий облік у банках» відповідно до напрямку нашого наукового дослідження можемо розширити за рахунок таких тем:

- 1) професійні якості та професійні знання працівника банку;
- 2) відповідальність працівника банку за виконання професійних обов'язків.

Ці теми можна вивчати як окремі теми на лекційних або лабораторних заняттях, або в складі питань основних тем, які розглядаються на практичних заняттях.

Висновки. Підсумовуючи зміст досліджуваного питання, ми дійшли висновку, що формування професійної культури майбутніх бакалаврів банківської справи за допомогою педагогічної умови «оволодіння студентами знаннями про професійну культуру шляхом спрямування змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки на залучення до цінностей, етичних

норм і правил професійної діяльності фахівця банківської справи» дає змогу ефективно здійснювати процес виховання та отримати стійкий позитивний результат.

References:

1. Bakum Z.P., Saprykina L.V. Pedahohichni umovy formuvannya profesiinoi kompetentnosti maibutnikh dyzaineriv odiahu [Pedagogical conditions for the formation of professional competence of future fashion designers]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskie-usloviya-formirovaniya-professionalnoy-kompetentnosti-buduschih-dizaynerov-odezhdy/viewer>.
2. Baraniuk I.H. Profesiina kultura:sutnist, fakhovi osoblyvosti, rozvytok [Professional culture: essence, professional features, development]. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/Profesiyna_kultura.pdf.
3. Durmanenko O. Teoretychnyi analiz poniattia «Pedahohichni umovy» v konteksti monitorynhu vykhovnoi roboty u vyshchomu navchalnomu zakladi [Theoretical analysis of the concept of “Pedagogical conditions” in the context of monitoring educational work in higher education]. URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwjlvwXXp8blAhW5xcQBHeJRBTUQFjABegQIBRAC&url=http%3A%2F%2Fwww.irbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Firis_nbu%2Fcgiiris_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FMir_2012_7_34.pdf&usg=AOvVaw2n-tySvIU_YUHjgd5I28Zn.
4. Filosofii. Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny [Philosophy. Working program of the discipline]. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/22974>.
5. Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary] URL: <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophical/fc/slovar-211.htm#zag-2281>.
6. Holubova V.H. Pedahohichni umovy rozvytku obdarovanosti studentiv [Pedagogical conditions for the development of students’ talents]. URL: http://www.rusnauka.com/9_NND_2012/Pedagogica/2_105345.doc.htm.
7. Hora N.V. Pedahohichni umovy formuvannya profesiinoi kompetentnosti maibutnikh tovaroznavtsiv [Pedagogical conditions for the formation of professional competence of future commodity experts]. URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=2ahUKEwjlvwXXp8blAhW5xcQBHeJRBTUQFjAGegQICRAC&url=http%3A%2F%2Fmolodyvcheny.in.ua%2Ffiles%2Fjournal%2F2018%2F6%2F30.pdf&usg=AOvVaw1ZFg0jtxRdIwMkjaU_LFGV.
8. Hrytsak N.R. Poniattia «pedahohichni umovy» v suchasnykh pedahohichnykh studiakh [The concept of “pedagogical conditions” in modern pedagogical studios]. URL: <https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=2ahUKEwjBw4-B7ormAhUywmQBHanUBMAQFjAGegQICRAC&url=http%3A%2F%2Fmolodyvcheny.in.ua%2Ffiles%2Fconf%2Fped%2F34feb2019%2F4.pdf&usg=AOvVaw2Sx-9bK9ff04jcn24ZTChB>.
9. Hutsan T.H. Pedahohichni umovy formuvannya hotovnosti maibutnikh vchyteliv ekonomiky do profilnoho navchannia starshoklasnykiv [Pedagogical conditions for the formation of the readiness of future teachers of economics for specialized training of high school students]. URL: <http://intkonf.org/gutsan-tg-pedagogichni-umovi-formuvannya-gotovnosti-maybutnih-vchyteliv-ekonomiki-do-profilnogo-navchannya-starshoklasnykiv/>.
10. Inozemna mova (za profesiinym spriamuvanniam). Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny [Foreign language (for professional purposes). Working program of the discipline]. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/24732>.
11. Kafedra pedahohiky, inozemnoi movy ta perekladu [Department of Pedagogy, Foreign Language and Translation]. URL: <https://www.hneu.edu.ua/kafedra-pedagogiky-inozemnoyi-filologiyi-ta-perekladu/>.
12. Kafedra ukrainoznavstva i movnoi pidhotovky inozemnykh hromadian [Department of Ukrainian Studies and Language Training of Foreign Citizens]. URL: <https://www.hneu.edu.ua/kafedra-ukrayinoznavstva-i-movnoyi-pidgotovky-inozemnyh-gromadyan/>.

13. Kodeks korporatyvnoho povedenya y delovoi etyky OOO Bank «Kuznetskyi» [Code of Corporate Conduct and Business Ethics of Kuznetsky Bank LLC]. URL: https://www.kuzbank.ru/about/cor_pravlenie/kodeks_kor_povedenia.pdf.
14. Komunikatsiia u profesiinii diialnosti. Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny [Communication in professional activities. Working program of the discipline]. URL: <http://www.repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/24726>.
15. Kultura yak filofska katehoriia. Znachennia kultury. Referat [Culture as a philosophical category. The value of culture. Abstract]. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13169/>.
16. Novykov A.M. Pedahohyka. Slovar systemy osnovnykh poniaty [Pedagogy. Dictionary of the system of basic concepts]. URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjto9nJtMDsAhVQs4sKHdaBCcQQFjACegQIAxAC&url=https%3A%2F%2Fvgipuvaganova.files.wordpress.com%2F2013%2F11%2Fped_sl.pdf&usg=AOvVaw1Qpv4Uo1jLSiuvaz7KxRCK.
17. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. URL: <http://sum.in.ua/s/umova>.
18. Terezovska N., Filippova L. Sutnist ta zmist poniattia «pedahohichni umovy» [The essence and content of the concept of “pedagogical conditions”]. URL: <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/106/19146-sutnist-ta-zmist-ponyattya-pedagogichni-umovi.html>.
19. Umova [Condition]. URL: <https://sci.house/kriminologiya-kniga-scibook/umova.html>.

INFORMATION FOR AUTHORS

“Baltic Journal of Legal and Social Sciences” publishes articles in Latvian, Russian and English. The theme of the article should be disclosed in a clear, logical and well reasoned way.

The requirements to the structure and the layout of articles are the following:

- The size of the submitted article, including the bibliography, should be within 20,000-50,000 characters with spaces. The article is presented in Microsoft Word, paper size – A4, margins along the edges of the page – 20 mm on each side.

- The text of the article: font Times New Roman; font size 12 pt; line spacing 1,5 , the first line of each paragraph with indentation 1.5 mm.

- Components of the articles should be laid out as follows:

1. the title of the article is written in capital letters (font Times New Roman, font size 12 pt, Bold, Center);

2. Information about the author (font Times New Roman, font size 12 pt, Bold, Center): the name and surname of the author(s), their scientific and academic degree, position and place of work (for postgraduate and doctoral students the full name of the university, the name of departments not specified);

3. the abstract should be in the range of 6-7 sentences, and describe the main ideas of the article (font Times New Roman, font size 12 pt);

4. after the abstract the key words (5-6) follow, which are the most important concepts discussed in the article and related to the theme (font Times New Roman, font size 12 pt).

- The article should have the following basic structural parts consecutively emphasized in the text: the statement of the problem, its relevance / importance, the analysis of recent publications on the subject of the article, the purpose of the research conducted by the author, main findings, conclusions, and the list of references. The titles of the structural elements, as well as parts of the article, in the case of their designation by the author, should be marked in bold.

- The bibliographic list of regulations, normative acts and references to literary sources is placed at the end of the article with the use of the numbering arrangement starting with the first reference to the source of information in the main body of the text (font Times New Roman, font size 12 pt).

- Illustrations, tables, figures, created by means of MS Office and MS Visio should be located within the working area of a page. Figures created in other programs are inserted into the text at the appropriate place and attached to the article in separate files in .jpeg, .tiff, .pdf, or .psd. Figures in .jpeg and .tiff should have a resolution not less than 300 pixels / inch. All graphic materials inside the articles should be in black and white.

- *Sample for the design of articles in journals:*

Johnson A., Schwartz H. (2021) Comparative analysis of political participation in Latvia and Estonia. – Baltic Journal of Legal and Social Sciences. No 1(20). pp. 59 –81.

- *Sample for the design of articles in collections of scientific articles and monographs:*

Tajfel H., Turner J. C. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. – W. G. Austin, S. Worchel (eds.) The social psychology of intergroup relations. Monterey, CA: Brooks-Cole. pp. 33 – 48.

- *Sample for the design of a monograph:*

Rothschild J. (1981) Ethnopolitics. A Conceptual Framework. New York: Columbia University Press.

- *Sample for the design of articles on the Internet:*

Petričušić A. (2005) The Rights of Minorities in International Law: Tracing Developments in Normative Arrangements of International Organizations. – Croatian International Relations Review. Vol. XI No. 38/39. <http://bib.irb.hr/datoteka/421246>.

CIRR_Petricusic_MR_IL.pdf

If the text of the article is in Latvian or in Russian, then it is necessary to provide an English translation of the article, the author's name and place of work, an abstract and keywords, as well as a references with an English translation of the title of the cited work and its source.

Articles for publication are e-mailed to the address: bjlss@cuesc.org.ua

All articles are subject to reviewing by the Editorial Board, which is entitled to perform a literary editing of submitted texts.

The Editorial Board has the right to reject articles submitted for publication in violation of these requirements.

NOTES

Baltic Journal of Legal and Social Sciences. Number 3 (2021).
Publicētie materiāli ne vienmēr atbilst redakcijas viedoklim.
Par skaitļu, faktu pareizību un sludinājumiem atbild autori.

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeku iela 62-156, Rīga, LV-1058
Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”